

BOHEMISTYKA

3/2021

Rocznik XXI – ISSN 1642-9893

Redaktor naczelny
MIECZYŚLAW BALOWSKI

Sekretarz Redakcji
GRAŻYNA BALOWSKA

ROMAN SLIWKA

Rada Naukowa

Neil BERMEL (Sheffield)
Cristine BRAGONE (Pavia)
Marie ČECHOVÁ (Praga)
Žoržeta CZOŁAKOWA (Płowdiw)
Xavier GALMICHE (Paryż)
Anna GAWARECKA (Poznań)
Marie KRČMOVÁ (Brno)
Jan KOŘENSKÝ (Praga)
Alena MACUROVÁ (Praga)
Margerita MLADENOWA (Sofia)
Walery MOKIJENKO (Sankt-Peterburg)

Dobrava MOLDANOVÁ (Ústí nad Labem)
Stefan NEWERKLA (Wiedeń)
Galina NIESZCZIMIENKO (Moskwa)
Robert PORTER (Glasgow)
Danuta RYTEL-SCHWARZ (Lipsk)
Janusz SIATKOWSKI (Warszawa)
Jiří SVOBODA (Ostrawa)
Elżbieta SZCZEPAŃSKA (Kraków)
Svatava URBANOVÁ (Ostrava)
Józef ZAREK (Katowice)

Wydawca: Komisja Sławistyczna Polskiej Akademii Nauk,
Oddział w Poznaniu
Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydawnictwo „Pro”

Adres: ul. Aleksandra Fredry 10, 60–701 Poznań, tel. 61 829 4517

E-mail: bohemistyka@amu.edu.pl
mieczyslaw.balowski@amu.edu.pl

BOHEMISTYKA

3/2021

Rocznik XXI – ISSN 1642–9893

SPIS TREŚCI

Miroslav Grepl (14.04.1929–3.04.2021)	281
---	-----

ARTYKUŁY I STUDIA

Miroslav Kubát, Šárka Netolická, Radek Čech, Ján Mačutek, <i>Martin of Cochem's Golden Key of Heaven and its Czech Relatives: Quantitative Analysis of Baroque Prayers</i>	283
Martin Schacherl, <i>Sentence and the compound sentence in Julius Zeyer's epic poetry and prose</i>	295
Josef Štěpán, <i>Příčinnostní (kauzalitní) věty</i>	307
Jana Bílková, <i>Diskurzivní konektor »což« v neformálních mluvených rozhovorech</i>	319
Martin Janečka, <i>Frekvence pádu v projevech afatických osob ve vztahu k používání gestikulace: srovnání s osobami bez diagnostikované poruchy řeči</i>	331
Marie Čechová, <i>Kam spěje vývoj nejen flexe proprii?</i>	345
Lubomír Hampel, <i>Koronawirus zmienia język czeski – powstawanie nowych leksemów</i>	361
Jana Raclavská, Jiří Muryc, <i>Bohemizmy w polskich kazaniach ze Śląska Cieszyńskiego z przełomu XVIII i XIX wieku</i>	373
Grażyna Balowska, <i>Kobieta w czeskich dowcipach</i>	387
Karolína Táborská, <i>ÚSPĚCH v české frazeologii</i>	409

ZE ZJAWISK WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO

Milan Hrdlička, <i>Košik angreštu, nebo malin?</i>	420
--	-----

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Marie Čechová, <i>Mezi tradicí a inovací ve výuce češtiny</i>	425
Mieczysław Balowski, <i>Najnowsza bibliografia frazeologiczna</i>	427

KRONIKA

Jiří Hasil, <i>Ohlédnutí za Milanem Šárou a Janem Holubem</i>	430
---	-----

Informacja o Autorach	433
---------------------------------	-----

CONTENTS

Miroslav Grepl (14.04.1929–3.04.2021)	281
---	-----

ARTICLES & RESEARCHES

Miroslav Kubát, Šárka Netolická, Radek Čech, Ján Mačutek, <i>Martin of Cochem's Golden Key of Heaven and its Czech Relatives: Quantitative Analysis of Baroque Prayers</i>	283
Martin Schacherl, <i>Sentence and the compound sentence in Julius Zeyer's epic poetry and prose</i>	295
Josef Štěpán, <i>Causality sentence</i>	307
Jana Bílková, <i>Discourse connective »což« in informal spoken conversation</i>	319
Martin Janečka, <i>Frequency of falls in the manifestations of aphasic individuals in relation to the use of gestures: comparison with persons without diagnosed speech disorders</i>	331
Marie Čechová, <i>Where does the development of not only inflection of proper names go?</i>	345
Lubomír Hampel, <i>Coronavirus changes the Czech language – the formation of new lexemes</i>	361
Jana Raclavská, Jiří Muryc, <i>Bohemianism in the Polish sermons from Těšín Silesia at the turn of the 18th and 19th centuries</i>	373
Grażyna Balowska, <i>A woman in Czech jokes</i>	387
Karolína Táborská, <i>SUCCESS in Czech phraseology</i>	409

FROM THE PHENOMENON OF MODERN CZECH LANGUAGE

Milan Hrdlička, <i>A basket of gooseberries or raspberries?</i>	420
---	-----

BOOK REVIEWS & DISCUSSIONS

Marie Čechová, <i>Between tradition and innovation in teaching Czech</i>	425
Mieczysław Balowski, <i>The latest phraseological bibliography</i>	427

CHRONICLE

Jiří Hasil, <i>Looking back at Milan Šára and Jan Holub</i>	430
---	-----

About the Authors	433
-----------------------------	-----

Martin of Cochem's Golden Key of Heaven and its Czech Relatives: Quantitative Analysis of Baroque Prayers

Keywords: Martin Cochem, Manuscript, Náchod, quantitative analysis

Abstract

Rewriting books was a widespread phenomenon during the Baroque period of the Czech literature. The manuscripts were not always „honest copies”, on the contrary, scribes often compiled several sources or added their own texts to the original. The famous book *Golden Key of Heaven* by Martin of Cochem is compared with a manuscript *Key of Heaven* from a Regional museum in the town of Náchod. We use two statistical methods, both of them strongly indicate that the manuscript is a copy of some chapters from the *Golden Key of Heaven* rather than a compilation.

1. Introduction

The period of the Baroque literature in the Czech countries, which started around 1640s and lasted through 1760s (Lehár 1998, Vašica 1995), is traditionally perceived through the prism of two religious de-

nominations, namely Catholic and Protestant (mostly in exile). This violent division of Czech literature is a consequence of the defeat of the anti-Habsburgs opposition in the Battle of White Mountain (1620). Soon after the battle, a new constitutional law, the so-called Revised Provincial Land Ordinance (1627), allowed only the Catholic religion in the Czech countries, and established the hereditary right of the Habsburgs to the Czech throne.

The period of the intensive recatholization and the influential Baroque spirituality resulted in a huge increase of the Czech Catholic religious literature; genres like homilies, spiritual songs, hymn-books, guidebooks for pilgrims, and prayer books dominated. In fact, printed prayer books and later published manuscript prayer books were extremely popular and were issued until the 19th century.

We focus on manuscripts (as opposed to printed books) in this paper (and on one manuscript in particular). Since the Reformation, literacy has increased among ordinary people in Europe. This process was accompanied with a growing book trade. The trade had several manifestations, from printing and selling as we know it today to – from the present perspective uncommon – rewriting. Especially in rural areas, rewriting was a cheaper way to obtain a book until the 19th century for a majority people. Consequently, rewriting was a business, albeit small. As in any business, a seller needed to market products and a buyer wanted to buy good ones. Further, as in any business, there existed some „tricks” among sellers (like, e.g., titles were deliberately chosen to be similar to bestsellers, see below).

The *Golden Key of Heaven*² (translated from German original *Guldener Himmelschlüssel*) by Martin of Cochem is considered to be the most often published prayer book from the period. Its author, a German Capuchin who spent two years in a monastery in Prague, wrote his texts in an understandable, meditative language full of

² Its first translation to the Czech language appeared in 1701. It had been reprinted unchanged several times until 1775, when the texts were influenced by the censorship of the Imperial Office.

¹ J. Mačutek was supported by research grant VEGA 2/0096/21.

imagination, and at the same time without dialectal variations and assaults on Protestants.³ Cochem's prayers reflect not only liturgy, but also topics from the everyday life of the believers, especially women (birth, education of children, marriage etc.). His *Golden Key of Heaven* and books of folk reading influenced both the rural and city spirituality of the 18th and 19th century in a dimension which is today difficult to imagine (Martin 2007, p. 8).

The label *Key of Heaven* became a symbol of a „good content” in the discourse of the Czech early modern age; therefore, it was often abused by publishers, as it was a guarantee of a good sale. New versions⁴ of the book were published, with titles like, e.g., *Little Golden Key of Heaven*, *Half Key of Heaven* etc., in which Martin of Cochem is not mentioned as the author.

The same phenomenon can be observed in the manuscript production. Manuscripts were written on contract by churchmen, teachers, peasants etc., who re-used some texts from Cochem's prayer books. *Repertory of manuscripts of the 17th and 18th century from Czech museums' collections* (Linda 2003a, 2003b; Fidlerová, Bekešová 2007a, 2007b) contains hundreds of manuscript prayer books, with many of them referring to the production of Martin of Cochem. As it was believed that they were direct copies of printed books with which they shared the same titles, those manuscripts were considered to be only of a marginal scientific interest. However, more detailed analyses suggest that, in some cases, the printed books written by Martin of Cochem and their would-be copies are very similar in some aspects, but the manuscripts are most probably influenced also by another author or by the scribe's own invention. We present one pair of such texts as an example.

³ According to Jan Kvapil (2001, pp. 42–43) these were the reasons of its popularity.

⁴ We understand the term *version* in a textual sense as a variability in a thematic, content, compositional and language construction of publication (Flaišman – Kosák, 2006).

Table 1. Text in the printed book and

Printed book	Manuscript
Při skonání tohoto dne srdce mé k tobě pozdvihuji, Pane nebe i země, a za všechna dobrodiní, která jsi mi dnes prokázal a že jsi mne na duši i na těle ode všeho zlého chrániti ráčil, srdečně ti děkuji. [...] (<i>Zlatý nebeklíč</i> , Orlické muzeum Choceň, Sbs 40, 1716, p. 20) ⁵	Při konci toho dne pozdvihuji můj mysl k tobě, ó Bože nebe i země, a děkuji srdečně tobě za všechno dobrodiní, které jsi nám dnes z milosti prokázal a od zlého, jak tělesného, tak duchovního otcovsky hájil. [...] (<i>Nebeský klíč</i> , Okresní muzeum Náchod, Rkps 70, 1763, p. 7) ⁶

The textual comparison of the so-called Keys of Heaven divides the texts into two groups. The first of them contains the original prayers, i.e., those which Martin of Cochem included into his *Golden Key of Heaven*. The other group consists of similar prayers from manuscripts labelled as Key of Heaven (or another variation of this title).

In this paper, we apply two statistical methods to analyze a set of prayers from a particular manuscript. Results obtained strongly indicate that, in spite of some textual variation, the manuscript is an „honest copy” of the original *Golden Key of Heaven* rather than a compilation of various sources, the book by Martin of Cochem being one of them.

2. Language material

The original *Golden Key of Heaven* consists of sixteen chapters of prayers: *Morning and Evening Prayers*, *Prayers in a Church and Prayers at Mass*, *Vespers for the Dead*, *Prayers before and after Confession*, *Prayers before Communion*, *Prayers to the Blessed Sacrament*, *Five Psalms to the Holy Trinity*, *Prayers to Christ the Lord*, *Prayers to the Passion of Christ the Lord*, *Prayers to the Virgin Mary*,

⁵ A Czech translation of Martin of Cochem's *Golden Key of Heaven* from the Orlice Museum in Choceň, Czech Republic.

⁶ A manuscript of *Nebeský klíč* (*Key of Heaven*) from the Regional Museum in Náchod, Czech Republic.

Prayers to the Saints, Prayers for the Annual Feasts, Prayers in General and Particular Needs, Prayers for Various States, Prayers for a Happy Death, Prayers for the Dead. In addition, this huge volume contains numerous discourses on the purgatory, passages instructing readers how to behave when they pray, and, at the end, one finds a story of folk reading with the title *The History of One Monk from Engelland Who Spent Three Days in the Purgatory and Fearful Things He Saw There*. The *Golden Key of Heaven* had been reprinted in this form, regardless of publishers and their locations, until 1770s, when its content was changed by the state censorship.

We compare the abovementioned book with the manuscript *Key of Heaven* found in the Regional Museum in the town of Náchod (hereafter, the text sources are sometimes referred to as *Cochem* and *Náchod*, respectively). The manuscript is markedly thinner than the book.⁷ It begins with *Morning and Evening Prayers* and then continues with *Prayers at Mass, Prayers before Confession, Prayers before Communion, Litany of the Lord Jesus, Devotions at All the Feasts of the Virgin Mary, Litany of Loreto, Tuesday Devotion to Mother Saint Anne, Nine Tuesdays Devotion to Saint Anthony of Padua, Devotion at the Tomb of Saint John, Litany of the Saints, Prayer of Children for Their Parents* and *Prayer of the Passion of Christ the Lord*.

Our previous textological research (Netolická 2015, 2018) shows that the manuscripts contain a common thematic core, such as *Morning and Evening Prayers, Prayers at Mass* and *Devotion to Saint Anthony of Padua*. Other prayers attached to this core display a remarkable variability. The choice of the prayers could be guided by the target audience (prayers for men differed from those for women). Some prayers were shortened; sometimes, a folk story was inserted to the manuscript. Detailed comparisons can provide valuable insights into the process of creating manuscript prayer books.⁸

⁷ While the printed *Golden Key of Heaven* contains more than three hundred prayers, the manuscript *Key of Heaven* consists of about fifty five prayers.

⁸ In our manuscript, such is the case of *Prayer of children for their parents* – except for its end, it was literally copied from *Cochem*. But the *Cochem*'s end of this prayer

A set of ten pairs of prayer texts was used in our analysis. These prayers appear under the same names both in the printed book and in the manuscript. In one case, there are two texts with similar title and similar context in the book, namely *Tuesday Devotion to Mother Saint Anne* and *Tuesday Prayer to Mother Saint Anne* (they are labelled as 07_Kochem_a and 07_Kochem_b). Both of them are included in the sample.

3. Methodology

From the methodological point of view, our corpus is an ideal sample for a quantitative analysis. Literature published at the turn of the 17th and 18th century is generally characterized by its uniformity which was caused by several factors, such as a limited number of authors, the lack of education outside of the Church, censorship, etc. The fact that all texts belong to the same genre, namely prayers, is very important because the homogeneous style enables us to focus on the text features in detail. Thus, we do not have to struggle with a genre-related bias which is often the stumbling block of many quantitative analyses, especially those conducted on large corpora. We work with a small homogenous sample consisting of 20 texts, all of them written in one consistent style.

Given that our aim is to answer the question of whether the *Náchod* manuscript can be considered a copy of the *Cochem* book, we decided to use two quantitative methods from the contemporary stylometry, especially frequency structure indicators. The first method deals with most frequent words (MFW) which is one of the traditional and oldest features in this field. We decided to obtain 100 MFW from the whole corpus and use them to find a similarity among individual texts. From the statistical viewpoint, we chose the cluster analysis as the most common method of data classification. All computations were performed by the R package „Stylo” (Eder et al. 2013). It is necessary to

this prayer was omitted and replaced with this suggestive phrase: *therefore I choose to die rather than make you and them angry*.

mention that we consider word-forms as basic units in the analysis, therefore texts were not lemmatized. Czech is highly inflected, nouns and adjectives are declined into one of seven grammatical cases. The inflectional suffixes indicate also number, gender and animacy. Verbs are conjugated for tense, number and gender. Given that there are several options how to express one meaning, we suppose that the choice of the word-form is a matter of the author's style (the method was successfully applied e.g. to analyze genres in Karel Čapek's writing by Kubát (2016).

Stylometric analyses from recent years prove that n-grams are very powerful features in authorship attribution. An n-gram is a continuous sequence consisting of n units in a given text. N-grams are units which can be used in several fields such as probability, communication theory, natural language processing, computational biology or data compression. In quantitative linguistics, n-grams are usually used in stylometry. The n-grams seem to be appropriate units for this research, considering the high accuracy of authorship attribution (Mikros, Perifanos 2013). Since n-grams can be used with many linguistic units such as word forms, lemmas, syllables, etc., there are several options how to apply n-grams in a stylometry analysis. In this study, we decided to use „the Author's Multilevel N-gram Profile" (AMNP) which is a special method designed for authorship attribution by Mikros, Perifanos (2013). The AMNP combines character and word bigrams and trigrams, namely the 200 most frequent n-grams. Thus, we got 800 features (4×200) for the analysis. The combination of four kinds of n-grams and their connection to language levels is displayed in Figure 1.

Although the analyses based of n-grams are very successful, these artificial units are not convenient from the linguistic point of view, as they may be difficult to interpret (especially character 2- and 3-grams). Nevertheless, AMNP seems to be a suitable tool for our purpose. A supervised classification, namely Support Vector Machine (SVM), was chosen for final statistical assessment. The SVM model enables to classify texts with high accuracy of prediction (more than 90 % in authorship attribution (Mikros, Perifanos 2013).

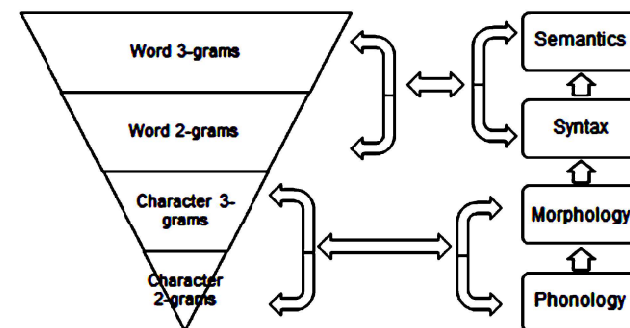

Figure 1. Author's Multilevel N-gram Profile by Mikros (2013)

4. Results

4.1. Most frequent words (MFW) Cluster Analysis

The results of the cluster analysis based on the 100 most frequent words are displayed in Figures 2 a 3. We can see the network in the

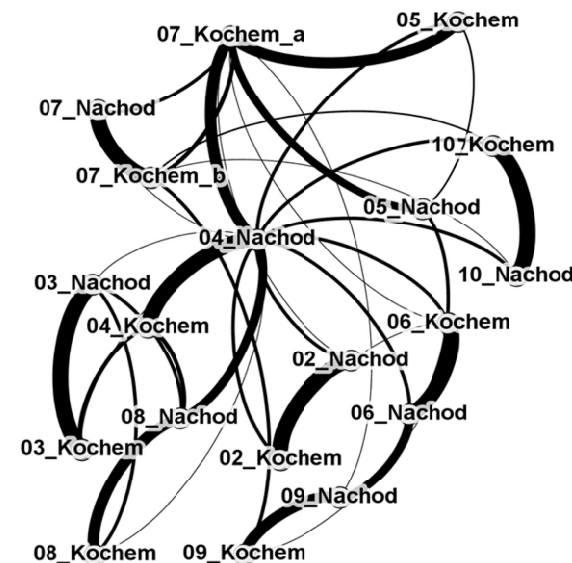

Figure 2. The network of cluster analysis based on 100 MFW

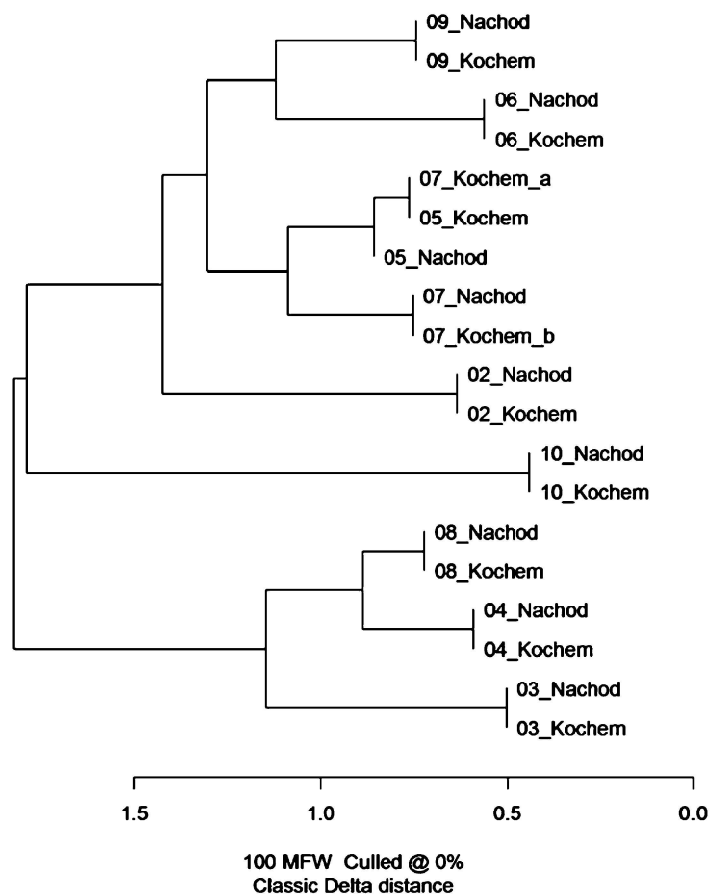

Figure 3. Dendrogram of the cluster analysis using 100 most frequent words.

Figure 2 and the dendrogram in Figure 3. The nodes in the network are connected by edges. The strength of the edges is related to the weights. In other words, the nearest neighbours have the strongest link.

At the first sight we can see strong connections between the pairs of the texts with the same numbers. The majority of them are linked how we expected, and only a few strong connections do not meet our

expectation. To sum up, the cluster analysis indicates that, because of the number of significant links, the *Náchod* is a copy of the *Cochem*.

4.2. Author's Multilevel N-gram Profile (AMNP)

Table 2. The attribution of the texts based on SVM.

Prediction / Reference	<i>Cochem</i>	<i>Náchod</i>
<i>Cochem</i>	10	9
<i>Náchod</i>	0	0

The results displayed in Table 1 show that the SVM model matches up all texts with the *Cochem*. This suggests that all texts of the *Náchod* are copied from the *Cochem*. Taking into account the fact that authorship analyses based on AMNP and SVM can distinguish authors of given texts with more than 90 % accuracy, our obtained results lead to the conclusion that all texts were written by one author. Thus, we can say that, despite some differences, the *Náchod* is very probably a copy of the *Cochem*.

5. Conclusion and discussion

Both methods provide quite a convincing hint that the *Náchod* manuscript is an „honest copy” (with minor differences which can be explained by space restrictions, scribe mistakes, scribe using a dialect of Czech language, etc.) of some chapters from the *Cochem* book. The MFW methods shows very strong links between respective texts, which means that the same words appear in the same parts of the book and of the manuscript. The SVM method classifies all texts as being written by Martin of Cochem.

The methods seem to be applicable to a broader spectrum of questions, such as the opposition between a copy and a compilation of several sources here, the differences between presidents with different political and ideological backgrounds (Kubát et al. 2020), or author-

ship attribution (Mikros, Perifanos 2011). In our context, their applications could lead to a deeper understanding of the phenomenon of re-writing books (like e.g. the development of the ratio of copies and compilations in time, tracing the „geographical trajectories” of similar texts, etc.).

References

- Eder M., 2014, *Stylometry, network analysis and Latin literature*. In: *Digital Humanities 2014: Book of Abstracts*, Lausanne: EPFL-UNIL, pp. 457–458.
- Eder M., Kestemont M., Rybicki J., 2013, *Stylometry with R: a suite of tools*. In: *Digital Humanities 2013: Conference Abstracts*. Lincoln: University of Nebraska-Lincoln, pp. 487–489.
- Eder M., Rybicki J., 2009, *PCA, Delta, JGAAP and Polish poetry of the 16th and the 17th centuries: who wrote the dirty stuff?* In: *Digital Humanities 2009: Conference Abstracts*. College Park Maryland: University of Maryland, pp. 242–244.
- Fidlerová A., Bekešová M., 2007a, *Repertorium rukopisů 17. a 18. století z muzejních sbírek v Čechách II/1 K–L*. Praha: Karolinum.
- Fidlerová A., Bekešová M., 2007b, *Repertorium rukopisů 17. a 18. století z muzejních sbírek v Čechách II/2 M–O*. Praha: Karolinum.
- Flaišman J., Kosák M., 2006, *Editor a text: úvod do praktické textologie*, Praha/Litomyšl: Paseka.
- Kubát M., 2016, *Kvantitativní analýza žánrů*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Kvapil J., 2001, *Ze zahrádky do zahrady aneb od Hortulu animae k Štěpné zahradě Martina z Kochemu. Utváření modlitební knihy barokního typu*, Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, pp. 42–43.
- Lehár J., 1998, *Česká literatura od počátků k dnešku*, Praha: Lidové noviny.
- Linda J., 2003a, *Repertorium rukopisů 17. a 18. století z muzejních sbírek v Čechách I/1 A–F*, Praha: Karolinum.
- Linda J., 2003b, *Repertorium rukopisů 17. a 18. století z muzejních sbírek v Čechách I/2 H–J*, Praha: Karolinum.
- Martin (von Cochem), Sládek M., Kořínková L., Breň T., 2007, *Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny*, Praha: Argo.
- Mikros G. K., Perifanos K., 2011, Authorship identification in large email collections: Experiments using features that belong to different linguistic levels Proceedings of PAN 2011 Lab, Uncovering Plagiarism, Authorship, and Social Software Misuse held in conjunction with the CLEF 2011 Con-

ference on Multilingual and Multimodal Information Access Evaluation, 19–22 September 2011, Amsterdam.

- Mikros G. K., Perifanos K., 2013, *Authorship attribution in Greek tweets using multilevel author's n-gram profiles*. In E. Hovy, V. Markman, C. H. Martell & D. Uthus (eds.), *Papers from the 2013 AAAI Spring Symposium Analyzing Microtext, 25–27 March 2013, Stanford California Palo Alto, California: AAAI Press*, pp. 17–23.
- Mikros G. K., 2009, *Content words in authorship attribution: An evaluation of stylometric features in a literary corpus*, In: R. Köhler (ed.), *Issues in Quantitative Linguistics*, Lüdenscheid: RAM-Verlag, pp. 61–75.
- Mikros G. K., 2013, *Machine Learning methods in Authorship Attribution and Profiling*. Presentation at IQLA-GIAT Summer School in Quantitative Analysis of Textual Data of Padua 2013.
- Netolická Š., 2015, *Dvojí podoba religiozity na příkladu Zlatého nebeklíče Martina z Kochemu*. In Ferencová et al. *Proměny konfesijní kultury v Evropě*. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého, pp. 227–235.
- Netolická Š., 2018, *Zlatý nebeklíč Martina z Kochemu a rukopisné modlitební nebeklíče ve světle osvícenské cenzury*. In Tichý, M. – Sichálek (eds.) *Mezi kritikou a poezií. Ladislavu Soldánovi k osmdesátinám*. Opava, Slezská univerzita v Opavě.
- R Core Team, 2013, *R: A language and environment for statistical computing*. Vienna: R Foundation for Statistical Computing. Online: <http://www.R-project.org>.
- Rybicki J., 2012, *The great mystery of the (almost) invisible translator: stylometry in translation*. In: M. Oakley and M. Ji (eds.), *Quantitative Methods in Corpus-Based Translation Studies*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 231–248.
- Rybicki J., Heydel M., 2013, *The stylistics and stylometry of collaborative translation: Woolf's 'Night and Day' in Polish*. „Literary and Linguistic Computing” 28(4), pp. 708–717.
- Vašica J., 1995, *České literární baroko*, Brno: Atlantis.

Sentence and the compound sentence in Julius Zeyer's epic poetry and prose

Keywords: style, Julius Zeyer, poetry and prose, sentence and the compound sentence

Abstract

The aim of this paper is to explore the use of the sentence and the compound sentence in the literary works of the Czech poet Julius Zeyer (1841–1901). Specifically, we intend to make a quantitative identification of congruencies and parallels, typical of the syntactic structure of Zeyer's epic poetry and prose, as evidenced by a detailed analysis of particular stylistic devices used in the selected representative texts. The aim of this paper is to corroborate, or possibly to exclude, the impact of the selected narrative means of expression on the stylistic and compositional variances of the text, which is facilitated by paying full attention to one aspect of Zeyer's authorial style, namely, the quantitative variation of sentences and compound sentences.

The aim of this paper is to explore the use of the sentence and the compound sentence in the literary works of the Czech poet Julius Zeyer (1841–1901). Specifically, we intend to make a quantitative identification of congruencies and parallels, typical of the syntactic structure of Zeyer's epic poetry and prose, as evidenced by a detailed analysis of particular stylistic devices used in the selected representative texts. Our stylistic analyses are based on the traditional conception of terms prescribed by the theory of literature, where the epic, by contrast to the lyric, is defined as a subject genre centred mainly on the causally linked external events (Hrabák 1977, p. 263, 284). The subject quality is signalled by “the existence of a certain algorithm, as a concatenated combination of elements (phenomena, events, pleasures, feelings, ideas)” (Pospíšil 1998, p. 19). The natural expression of the epic is prose; linking it with the epic is conventionalised and non-

respecting such association is perceived by the reader as marked or actuated, i.e. as part of the authorial intention. In the commonest definition, poetry is conceived as contrast to prose, as literature written in verse (following a pattern), in contrast to prose written forthrightly in un/patterned speech (Vlašín 1984, p. 279 and 297). In this study, the sentence is conceived as an uncomplicated unit displaying “a specific morphosyntactic structure and semantic texture” (Karlík 2017); the compound sentence is defined here as “a syntactic combination of two finite sentences” (Karlík 2017). The measured length of a simple sentence; a compound sentence; as well as a single sentence within a compound sentence is in this study represented by the unit length from one full stop to another full stop; one unit is represented by a word as a graphic unit. The linear dimension as a basic quantitative sentence parameter is influenced by several factors, with the sentence length reflecting, e.g. the system potentialities of the language; the theme; its content; genre specificity (?), etc. Our attention will focus on the potentialities, or perhaps limitations of the chosen epic means of expression. The aim of this paper is to corroborate, or possibly to exclude, the impact of the selected narrative means of expression on the stylistic and compositional variances of the text, which is facilitated by paying full attention to one aspect of Zeyer's authorial style, namely, the quantitative variation of sentences and compound sentences.

As a poet, prosaist and dramatist, Julius Zeyer ranks among classic Czech authors who lived and worked in the latter half the 19th century. Although literary historians traditionally group him with ‘the Lumír affiliated generation’, he may be, more often than not, also linked with the New Romantics associated with *Ruch*, *Lumír*, and *Květy* periodicals; with the representatives of *Česká moderna* [Czech Modernism], namely its Catholic branch; and potentially, he may be aligned with the ‘sensitives’ in the 19th-century European culture. His comprehensive writings (the Collected Edition comprising 35 volumes) offer a variety of Baroque and Gothic elements; decadent, or Art Nouveau motifs. Despite repeated attempts to classify Zeyer within Czech liter-

ary history, he still remains a solitary figure in Czech poetic art, an author whose writings are difficult to classify and grasp being endowed with outstanding, almost cultish stature. Zeyer actually produced many works of indisputable, time-honoured artistic quality, featuring alongside texts approaching the verge of conventional fiction. Though widely known by name, his creations can be better understood through our familiarity with the attributes relating to the poet's personal attitude, for his very texts are rather detached from the needs of (not only) today's readers. This obvious discrepancy notwithstanding, Julius Zeyer occupies a secure position in the treasure of Czech literary classics.

The representative corpus of Zeyer's prose and poetry consists of two texts, namely, the long epic *Vyšehrad*, in particular the poem *Ctirad* (1880); and the legend *Inultus*, the first of his *Tři legendy o krucifixu* [Three Legends of the Crucifix] (Lumír 1892). *Ctirad* is part of the epic cycle *Vyšehrad* (1892), which comprises five epic poems interconnected by the same content: namely, *Libuše*; *Zelený vítěz* [The Green Winner]; *Vlasta*; *Ctirad*; and *Lumír*. Thus *Ctirad* represents the fourth part of the authorial epic *Vyšehrad* (1880). Zeyer completed this poem as the first – originally conceived – loose epic (published in Lumír in 1879). The circumstances surrounding its origin are depicted in Zeyer's letter to Jan Voborník (Voborník 1907, p. 91), which reveals that the poem was motivated by an agreement between Zeyer and Jaroslav Vrchlický on completing a poem pursuing the same theme. Zeyer's composition was inspired by visual impressions of the landscape surrounding the *Hvězda* [Star] summerhouse, where he dwelled when the poem was born. The dating of *Ctirad*'s genesis at the turn of the 1880s thus corresponds with the turning point marking Zeyer's initial and middlemost creative stages. The second text included in our corpus is the legend *Inultus*, the first of his triad *Tři legendy o krucifixu*, which appeared together with the Toledo legend entitled *El Cristo de la Luz* [Christ of the Light], and the Slovak legend *Samko Pták* [Samko the Bird]. The language used in the legend *Inultus* describes, obviously somewhat limited by the analysis of the author's pe-

culiar style, the linguistic characteristics of Zeyer's final period, i.e. his creative high. The epic is a monumental poetic composition conceived as a series of successive events with typical episodic digressions. Its typical features are a slow course of events; a detached narrative; established poetical devices; an exhaustive epic description, and deflection "from what happened to how it happened" (Hrabák 1977, p. 286). The legend represents a narrative on a religious theme; its protagonist is a saint; its distinctive feature is the "epic element with gripping motifs of miracles and self-sacrifice for faith" (Vlašín 1984, p. 198).

Julius Zeyer's narrative style is based on the compound sentence, showing the same incidence both in his epic poetry (Mathesius 1942) and prose (Schacherl 2001, 2013). The importance of compound sentences in his epic narrative is corroborated by frequency analyses of both poetical and prosaic texts. Yet there is already a strikingly different ratio between the simple and the compound sentences. While in the epic text, the predominant occurrence are compound sentences and simple sentences (subject-predicate) do not even approach one-third representation (26,81%), in the prosaic text, simple sentences are much more frequent (51,93%), actually their incidence is slightly higher than that of compound sentences. Simple sentences in the epic are also longer (5,64 words) than those in the explored legend (4,61). In Zeyer's poetic text, the occurrence of simple sentences is more closely related to the character's utterance than in his prose. Its incidence here represents almost two thirds (60 %) of its total representation. In the prosaic text, the simple sentence frequency in the characters' utterances is much lower, slightly exceeding one third of the total incidence (37,8%). The average sentence length in the characters band keeps the same ratios as in their total representation (*Ctirad* 5,81 words; *Inultus* 4,85 words). In a poetic text, the linearly longer simple sentence whose occurrence is prevailingly restricted to characters' utterances, has a significantly lower incidence, which enhances the impact of the linearly more fluent epic narrative in contrast to the prosaic text, characterised by a more noticeable share of shorter simple

sentences, both in the narrator's and the characters' utterances. The basic quantitative characteristics of the syntactic structure indicate that the prosaic text is more subdivided and dramatised. The action is also boosted by largely disproportioned linear lengths of successive simple or compound sentences. So in the contrasting abbreviation of the narrator's diction, a short simple sentence determines the opportune moments or situations in the legend's subject.

The differences in Zeyer's poetical and prosaic texts related to the representation and the linear length of the simple subject-predicate sentence and the compound sentence are confirmed by the quantitative data on the monomial simple sentence. The incidence of the monomial simple sentence is sporadic, slightly higher in the prosaic text (*Inultus* 10,6%) than in the poetic text (*Ctirad* 8,13%). Similar to the simple binomial sentence, the monomial sentence in the poetical text (*Ctirad* 4 words) is longer than in the prosaic text (*Inultus* 2,9 words). In both representative texts, the monomial sentence scores one common characteristic – its incidence is reduced to the character utterances where it enhances the dramatic tone of the action. In the legend, the occurrence of the monomial simple sentence is used in 86,67 % of character utterances, and in the epic poem, its occurrence is even 100%.

The basic element of Zeyer's literary style is the compound sentence (which Mathesius denominates the long epic sentence). As mentioned above, in Zeyer, the compound sentence is a more dominant occurrence in poetic texts than in prose. In epic poetry its incidence is 73,19%, in prose its ratio is 48,07%. In the epic, the average compound sentence is longer (*Ctirad* 21,99 words) and more developed (*Ctirad* 3,26 sentences), in contrast to the prosaic text, where the compound sentences are shorter (*Inultus* 17,75 words) and less developed (*Inultus* 2,92 sentences). As for the compound sentences, in both of Zeyer's texts, parataxis prevails over hypotaxis. The coordinate arrangement is one of the most characteristic features of his syntax and creates the dominant stylistic effect both in his epic poetry and prose. Both texts reveal a similar ratio of parataxis prevailing over hypotaxis

(in the epic poetry 78,5% /21, 5%, in prose 73,67/26,33%). Yet they mutually differ in the length of individual types of compound sentences. The comparison of the linear length of compound sentences, both subordinate and coordinate, reveals a more fluent and wider epic diction in the poem than in his legend. The epic text evidences longer subordinate compound sentences (*Ctirad* 17,96 words / *Inultus* 14,99 words), as well as longer coordinate sentences (*Ctirad* 26,01 / *Inultus* 18,74 words). In the epic, both subordinate (*Ctirad* 17,96 words / *Inultus* 14,99 words), and coordinate compound sentences (*Ctirad* 3,88 sentences / *Inultus* 3,09 sentences), are more expanded than in the legend. In Zeyer's narratives, the compound sentences grow in length and width symptomatically and coordinately. The poet's diction extends in a compatible sequence of semantically related sentence contents and multiple sentence members. The typical looseness of Zeyer's fluent narration results, both in his epic poetry and prose, from the syndetic and asyndetic coordination of sentences and sentence members. Asyndeton typically occurs in his linguistic enumerations, while polysyndeton supports the laxity and rhythmical segmentation of his sentence. The course of events is carried by the long paratactic compound sentence, where the story line is uninterrupted, developed freely and continually by the prevailing verbal predicates. The effectiveness of Zeyer's long compound sentences also ensues from their dynamism and dramaticism.

The distinctive rhythm of Zeyer's prose results from a specific sentence structure, with variegated types of repetition intermingling on the phonetic, but mostly grammatical; lexical; and semantic levels. The high occurrence of these figures, resulting from the cumulation of the linguistic material in the author's prosaic text, distracts the reader's attention from the content of the communication, confining it to its expressive element. Apart from the marked repetition of linguistic means coming from various language levels, the expressivity and dynamics is also aided by frequently used enumerative procedures. The word repetition combined with the gathering of diverse linguistic structures and figures creates a peculiar parallelism which constitutes

the basis of Zeyer's decorative style. In this sense, the language of his prose works bears distinct marks of the art nouveau style. The itemised structure enables the author to dynamise the tension because, among others, it facilitates delaying or potentially, finishing utterances. In his epic poetry and prose, long epic compound sentences, whether hypotactic or paratactic, are syntactically exuberant and rhythmically segmented. Zeyer's sentences expand in length and width mainly through the reserved independent sentence members and the subsequently incorporated sentence members. Most frequently, these are attributes; predicative complements; and similes (Schacherl 2013). Among the devices that conspicuously signalise the poetic character of Zeyer's text, i.e. its difference from the neutral standard language, or common speech, special significance is attached to the inverted word order. A fairly frequent occurrence in Zeyer's sentence is especially the postpositional unexpanded attribute. Through emphasis on a quality, the attribute becomes the intonational centre of the utterance and frequently also its last accentuated member. In respect of the functional sentence perspective, it represents the rheme of the utterance marking Zeyer's peculiar type of sentence where a quality becomes the proper rheme of an utterance. Within word order inversions, a frequent occurrence in Zeyer's sentences is the postpositional formation, with another expanding member being inserted between the attribute and the substantive. Quite a high incidence in Zeyer showed removing the unexpanded attributive adjective from the substantive upon which this attribute is directly dependent, but that is placed before the noun. In the second-type inversion, Zeyer often separates adjective from the substantive through the 'interpositional word order of expanded attributes'. In the expanded attributive adjective, the most frequent was the occurrence of the type where two uncoordinate attributive adjectives are placed before the substantive. The marked word order and sentence order make one of the most remarkable stylistic dominants constituting the specifically perceived poetic quality of Zeyer's language. Here the highest incidence was recorded for the loose attribute and the loose predicative complement.

In the overloaded sentences which appear in his poetic and prosaic rhythmised texts as a result of gathering linguistic means or entire linguistic structures, the functional sentence perspective prevents disintegration of the whole syntactic structure, or the loss of its comprehensibility and meaning. In Zeyer, the basic principle that determines the word order is acoustic and semantic effect. The importance of the sound principle for the word order in the poet's sentence was highlighted by Mathesius in his study *Dynamická složka koncové kadence v Zeyerově blankversu* [The dynamic element of the final cadence in Zeyer's blank verse] (Mathesius 1931). Zeyer intensifies accentuation by shifting words towards the sentence beginning. The position of individual expressions in the sentence is also determined by their contextual connectivity or unconnectivity. As a rule, the contextually connected members appear in Zeyer at the beginning, whereas the textually unconnected members are at the end of the utterance. The marked subjective word order is in Zeyer softened by the length of the simple sentence and the compound sentence. It means that the syntactic fluency of his long epic sentence is not disturbed; the dramatisation of the marked word order is reduced; his style becomes distinctly pathetic.

An important share in the specific structuring of Zeyer's long epic sentence and the formal peculiarity of his style is also taken by the simile. The high incidence of this stylistic device in his poetic and prosaic texts, and in his personal correspondence alike (Schacherl 2013), suggests that the explicit expression of similarity was the natural means of his authorial style, regardless of its textual function. Major quantitative representation in both texts is also recorded for similes expanding into complete sentences. Similarly important are the similes expressed in the whole sentence as evidenced by the poet's private correspondence. The expanded similes reflect the complexity of the author's similitive relations and constitute one of the numerous forms of his long epic sentence, which has a lion's share in the perception of Zeyer's exuberant authorial style. In Zeyer's epic poetry and prose, Kt is most often expanded through a relative clause, or possibly an object clause. Another relation, namely the purpose, is less frequent in Zeyer.

Quite frequent occurrence in Zeyer's comparison is its expanding through a multiple sentence member, or potentially the combination of both. Multiple sentence members are added in a joining, or adversative function. The right side of Zeyer's comparison consists of often exuberantly reserved sentence members and additionally joined sentence members, or potentially complete sentences. The syntactical exuberance and rhythmical segmentation is enhanced by the frequent duplication of Kt and its enumeration with the subsequent extension through a sentence member, or possibly a sentence. Zeyer's comparison often serves as a starting point for a more complex denomination of an image. In his narrative, it is not expanded only in its multiformity, as in the figures of linguistic accumulation, but also in the semantic equivalence, towards a kind of synonymic completeness. The ultimate image in its entirety displays the aesthetic value of the poet's comparison and, as a highly frequent device of Zeyer's peculiar prose, it significantly contributes to his poeticised communication. Both of the analysed texts compared, its incidence is higher in the epic poem.

Separated by a distinctive pause, the reserved sentence member enables the author to exacerbate the tension between the sentential rheme and theme. The additionally attached sentence member mostly conveys supplementary explanation. The expansion of Zeyer's sentence is actually contributed by incomplete sentence structures, namely participial clauses. The inner dynamics of Zeyer's sentence is largely generated from the "contrast between the loose, additional insertion of multiply expanded attributes and closely connected adjectives and past participles in the predicate" (Hausenblas 1987, p. 278). Such transitions between the static and dynamic segments, together with the syntactic overload, lend Zeyer's sentence a sort of "Baroque contradiction" and an "ornamental stamp" at the same time (ibidem). Typical of Zeyer is also a high incidence of incomplete sentence structures, especially the structures featuring adjective + infinitive; substantive + infinitive; or potentially a single infinitive. A special type of incomplete sentence structure in Zeyer is the adverbial phrase *tot'*. The syntactic structure of Zeyer's compound sentence with the pre-

vailing parataxis evokes certain congruity of his sentence and the principles of folk speech. Zeyer often expresses his ideas not in words, but in larger syntactic units. As a rule, his ideas, thoughts, and images are conveyed through whole syntagmata, or long sentences, potentially sentence groupings. The authorial intention behind the speech syntax could be limited by Zeyer's language competence. The syntactic structure of his exclusively individual authorial style, deliberately differing from common speech and combining stylistically marked bookish and archaic elements, paradoxically involves even concrete traces of common tongue. Thus his individual style displays, intentionally or unintentionally, expressional heterogeneity, probably reflecting the authorial intention to use literary language as well as his linguistic limits as an empirically natured man.

Zeyer's idiosyncratic linguistic style is to a great extent evolved from the distinctive construction of his long sentence. The specificity of his syntactically exuberant and rhythmically segmented epic sentence in his prose was compared with the long epic sentence in his epic poetry. A comparison of (simple) linear dimensions of the simple sentence and the compound sentence showed that the narrative in the form of epic poetry is, in contrast to the prose text, based on a longer, linearly more fluent utterance. The epic evidences a marked prevalence of compound sentences over the simple sentence, with both the simple sentence and the compound sentence being noticeably longer; compound sentences consist of several clauses. On the whole, the prosaic text is more segmented and in its fluency (only natural in Zeyer) is tempered and purposely dramatised. Regardless of the expressional form, the marked feature of Zeyer's epic style is, besides the linear length, also a considerable prevalence of parataxis over hypotaxis, the same in the epic and the prose. Zeyer markedly evolves his narration linearly and continually in the prevailing coordination. There are minor differences between poetry and prose in the explored aspects of the authorial style, as related to the chosen expressional form of his narrative; the influence of the selected expressional form of the narration is manifest but not profound. It should not be forgotten that the ex-

cerpted differences may be caused by other things, e.g. they can ensue from Zeyer's authorial style; from the genre specifics; from the concretised theme; etc.

Bibliography

- Čechová M., Krčmová M., Minářová E., 2008, *Současná stylistika*. Praha: Lidové noviny.
- Čermák F., 1983, *Česká přirovnání. Slovník české frazeologie a idiomatiky – přirovnání*. Praha: Academia.
- Červenka M., 1997, *Lumírovec: sémantika verše v Zeyerově epice*. In: Vlček T. (ed.). *Texty, Sny, Obrazy*. A collection of Zeyerian lectures. Písek: ERM pro Městské muzeum ve Vodňanech a Společnost Julia Zeyera, pp. 20–31.
- Fránek M., 2013, *Recepte díla Julia Zeyera v letech 1873–1901*. Dissertation paper. Brno: FF MU. Accessible from: http://is.muni.cz/th/39865/ff_d/Disertace_Zeyer.pdf [quoted on 12th June, 2013].
- Fryčer J., 2009, *Zeyerova role v české literatuře na konci 19. století. Česká dekadence, novoromantismus a modernismus – francouzský příklad*. In: Kudrnáč J., Nováková L., Urválková Z., Fránek M., Novotná M., Riedlbauchová T. (ed.), *Julius Zeyer, lumírovský básník v duchovním dění Evropy*. Brno: Host ve spolupráci s ÚČL a knihovnictví a FF MU, pp. 20–28.
- Hausenblas O., 1987, Editorial note. In: Zeyer, Julius. *Tři legendy o krucifixu a jiné básně*. Praha: Československý spisovatel, pp. 278–281.
- Homolová K., Otruba M., Pešata Z., 1982, *Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století; slovníková příručka*. Vyd. 3. Praha: Československý spisovatel.
- Honzíková M., 1970, *J. Zeyer a V. Mrštík. Dvě možnosti české moderní prózy*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hrabák J., 1977, *Poetika*. 2nd Edition. Praha: Československý spisovatel.
- Janáčková J., 1997, *Lumírovská etapa a Julius Zeyer*. In: Vlček T. (ed.). *Texty, Sny, Obrazy*. Sborník zeyerovských přednášek. Písek: ERM pro Městské muzeum ve Vodňanech a Společnost Julia Zeyera, pp. 11–19.
- Karlík P., 2017a, *Souvěti*. In: Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: <https://www.czechency.org/slovník/SOUVĚTÍ> (přístup: 12. 12. 2020).
- Karlík P., 2017b, *Věta × Výpověď*. In: Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: <https://www.czechency.org/slovník/VĚTA × VÝPOVĚĎ> (přístup: 12. 12. 2020).
- Karlík P., Nekula M., Rusínová Z., 1995, *Příruční mluvnice češtiny*. Vyd. 2. oprav. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Krejčí F. V., 1901, *Julius Zeyer (Duch a práce)*. Praha: Hejda a Tuček.

- Kvapil J. Š., 1957, *Sládek – Zeyer. Vzájemná korespondence*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Kvapil J. Š., 1942, *Gotický Zeyer*. Praha: Václav Petr.
- Marten M., 1916, *Mácha, Zeyer, Březina*. Praha: Akord.
- Mathesius V., 1931, *Dynamická složka koncové kadence v Zeyerově blank-versu*. Bratislava: Slovenská miscellanea, pp. 258–261.
- Mathesius V., 1942, *O větných základech Zeyerova epického slohu v Kronice o sv. Brandanu*. „Slovo a slovesnost“ 8, pp. 80–88.
- Petrasová T., 1997, *Ideál gotiky v díle Julia Zeyera*. In: Vlček T. (ed.). *Texty, Sny, Obrazy*. A collection of Zeyerian lectures. Písek: ERM pro Městské muzeum ve Vodňanech a Společnost Julia Zeyera, pp. 60–70.
- Pospíšil I., 1998, *Geneologie a proměny literatury*. Masarykova univerzita v Brně.
- Pynsent R. B., 1973, *Julius Zeyer. The Path to Decadence*. The Hague/Paris: Mouton.
- Schacherl M., 2001, *Dvojitý typ dlouhé epické věty – Alois Jirásek a Julius Zeyer*. In: *Výroční sborník Společnosti Aloise Jiráska IV. Vydáný u příležitosti 150. výročí narození A. Jiráska*, red. Milan Pokorný. Praha: Společnost Aloise Jiráska v Praze.
- Schacherl M., 2013, *Zeyer vypravěč – vybrané rysy stylu prozaických prací Julia Zeyera*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích.
- Vlašín Š., 1984, *Slovník literární teorie*. Ústav pro českou a světovou literaturu. 2nd, updated edition. Praha: Československý spisovatel.
- Vlašínová D., 2009, *Barokní rezidua v literatuře 19. století, zejména v díle Julia Zeyera*. In: Kudrnáč, J. Nováková, L. Urválková, Z. Fránek, M. Novotná, M. Riedlbauchová, T. (ed.). *Julius Zeyer, lumírovský básník v duchovním dění Evropy*. Brno: Host ve spolupráci s ÚČL a knihovnictví a FFMU, pp. 198–204.
- Vlček T., 1988, *Sochy. Obrazy a sny. Julius Zeyer ve výtvarném umění*. Vodňany-Roztoky u Prahy: Městské muzeum a galerie Vodňany, Středočeské muzeum v Roztokách u Prahy.
- Vlček T. (ed.), 1997, *Texty, Sny, Obrazy*. A collection of Zeyerian lectures. Písek: ERM pro Městské muzeum ve Vodňanech a Společnost Julia Zeyera.
- Voborník J., 1907, *Julius Zeyer (se dvěma podobiznami)*. Spisy Julia Zeyera, Vol. 35. Praha: Česká grafická společnost Unie.

Příčinnostní (kauzalitní) věty

Keywords: causality clauses, causality conjunctions, adverbial subordinate clauses

Klíčová slova: příčinnostní věty, příčinnostní spojky, příslovečné vedlejší věty

Abstract

The paper deals with a classification of causality adverbial subordinate clauses according to the hypotactic causality conjunctions: causal (*protože, poněvadž, jelikož, ježto*), final (*aby*), conditional (*jestliže, kdyby, -li, pakli, jestli, pakliže*), concessive (*ač, ačkoli, přestože, třebaže, jakkoli, i když, i kdyby, byť*), and effect (*že, aby, až, takže*). Further on, the author classifies clauses with the conjunctions *že, aby* that gain a causality meaning in cooperation with the expressions in the head clause (*proto; tak; díky tomu; z toho důvodu; kvůli tomu; za účelem toho; v případě; za předpokladu; i přes to; vzdor tomu* etc.). Some temporal conjunctions (*když, pokud, jakmile*) gain the meaning of causality only in the context of the complex sentence. Causality clauses are frequent in scientific texts.

Článek se zabývá klasifikací příslovečných příčinnostních vedlejších vět podle podřadicích příčinnostních spojek: příčinné (*protože, poněvadž, jelikož, ježto*), účelové (*aby*), podmínkové (*jestliže, kdyby, -li, pakli, jestli, pakliže*), přípustkové (*ač, ačkoli, přestože, třebaže, jakkoli, i když, i kdyby, byť*), účinkové (*že, aby, až, takže*). Autor dále klasifikuje příčinnostní věty se spojkami *že, aby*, které získávají příčinnostní význam v kooperaci s výrazy v řídící větě (*proto; tak; díky tomu; z toho důvodu; kvůli tomu; za účelem toho; v případě; za předpokladu; i přes to; vzdor tomu* atd.). Některé časové spojky nabývají příčinnostní význam až v souvětěném kontextu (*když, pokud, jakmile*). Příčinnostní věty jsou frekventované ve vědeckých textech.

0. Úvodem

Příčinnostní vedlejší věty závisejí na přísudku věty řídící a jsou, jak známo, po větách místních, časových a způsobových čtvrtým základním druhem příslovečných vedlejších vět. Na rozdíl od uvede-

ných tří druhů vět, jež jsou jen okolnostními (vnějšími) určeními, vyjadřují příčinnostní věty „vnitřní vztahy mezi jevy“ (Svoboda 1954, s. 11; Šmilauer 1966, s. 308), které jsou, viděno filozoficky, jednou z forem objektivního světa (Štěpán 1975, s. 305), vnitřní vztahy znamenají, že jeden jev vyvolává jiný jev.

Na rozdíl od jiných větných členů, které se vyjadřují především nevětně, se příslovečné určení příčinnosti vyjadřuje stejně často nevětně i vedlejší větou, vedlejší věta je primárním vyjádřením příčinnosti (Nebeská 1985, s. 134). Nebudu proto přehlížet k nevětnému vyjadřování příčinnostních vět.¹ Rozhodující pro poznání příčinnostních vět jsou vedle otázek jako *proč, za jakým účelem, za jaké podmínky* apod. podle mého názoru podřadící spojky, které jsou v souvětí syntakticky aktivní. Jsou to především spojky s příčinnostním významem a dále spojky *že* a *aby*, které získávají příčinnostní význam díky nejrozličnějším výrazům v řídící větě.

Celoživotně se problematice souvětěné příčinnosti věnoval v řadě studií K. Svoboda, vztahy mezi příčinou a následkem a mezi důvodem a důsledkem se zabývá i jeho poslední závažná stať (Svoboda 1985), kde je uvedena bibliografie jeho prací.² Knihy o příčinnosti napsali Machová (1972), která ji popsala nejen v souvětí, ale především ve větě jednoduché, Karlík (1995), jenž charakterizuje souvětěnou příčinnost z hlediska komunikačně pragmatického, a Pešek při konfrontaci francouzštiny a češtiny (2011). Popis příčinnostních vět je ve všech českých mluvnicích a v rozsáhlé zahraniční lingvistice, kterou uvádí Karlík, Nekula, Pleskalová (2016). Nejnovější podrobné výklady o příčinnostních větách jsou v knize *Souvětí současné češtiny* (Štěpán 2013, s. 46, 58–70, 77–78). Inspirací byla kniha *Souvětí spisovné češtiny* (Svoboda 1972, s. 146–148, 191–214). V poslední době psal o těchto větách také Štícha (2013, s. 833–851).

¹ Tomu věnoval nedávno pozornost ve studentských projevech Dvořák (2008–2009), který navázal na Svobodu (1976, s. 106).

² Překvapuje, že Rysová (2013) nezná práce tohoto našeho předního syntaktikabohemisty. Zikánová a kol. (2015) a Rysová (2018) neuvádějí základní Svobodovu knihu z roku 1972. Romanista Pešek (2011) Svobodovy práce cituje.

Cílem příspěvku je zabývat se především jednotlivými druhy příčinnostních vět, tj. větami příčinnými a důvodovými, účelovými, podmínkovými, přípustkovými a účinkovými (1). Dále si všimnu frekvence těchto příčinnostních vět ve vědeckých textech a budu tuto frekvenci interpretovat (2). Navazuji na školské výklady o příčinnosti, prohlubuji je o nové vědecké poznatky a systematizuji je.³

1. Příčinnostní věty

Příčinné⁴ a důvodové věty jsou uvozeny základní spojkou *protože*, *poněvadž* je mírně knižní, *jelikož* bývala zcela knižní, ale v poslední době dochází k jejímu přehodnocování, *ježto* archaická; tyto spojky vyjadřují příčinu a důvod. Nejnověji se jimi zabýval i na základě zahraniční literatury článek O. Kleina (2009). Příčina je fyzický jev, který bezprostředně vyvolává jiný fyzický jev, srov. *Zvednutá kniha má energii, protože na ni působí energie, která ji táhne dolů*. Mnohem častěji ovšem nemáme na mysli vztah mezi jevy objektivní skutečnosti samé, nýbrž způsob, jak člověk tento vztah chápe; jde už o důvod (motivaci), kterým se vysvětluje jistá činnost, nebo chování lidí, srov. *Předchozí noc nebyl doma, protože jel domů k matce*. Při jazykovém vyjádření se uvedený rozdíl mezi příčinou a důvodem neprojevuje, proto pro zjednodušení v obou případech uvažuji o příčině, o větách příčinných. O důvod ve smyslu argumentačním, kdy mluvčí zdůvodňuje nějakou svou domněnku, uvažuji v souvětí *Na tribunu pod střechem se asi nedostaneme, protože je hřiště oplocené*, kde domněnku v řídicí větě vyjadřuje slovo *asi*. Příčina a důvod se nevyjadřují jen uvedenými podřadivými spojkami, ale také

³ Příčinnostní věty, jež popisují, jsou – není-li uvedeno jinak – z elektronického korpusu psaných textů SYN, který je veřejně přístupný v Českém národním korpusu na adrese: www.korpus.cz. Tam je možno zjistit jejich autory a vyhledávat další doklady.

⁴ Příčinné (kauzální) věty jsou jen jedním z druhů příčinnostních (kauzalitních) vět.

hlavními větami příčinnými a důvodovými se spojkami *s neboť*, *vždyť*, *totiž*.⁵

Příčinná spojka *protože* může mít i dvouslovnou variantu s příslovcem *proto* v řídicí větě a se spojkou *že* ve větě vedlejší, je-li ve větě řídicí ještě omezující nebo zdůrazňující výraz (např. *jen*), srov. *Zmínil jsem se o tom jen proto, že si to Amos přál*. Vedle příčinných spojek se příčinné věty vyjadřují i nejrůznějšími primárními a sekundárními předločkami se zájmenem *to* v řídicí větě a spojkou *že* v příčinné větě, srov. *Noha mě bolí jen od toho, že se na ni dívám*. – *Zemřel na to, že měl kameny v žlučníku a pak něco s játry*. – *Žije díky tomu, že zapomíná*. – *Tento konfliktní stav nevznikl následkem toho, že Jelcin rozešel parlament*. Ve větě řídicí bývá se zájmenem *ten* i multiverbizační jednotka,⁶ ve větě příčinné *že*, srov. *Chtělo se mi rvát z toho důvodu, že Nad'a už tu není*.

Spojka *že* může v mluvené řeči sama vyjadřovat příčinu, srov. *Jsem na tebe pyšná, žes (→ protože jsi) jí to tak pěkně řekla*.

Účelové věty jsou uvozeny spojkou *aby* a vyjadřují záměrnou činnost podmětu věty řídicí, srov. *Napřáhl roztřesenou ruku, aby je srdečně přivítal*. V knize se účelem zabýval polský lingvista Grochowski (1980). Účelová věta bývá zpravidla chápána jako děj, který byl způsoben něčí vůlí; účelová věta děj jen označuje, jeho realizaci však neoznamuje, a proto je amodální. Na rozdíl od toho mohu uvažovat o účelnosti tehdy, jestliže děje vyplývají z přírodních dějů a jestliže tedy nevyjadřují záměrnou činnost, jsou neuvědomělé, srov. *Podřízení vlci mají ocas svěšený, aby ukázali submisivitu*.

Při zdůraznění účelové věty bývá ve větě řídicí příslovce *proto*, srov. *Děláš to jen proto, abys něco dělal*. Účelová věta je vedle spojky *aby* ve vedlejší větě vyjádřena primárními a sekundárními předločkami se zájmenem *to* ve větě řídicí, srov. *Vězení jsou dobrá jen k tomu*,

⁵ Příčinu z druhé strany vyjadřují hlavní věty následkové a důsledkové (Svoboda 1984, pozn. 6 na s. 293) se spojkami *proto*, *tedy*, *tudíž*, *a proto*, *a tedy*, *a tak*.

⁶ Multiverbizační jednotka je víceslovná jednotka, která vzniká na pozadí jednoho slova: *z toho důvodu* ← *proto*. O termínu „multiverbizace“ psal Jedlička (1969).

aby se zdálo, že soudy a policie účinně působí. – Je to otrava, když musí David večer z domu jen kvůli tomu, aby nabral krev. – Nemá vůbec cenu bilancovat za účelem toho, aby to bylo lepší, protože mnohé prostě neovlivníme. Ve větě řídící bývá se zájmenem *ten* i multiverbizační jednotka, srov. *Peníze jsou obvykle ukládány za tím účelem* (← proto), *aby v budoucnu zajistili finanční nezávislost.*

P o d m í n k o v é v ě t y jsou uvozeny základními spojkami *jestliže*, *kdyby*, spojky *-li* a *pakli* jsou knižní, *jestli* hovorové, v poslední době se obnovuje v užívání knižní spojka *pakliže*. Podmínkovými větami se zabýval knižně český rusista Kubík (1967). Podmínkovou spojkou mohou být i spojky, které jinak mívají také jiný význam, např. *když*, *pokud*. Hlavním rysem podmínkových vět je, že vyjadřují děj amodálně, což znamená, že větou podmínkovou jako uvažovaným předpokladem děje věty řídící se vyjadřuje děj (stav), aniž se uvádí do vztahu ke skutečnosti. Tím se liší od vět příčinných, které jsou modální, protože oznamují děj. Podmínkovou větu nevztahujeme ke skutečnosti někdy proto, že nevíme, zda děj je reálný, jindy proto, že chceme vztah vyjádřit jako obecně platný, srov. *Jestliže se nám dostane odpovědi na náš inzerát, ověřím si to ostatně velmi jednoduchou zkouškou.* Podmínka nereálná je v souvětí *Kdyby bylo všechno v bezvadném pořádku, risknul bych to.*

U podmínkových spojek bývá v řídící větě při zdůraznění vedlejší věty příslovce *tehdy*, srov. *Máte pravomoc zastavit elektrárnu jen tehdy, jestliže jste výkonným ředitelem, pane Parksi. – Zpravidla v tom bytě bydlel a mizel jen tehdy, když Josefina Papetová čekala hosty.* Podmínková věta je vedle spojky *že*, která uvozuje vedlejší větu, vyjádřena ve větě řídící sekundární předložkou a genitivem zájmena *to*, srov. *V případě toho, že by se pojišťovna dostala do potíží, může ministerstvo financí rozhodnout o dalším použití těchto prostředků.* Dále se tato věta vyjadřuje i multiverbizační jednotkou, srov. *Rozhodující je ta skutečnost, pracovní poměr vzniká volbou v tom případě, že zvolený dosud nebyl v pracovním poměru k tomu zaměstnavateli.* Multiverbizační jednotka bývá v řídící větě i u podmínkových spojek, srov. *Tuto*

daň není povinen platit v tom případě (← tehdy), *jestliže daňová povinnost vznikla již držiteli vozidla.*

P ř í p u s t k o v é v ě t y vyjadřují děj, který je v rozporu s dějem věty řídící. Jsou uvozeny jednoznačnými spojkami *ač*, *ačkoli(v)*, *přestože*, *třebaže*, *třeba(s)*, knižní *jakkoli(v)*, dále *i když* (*ani když*), *i kdyby* (*ani kdyby*), knižní a zastaralé *ačli*, knižní až archaické *byť* (*i*). Liší se od příčinných vět, které jsou oznamovací, a podmínkových vět, jež jsou amodální, v tom, že přípustkové věty jsou buď oznamovací, nebo amodální, nebo jsou modálně dvojznačné, což se projevuje i v inventáři spojek.

Přípustkové věty o z n a m o v a c í jsou uvozeny spojkami *ač*, *ačkoli(v)*, *přestože*, *třebas*, *třebaže* a je možné je převést na věty příčinné, přičemž hlavní věta kladná se změní na zápornou a obráceně věta záporná na kladnou; tím se ovšem zruší rozpor mezi fakty obou vět, srov. *Ačkoli jsme na tom v rodině nebyli špatně, máma odmítala mě módně strojit* → *Protože jsme na tom v rodině nebyli špatně, máma neodmítala mě módně strojit.* Přípustkovou větu je možno ještě srovnat se souvětím, v němž hlavní věty jsou v poměru odporovacím, srov. *Nebyli jsme na tom špatně, ale máma mě odmítala módně strojit.*

Přípustkové věty a m o d á l n í jsou uvozeny spojkami *i kdyby*, *ani kdyby*. Výslovně nevypovídají o ději, který by byl oznamovací, srov. *I kdyby přišel pozdě, počkají na něj.*

Nejčastěji jsou přípustkové věty uvozeny spojkou *i když* a jsou m o d á l n ě d v o j z n a č n é. Jestliže věta vyjadřuje děj jen jako myšlený, je věta amodální a spojkou *i když* nelze nahradit spojkou *ačkoli*, která má oznamovací modálnost, srov. *I když oheň zvládneme, pořádně zamává se systémy.* Jindy je věta s *i když* modální, vyjadřuje oznámení a je možno ji nahradit spojkou *ačkoli*, srov. *I když byl již středního věku, tedy žádný zajíc, stále byl svobodný.* Modálně dvojznačná je také spojka *byť*, *byť i*.

Přípustkové věty bývají uvozeny i spojkou *že*, a to v součinnosti s primárními a sekundárními předložkami a zájmenem *to* ve větě řídící, srov. *I přes to, že jsme začali poslední, byli jsme z baráku hotovi první. – Ale tohle mě jen tak napadlo, navzdory tomu, že žádný důvod*

k takovému tvrzení nemám. – Také sklep je barevný, vzdor tomu, že v něm běháme potmě. Ve větě řídící bývá i multiverbizační jednotka, srov. Prohlubuje stíny dokonce i za tu cenu, že se tím někdy dostává na samu hranici dobrého stylu.

Účinkové věty. Starší české mluvnice považovaly tyto věty za druh vět způsobových. Účinková věta však vyjadřuje vnitřní vztah mezi jevy, totiž „účinek nějakého způsobu děje nebo míry děje, resp. vlastností naznačené ve větě řídící, ne však sám způsob, není tedy druhem věty způsobové.“ (Svoboda 1972, s. 157) Na toto Svobodovo pojetí vět účinkových jako příčinnostních navázala většina současných českých mluvnic.

Účinkové věty jsou uvozeny spojkami *že, aby, až a takže*. Měrově účinkové věty vyjadřují účinek vysoké nebo nízké míry děje, který je vyjádřen ve větě řídící, srov. *Probírali tu příhodu tak* (→ tolik) *podrobně, že se oba vzrušili.* – *Tyhle věci vás musí stát hrozně času, že tedy nikdy nejste na první hodinu.* – *Alespoň mohli být tak chytří, aby do svých sebejistých prohlášení vnesli trochu pochybností.* – *Přitiskl ji k sobě tak silně, až vykřikla.* – *Strašně lilo, takže ani zvonkohra nebyla tak uklidňující jako jindy.* Méně časté jsou způsobově účinkové věty, které vyjadřují účinek nějakého způsobu děje, srov. *[p]ouhý lipový list je tvarován tak* (→ takovým způsobem), *že v miniatuře odráží stavbu a tvar celé koruny budoucího stromu.* (V. Körner) – *Ale přijed' raději* (→ tak, takovým způsobem), *aby tě nikdo neviděl.* Účinkové, věty je třeba je lišit od vět důsledkových, u nichž předcházející věta nevyjadřuje míru, srov. *Paní Irena určitě nebude ještě vzhůru, takže* (→ a proto) *nám nechá volné pole.*

Konečně je třeba zmínit věty, v nichž některé další spojky než *že a aby* samy o sobě nemají příčinnostní významy, takové významy nabývají až v kontextu. Můžeme se o tom přesvědčit tím, že je nahradíme příčinnostními spojkami. Jsou to především věty s časovými spojkami, srov. *Lekla se, když* (→ protože) *ho uviděla.* – *Když* (→ jestliže) *se člověk dlouho opaluje, zvýrazní to vrásky.* – *Zůstane u nás týden, pokud* (→ jestliže) *proti tomu nebudete nic namítat.* –

Jakmile (→ jestliže) *se voda vyvaří, odejdeme.* O některých těchto spojkách jsem se už zmínil u vět podmínkových.

2. Frekvence příčinnostních vět ve vědeckých textech

Příčinnostní věty mají důležitou funkci ve vědě. Výzkumem 34 021 příčinnostních vět ve vědeckých textech filozofie, sociologie, politologie, psychologie, estetiky, etiky, pedagogiky, logiky, práva, etnologie, demografie, hudební vědy, literární vědy, lingvistiky, matematiky, fyziky, astronomie a chemie jsem podrobně zjišťoval frekvence jednotlivých druhů příčinnostních vět. Dlouhý seznam současných textů uvedených vědních oborů uvádí Štěpán (2012, s. 91–94).

V tabulce jsou uvedeny nejen podřadicí spojky s jednoznačnými příčinnostními významy (*protože, jestliže, i když* atd.), ale i další podřadicí spojky, které příčinnostního významu nabývají samy až v kontextu (např. podmínkové *když* apod.), nebo ho nabývají v součinnosti s primárními a sekundárními předložkami a se zájmenem *to* v řídící větě (např. příčinné *díky tomu, že* apod.), nebo v součinnosti s multiverbizační jednotkou v řídící větě (*z toho důvodu, že*) nebo v součinnosti s příslovci v řídící větě (příčinné *proto, že, účelové proto, aby, podmínkové tehdy, když* atd.), ale i jinak (podmínkové *v případě, že*). Podrobněji se podřadicími spojkami (částicemi) *že, aby*, které získávají příčinnostní význam díky výrazům v řídící větě, zabýval Štěpán (2011).

Tabule 1. Seznam druhů příčinnostních vedlejších vět uspořádaný podle klesající frekvence podřadicích spojovacích výrazů

Pořadí	Druh věty	Frekvence	Pořadí	Druh věty	Frekvence
1.	-li	10 657	30.	za to, že	57
2.	protože	3 970	31.	díky tomu, že	54
3.	pokud	3 541	32.	tehdy, pokud	57
4.	jestliže	2 580	33.	pakli(že)	41
5.	i když	2 184	34.	navzdory tomu, že	34
6.	aby (účelové)	2 015	35.	tehdy, kdyby	24

7.	proto, že	1 418	36.	za podmínky, že	21
8.	ačkoli(v)	958	37.	třeba(s)	20
9.	kdyby	899	38.	jestli	19
10.	když (podmínkové)	849	39.	právě tehdy, -li	18
11.	přestože	582	40.	v důsledku toho, že	17
12.	jelikož	410	41.	z toho, že	14
13.	v případě, že	370	42.	když (příčinné)	14
14.	poněvadž	348	43.	kvůli tomu, že	12
15.	byť	318	44.	na to, aby	11
16.	třebaže	311	45.	že (příčinné)	9
17.	proto, aby	299	46.	ani když	9
18.	právě tehdy, když	290	47.	proto, poněvadž	6
19.	tehdy, když	275	48.	ani kdyby	6
20.	jakkoli(v)	262	49.	za tím účelem, aby	5
21.	ač	239	50.	ježto	4
22.	tehdy, -li	225	51.	důvodem toho, že	3
23.	k tomu, aby	159	52.	důsledkem toho, že	2
24.	právě když	149	53.	kvůli tomu, aby	2
25.	tehdy, jestliže	144	54.	z toho důvodu, aby	2
26.	za předpokladu, že	144	55.	pod podmínkou, že	2
27.	i kdyby	119	56.	právě tehdy, jestliže	1
28.	přesto, že	107	57.	vlivem toho, že	1
29.	z toho důvodu, že	86	celkem		34 021

Pokusím se stručně o interpretaci této frekvence.

Mezi deseti nejfrekventovanějšími příčinnostními větami naprosto převažují věty podmínkové (*-li, pokud, jestliže, kdyby, když*). Je to v textech přírodních i společenských věd, vůbec nejčastější jsou v textech z oblasti fyziky, matematiky, dále v logice a lingvistice. Pod-

mínkové věty dále plní ve vědeckých textech, jež mají složitější myšlenkovou strukturu než jiné texty, často funkci textových orientátorů, které usnadňují recepci textu, srov. *Shrňme-li základní linii této kapitoly, můžeme říci, že všichni autoři ve větší či menší míře opouštěli představu [...]*.

Na druhém místě jsou věty příčinné (*protože, jelikož, poněvadž*), což je dáno výkladem ve vědeckých textech, při němž se vysvětlují společenské a přírodní jevy. Tyto věty vysvětlují a interpretují především sociální jevy v nejrůznějších vědách.

Třetím druhem nejčastějších příčinnostních vět jsou věty přípustkové (*i když, ačkoli*), které hlavně ve společenskovědních textech vyjadřují rozpornost světa. Jsou jedním z mála gramatických prostředků, jež jsou přímo spojeny s mimojazykovou skutečností (Svoboda 1974, s. 68n.).

Vyšší frekvence účelové věty s *aby* je dána funkcí textového orientátora, srov. *Abychom mohli podat obecnou definici pojmu splňování v L, je nutno zavést interpretaci mimologických konstant v L*.

3. Závěr

Problematika příčinnostních vět je složitá, jak ukazuje dosavadní jazykovědná literatura, která má různá teoretická východiska. Soustředil jsem se zde především na doložené příčinnostní věty, které jsem popsal. V minulosti jsem se zabýval tím, jak obsahová kategorie kauzality je vyjadřována napříč rovinami jazykového systému, a to na rovině souvětněčlenské, větnečlenské i morfologické (Štěpán 1988).

Při klasifikaci příčinnostních vět jsem rozlišil věty příčinné a důvodové, charakterizoval jsem věty podmínkové jako amodální, věty přípustkové jako modální, amodální a modálně dvojznačné, věty účinkové jako měrově účinkové a způsobově účinkové.

Uvedl jsem frekvenci příčinnostních vět ve vědeckých textech, pro které jsou tyto věty příznačné, a tuto frekvenci jsem interpretoval. Nezabýval jsem se frekvencí účinkových vět.

Literatura

- Dvořák K., 2008/2009, *Vyjadřování příčinnostních vztahů pomocí předložek a spojek ve studentských projevech*, „Český jazyk a literatura” 59, s. 233–236.
- Grochowski M., 1980, *Pojęcie celu – studia semantyczne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jedlička A., 1969, *Univerbizace a multiverbizace v pojmenovacích strukturách*. In V. Barnett, F. Buriánek, M. Drozda, A. Jedlička, J. Porák, M. Romportl, Z. Urban (eds.), *Slavica Pragensia 11*. Praha: Univerzita Karlova, s. 93–101.
- Karlík P., 1995, *Studie o českém souvětí*. Brno: Masarykova univerzita.
- Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. (eds.), 2016, *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Klein O., 2009, *Argument vs. vysvětlení: případ souvětí příčinného typu*. „Slovo a slovesnost” 70, s. 100–112.
- Kubík M., 1967, *Uslovnije konstrukcii i sistema složnogo predloženiija*. Praha.
- Machová S., 1972, *Příčina v syntaxi češtiny*. Praha: Academia.
- Nebeská I., 1985, *Kvantitativní charakteristiky souvětí*. In M. Těšitelová a kol., *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*. Praha: Academia, s. 126–141.
- Pešek O., 2011, *Argumentativní konektory v současné francouzštině a češtině*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích.
- Rysová M., 2013, *Způsoby vyjadřování vztahu příčiny a důsledku v textu – alternativy pro »proto« a »protože«*, „Didaktické studie” 5 (2), s. 39–54.
- Rysová M., 2018, *Diskurzní konektory v češtině. Od centra k periferii*. Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky.
- Svoboda K., 1954, *O tzv. větách příčinných a účinkových*. „Naše řeč” 37, s. 1–14.
- Svoboda K., 1972, *Souvětí spisovné češtiny*. Praha: Universita Karlova.
- Svoboda K., 1974, *Časové rozvrstvení přípustkových spojek v současné spisovné češtině*, „Naše řeč” 57, s. 67–71.
- Svoboda K., 1976, *Stylizační výcvik ve spisovné češtině a rozvoj myšlení II*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství (učební text).
- Svoboda K., 1984, *Záměrová modálnost a syntaktická stavba souvětí*. „Slovo a slovesnost” 45, s. 289–296.
- Svoboda K., 1985, *Důvod a příčina*, „Slovo a slovesnost” 46, s. 275–283.
- Šmilauer V., 1966, *Novočeská skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Štěpán J., 1975, *K pojetí kauzality, zvláště v jazyce*, „Slovo a slovesnost” 36, s. 305–310.
- Štěpán J., 1988, *Systémový a odrazový charakter kategorie kauzality v současné češtině*. „Slavia” 57, s. 190–201.
- Štěpán J., 2011, *Příčinnostní vedlejší věty zájmenně-částicové*. „Korpus – gramatika – axiologie” 4, s. 46–56.
- Štěpán J., 2012, *Příčinnostní vedlejší věty z hlediska kvantitativního (na materiálu vědeckých textů)*, „Jazykovědné aktuality” 49, s. 79–94.
- Štěpán J., 2013, *Souvětí současné češtiny*. Liberec: Technická univerzita v Liberci [online: <https://sites.google.com/site/mluvnicecestiny/publikacni-vystupy>].
- Štícha F., 2013, *Gramatika souvětí*. In F. Štícha a kol., *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, s. 833–851.
- Zikánová Š., Poláková L., Jínová P., Nedoluzhko A., Rysová M., Mírovský J., Hajičová E., 2015, *Zachycení výstavby textu v Pražském závislostním korpusu*, „Slovo a slovesnost” 76, s. 163–197.

Diskurzní konektor *což* v neformálních mluvených rozhovorech¹

Keywords: discourse connective; relative pronoun; reference; spoken Czech; informal dialogue

Klíčová slova: diskurzní konektor; vztažné zájmeno; reference; mluvená čeština; neformální dialog

Abstract

The article presents the results of the corpus research focused on the function of expression *což* in informal spoken Czech. This word has the reference function, both in written and spoken texts. In terms of parts of speech classification, this word has mostly the status of the relative pronoun. In spoken conversation, however, there is an even greater difference between the frequency of the basic case form (*což*) and the other (*čehož*, *čemuž*, *čemž*, *čímž*). The high frequency of the word *což* in spoken Czech, as well as the dominance of its basic case form, can be caused by its frequent use as an uninflected discourse connective.

Článek shrnuje výsledky korpusového výzkumu zaměřeného na uplatnění výrazu *což* v neformální mluvené komunikaci. Jeho dominantní funkcí jak v psaných, tak v mluvených textech je funkce navazovacího relativu. V neformálních mluvených rozhovorech však ještě výrazněji než v textech psaných dominuje základní tvar *což*, ostatní pádové tvary (*čehož*, *čemuž*, *čemž*, *čímž*) jsou jen okázalé. Vysoká frekvence výrazu *což* v neformální mluvené komunikaci je dána mimo jiné jeho uplatněním ve funkci diskurzního konektoru, kterým mluvčí vyjadřuje návaznost repliky na repliku předchozí, který však nemá větněčlenskou platnost a neobsazuje v navazující výpovědi žádnou strukturní pozici.

¹ Text vznikl v rámci projektu specifického výzkumu Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové 2115/01310/1210 *Mluvená syntax z interakčního hlediska*.

1. Úvod

Stávající české výkladové slovníky (*Slovník spisovného jazyka českého*, *Slovník spisovné češtiny*) připisují výrazu *což* slovnědruhou funkci zájmena, částice, zájmeného příslovce a citoslovce. Jak už jsme ukázali dříve (srov. Bílková 2020), primární, a to výrazně dominantní funkcí výrazu *což* je v současné češtině funkce relativu, tj. funkce spojovací a navazovací. Jak ukázal předchozí korpusový výzkum, provedený na korpusech současných psaných textů (SYN 2015 a SYN v8), funkci relativu má výraz *což* přibližně v 98 % případů. Tázací funkce je u výrazu *což* již funkcí archaickou, ve funkci částice nebo citoslovce ho sice užívají i současní mluvčí, víceméně však jen jako součást několika ustálených kolokací (frazémů). A i v těchto kontextech je výraz *což* postupně vytlačován konkurenčními výrazy *co/copak*. (viz Bílková 2020) Srov. např. následující doklady z korpusu současné psané češtiny SYN v8:

[1a]

Což takhle překvapit rodinu svátečním lososem?

[1b]

Co takhle zajít na kafe?

[2a]

Ještě před padesáti, a což teprve před sto lety, byl životní prostor ženy mnohem omezenější než dnes.

[2b]

Komu by se chtělo ráno vstávat z postele, a co teprve po dvou měsících příjemného lenošení.

[3a]

Což o to, hraní mi šlo dobře, ale se zpíváním to bylo mnohem horší.

[3b]

Copak o to, ambice jsou, horší bude je zrealizovat.

Výraz *což* slouží v dnešní češtině primárně jako prostředek hypotaktického vyjádření koordinačního vztahu. V této funkci se v česky psaných textech začal uplatňovat už v průběhu 15. století jako náhrada slučovací spojky a odkazovacího zájmena (*a to*) (K tomu srov. např.

Bauer 1960, Alexová 2009). Jde o relativum tázacího původu, zesílené příklonnou partikulí *ž*, která sice, jak píše Bauer (Bauer 1960, s. 189), nebyla nutnou součástí relativ, stávala se ale výrazným znakem, kterým se relativna odlišovala od stejně znějících zájmen s funkcí tázací.² Na rozdíl od zájmen *který*, *kterýž*, *kterýžto*, odkazujících k jednomu členu (frázi) řídící věty, se zájmeno *což* vztahovalo k obsahu řídící věty jako celku. Srov. např. následující doklad uváděný Bauerem (Bauer 1960, s. 43):

[...] jeden sloul Jakob von Hundtpis, který potom v šarvátce, kterou jsme s Turky měli na moři, jest zastřelen, o čemž na svém místě položím [...]³

Podobná distribuce relativ, vzhledem k větnému a k členskému navazování, platí i pro češtinu současnou. Na základě výzkumu současných psaných textů jsme již dříve konstatovali, že se zájmeno *což* vztahuje k propozici vyjádřené celou předchozí (řídící) větou asi v 85 % případů, k některému členu (frázi) věty řídící jen asi v 15 % případů (srov. Bílková 2020). Členské navazování je naopak charakteristické pro zájmeno *který*. Rozdíl mezi členským a větným odkazováním ilustrují souvětí [4] a [5] (výraz, ke kterému se vztahuje uvozovací zájmeno, je zvýrazněn podtržením):

[4]

Jakub mi koupil dárek, který se mi vůbec nelíbil.

[5]

Jakub mi koupil dárek, což se mi vůbec nelíbilo.

Zatímco zájmena *kterýž*, *kterýžto* a *kdož* z úzu postupně ustoupila, zájmeno *což* si jako jediné původně tázací zájmeno rozšířené o enklitickou částicí *-ž* své postavení v současných textech zachovává. V reprezentativním korpusu psaných textů SYN 2015 je čtvrtým nejfrekventovanějším vztažným zájmenem (vyšší frekvenci v korpusu mají

² K enklitickým částicím ve staré češtině srov. např. Nekula 2017.

³ Cesta z Prahy do Benátek ... Voldřicha Prefáta z Vlkanova (1546), tisk 1563, vyd. K. Hrdina, Praha: Vesmír, 1947 (cit. podle Bauer 1960, s. 43).

jen relativna *který*, *co* a *jenž*).⁴ Totéž frekvenční pořadí potvrdilo také kontrolní šetření v rámci korpusu SYN v8.

2. Výraz *což* v mluvené češtině

V tomto příspěvku představíme výsledky navazujícího korpusového výzkumu, jehož cílem bylo ověřit funkční uplatnění výrazu *což* v češtině mluvené. Jazykový materiál jsme získali prostřednictvím Českého národního korpusu (ČNK), konkrétně korpusů neformálních mluvených rozhovorů ORAL 2013 a ORAL v1.⁵

Korpusové doklady jsou v textu identifikovány názvem korpusu a číslem nahrávky. Jednotliví mluvčí jsou označeni písmeny A, B. V prepisech je uplatněna pauzová interpunkce: tečka v závorce vyznačuje krátkou pauzu, dvě tečky v závorce delší pauzu. Hvězdička (*) označuje nedorozumění slovo (slovní torzo), znak @ jakýkoli hezitační zvuk. Výrazné silové zdůraznění některé slabiky slova signalizujeme velkými písmeny (*NEmyslím*). V prepisech vyznačujeme překryvy replik nebo jejich částí: překrývající se části replik jsou zapsány v hranatých závorkách na samostatných řádcích pod sebou.

2.1 Tvary a jejich frekvence

Jak ukazují data z ČNK, nejenže výraz *což* (na rozdíl od výrazu *kterýž*), z úzu neustupuje, ale jeho frekvence v posledních letech dokonce stoupá. A to jak v textech psaných, tak v textech mluvených. Zatímco v korpusu ORAL 2006 má výraz *což* relativní frekvenci

⁴ Ve *Frekvenčním slovníku češtiny* z počátku 60. let minulého století (Jelínek, Bečka, Těšitelová 1961) se uvádí jako páté nejčastější vztažné zájmeno. Vedle zájmen *který*, *co* a *jenž* zaznamenali autoři slovníku vyšší frekvenci ještě u zájmena *jaký*.

⁵ Korpus ORAL 2013 je reprezentativní korpus spontánní mluvené komunikace. Zahrnuje prepisy 835 nahrávek dialogů z Čech, Moravy i Slezska, obsahuje více než 2,7 milionů textových slov. Korpus ORAL v1 vznikl spojením mluvených korpusů ORAL a obsahuje přes 5 milionů textových slov.

(ipm) 152, 41, což znamená, že na jeden milion slov připadá v tomto korpusu asi 152 výskytů výrazu *což*, v korpusu ORAL 2008 je to už 169, 69 a v korpusu ORAL 2013 má výraz *což* ipm 245, 62.

Ve shodě s očekáváním je v neformálních mluvených rozhovorech, stejně jako v současných psaných textech, nejfrekventovanějším tvarem tvar nominativu a akuzativu bez předložky (*což*), na druhém místě z hlediska frekvence pak stojí bezpředložkový tvar instrumentálu (*čímž*). Následují tvary genitivu a dativu (*čehož*; *čemuž*) s podobnou frekvencí, na posledním místě stojí lokálový tvar (*čemž*). Srov. např. následující korpusové doklady výrazu *což* v jednotlivých pádových tvarech:

[6]
ale hafo přeplatí říkal že přeplatí sto sendesát (..) což je teda jako dost masakr ale on v tom má aj havárku a (..) a povinný což (..) už jako není tak strašný (ORAL v1, 11A019N)

[7]
nepotřebovali stavět tam bylo potřeba jenom udělat rekonstrukci aby to trochu vylepšili což taky udělali (ORAL v1, 02A037N)

[8]
a von jednou přišel k nám asi ve tři čtvrtě na jedenáct prostě na rebarborovej koláč vod babičky a já sem pak řekla že už sem jako unavená a že už puďu spát čímž sem mu jako dala najevo že už jako by měl (..) (ORAL v1, 05A020N)

[9]
třeba dyž to letadlo startuje tak to tam tak jako jezdí pomaličku a pak se to na jednu strašně rychle rozjede a vzlítne to u čehož zalíhají uši což je docela nepřijemný (ORAL v1, 10A039N)

[10]
on v tom má svý prachy a dyž (.) cokoli jakkoli (.) k čemuž se trochu schyluje (..) tak (..) co on dostane (ORAL v1, 10A110N)

[11]
já vám todlencto dělat nebudu (.) mě to nebaví (..) jo (..) já sem tatér já sem umělec (.) o čemž teda pochybuju (.) v jeho v případě (.) nicméně (..) nicméně má právo na to si říct co chce malovat a co ne že jo (ORAL v1, 10A011N)

Dominance základního tvaru *což* je v mluvených textech ještě výraznější než v textech psaných. V nepřipravených mluvených rozhovorech využívají mluvčí téměř výhradně tvar *což*, ostatní tvary jsou spíše okazionální. Zatímco v korpusu současné psané češtiny SYN v8 je poměr počtu výskytů základního tvaru *což* (pro nominativ a akuzativ) ku počtu výskytů druhého nejfrekventovanějšího tvaru, tj. tvaru instrumentálního (*čímž*) asi 11 : 1, v mluvených textech (resp. v korpusu ORAL v1) je tento poměr 75 : 1. U dalších pádových tvarů je frekvenční rozdíl v psané a mluvené češtině ještě výraznější. Poměr tvarů *což* : *čehož*/*čemuž* je v psané češtině přibližně 40 : 1, v mluvených textech 357 : 1. Počty výskytů jednotlivých tvarů v psaných korpusech SYN 2015 a SYN v8 a v mluvených korpusech ORAL 2013 a ORAL v1 ukazuje následující tabulka.

Tab. 1. Frekvence pádových tvarů výrazu *což* v korpusech psané a mluvené češtiny

	SYN2015		ORAL2013		SYNv8		ORALv1	
<i>což</i>	50 877	85 %	807	98 %	2 288 082	86 %	1 428	98 %
<i>čímž</i>	5 317	9 %	7	0,9 %	201 413	8 %	19	1,3 %
<i>čehož</i>	1 250		1		58 630		4	
<i>čemuž</i>	1 214		2		50 923		4	
<i>čemž</i>	882		1		38 848		1	

Zatímco v psaných textech představují tvary instrumentálu (*čímž*), genitivu (*čehož*), dativu (*čemuž*) a lokálu (*čemž*) přibližně 15 % všech tvarů odpovídajících lemmatu *což*, v mluvených textech jsou to jen asi 2 %.

2.2 Výraz *což* jako navazovací relativum

V mluvených dialogích nacházíme výraz *což* v týchž funkcích jako v textech psaných, tj. zejména ve funkci navazovacího relativu. Zájmenem *což* může přitom mluvčí odkázat jak k obsahu celé předchozí výpovědi (navazování větné), tak k některému slovnímu výrazu

či frázi (navazování členské). Prostředkem větného navazování je zájmeno *což* v dokladech [12] – [14] (části replik, k nimž se odkazuje zájmenem *což*, jsou podtrženy):

[12]

A: dyž si spomenu na to (.) @ mistroství světa minulý rok (..) jak s* sme s ni-ma vyhráli jak prostě naši borci to dali což bylo naprosto nádherné já sem brečela (.) já sem fakt brečela (ORAL v1, 11A048N)

[13]

A: no ale já třeba se radši sprchuju u vás nahoře v patře teda

B: to já ne

A: to já jo a je tam protože nahoře je navíc ještě teda silnější proud než dole což je mi záhadou dost (ORAL v1, 07A027N)

[14]

A: já sem třeba hodně anomální jako každej člověk kerej vodněkad' přestoupil (.) protože já například mám uznanou teorii literatury dvě a nemám uznanou teorii literatury jedna

B: hmm

A: což je v podstatě nesmysl ale prostě to v tom isu tak je jako (ORAL v1, 07A012N)

Členské navazování ilustrují úryvky dialogů (15)–(17) (výrazy, ke kterým se vztahuje zájmeno *což*, jsou opět podtrženy):

[15]

A: jakože tajga jo nebo co

B: k břízám se připojujou borovicový hájky a v tom Novosibirsku což je střední část @ Sibiře @ tak tam už sou docela slušný borový lesy ale pořád to není tajga to ne to ne (ORAL v1, 04A004N)

[16]

A: ale taky tam napsal že je to tady tak jako divně nastaveno (.) že dyž je někdo hodně schopnej což von je (.) jako šikovnej (.) intelekt* (.) inteligentní vzdělanej tak že mu projdou věci jinak

B: hmm

A: a jiné (.) než by prošly no* v uvozovkách normálním lidem (ORAL v1, 08P001N)

[17]

A: šel sem na kolo a tam sem jezdil po těch kopcích což je nádherný a dycky dyž sem todle udělal tak sem se stavěl v Petrově což je vesnice takle přes kopec tam sem koupil rohlíčky k snídani a noviny (ORAL v1, 07A054N)

2.3 Výraz *což* jako diskurzní konektor

V nepřipravených mluvených rozhovorech se však na rozdíl od textů psaných užívá výrazu *což* ještě ve funkci specifické, a to ve funkci nesklonného diskurzního konektoru, který nemá větněčlenskou platnost, tj. nezapojuje se do struktury připojované výpovědi, ale slouží jen jako spojovací prostředek, kterým mluvčí naznačuje obsahovou návaznost na předchozí část repliky. Srov. například repliku mluvčího A v dialogické sekvenci [18].

[18]

A: v tom v té době to teda bylo fakt dost blbý (..) no takže @ takže ch* no a od té doby sem tam vlastně nebyla jo což teda mam velký mínus a taky jako bych řekla že mně to aj chybí protože vona mně ja myslim že to dělá dobře jako tu homeopatii jo (.) že (.) že to umí jo

B: hmm (ORAL v1, 08A052N)

V dialogu, z něhož pochází sekvence [18], hovoří mluvčí A (žena) o svých zdravotních problémech a homeopatické léčbě. Vzpomíná na dobu, kdy byla kvůli svému zdravotnímu stavu nucena užívat antibiotika, a přiznává, že od té doby svou homeopatičku nenavštívila (*no a od té doby sem tam vlastně nebyla*). V následující výpovědi pak pojmenovává důsledek této skutečnosti (*mam velký mínus*). Výrazem *což* odkazuje k obsahu předchozí výpovědi (*což* = omezení / zanedbání homeopatické léčby), následující výpověď však staví strukturně nezávisle na něm (výraz *což* neobsazuje žádnou strukturní pozici ve výpovědi, kterou připojuje). Funguje jako diskurzní konektor, spojovací prostředek stojící mimo gramatické struktury obou výpovědí, jejichž souvislost (kauzalitu) vyjadřuje.

Podobně je ve funkci diskurzního konektoru užito výrazu *což* také v následujícím dialogu [19].

[19]

A: vono je tam napsáno že musí bejt trouba hodně hodně roztopená tak sem (..) a přitom píšou že se to peče čtyřcet minut tak to už sem věděla že je blbost (.) ale přesto s* mi tam naskočila ta boule na dortu

B: hmm

A: což dyž si ho peču po svém tak ho peču hodně pomaloučku a ta boule se mi

B: [jo]

A: [tam] neudělá (ORAL v1, 07P001N)

V dialogu [19] mluvčí svému komunikačnímu partnerovi sděluje, že peče-li dort podle instrukcí uvedených v receptu, výsledek není dobrý (*naskočila ta boule na dortu*), zatímco pokud se instrukcemi neřídí, výsledek dobrý je (*ta boule se mi tam neudělá*). V tomto případě se tedy konektorem *což* připojuje výpověď ve vztahu kontrastivním (odporovacím).

Pojem konektor není v české lingvistice chápán jednotně (k vymezení diskurzních konektorů u různých autorů viz např. Rysová 2018, s. 37nn). Hrbáček (1994) rozlišuje mezi prostředky spojovacími (tzv. junktory), které vyjadřují sémantické vztahy mezi výpověďmi v rámci výpovědního celku, a prostředky připojovacími (tzv. konektory), které vyjadřují sémantické vztahy mezi výpovědními celky („přes tečku“). Funkci konektoru přiznává i jiným slovním druhům než spojkám, zejména příslovcím, částicím, předložkovým, zájmenným a jiným výrazům, ale zvláště zdůrazňuje, že jde vždy o výrazy, které nemají větně-členskou funkci (Hrbáček 1994, s. 56–57). Nekula (2018) vymezuje konektor jako „prostředek, který zajišťuje propojení dílčích vět v rámci souvětí a elementárních textových jednotek (vět, výpovědí, textůmů) v rámci textu“ (Nekula 2017, s. 871). Z hlediska slovnědruhového tvoří jádro diskurzních konektorů spojky (podřadicí i souřadicí), částice a adverbia. Konektivní funkci však v textu mohou plnit i výrazy jiné, včetně jmenných (předložkových) frází či idiomů (k typologii diskurzních konektorů srov. Hoffmannová 1983, ke konektivní funkci tzv. diskurzních markerů srov. též Čermáková, Jílková, Komrsková... 2019).

Uplatnění výrazu *což* ve funkci diskurzního konektoru v nepřipravených neformálních mluvených rozhovorech dobře ilustrují například následující korpusové doklady:

[20]

A: já říkám Martine: (.) @ . kdybych se vo to MUela starat (..) tak to samozřejmě všechno vim ale s (.) jako nejde s nim SPOLupracovat (..) von prostě SÁM a potreboval by ten OBdiv (..) jo (.) jako asi (..) abych kolem něj litala (.) což už jsem taky unavená – (ORAL v1, 10A183N)

[21]

A: a pak sem tam teda psala vo tom jak (.) jak jakoby pomoc epilepsikovi (.) jak poznáš (.) epileptickej záchvat a tak a tak dále (.) což jako sem měla z toho radost (ORAL v1, 09A019N)

[22]

A: já teda doufám, že jako topka vyhraje (..) kdyby jenom vo trošku (..) skoro všude (..) aby fakt @ měla ty starosty a tak no\ aby se vopravdu

B: [aspoň nákou pozici]

A: [ty zastupitelstva] povyměňovaly no

B: hmm

A: což já neříkám že jako by ty městský části dělaly špatný věci (..) to určitě často jako vodváděj DOBrou práci (..) ale zas je to hodně různý no (ORAL v1, 10A125N)

[23]

A: prostě jo (.) bych se chtěl dopracovat (.) toho aby (.) všechno co hrajem bylo vždycky na tom místě jo

B: hmm

A: což se tomu blíží ale ještě to není úplně tak ideální (ORAL v1, 08A089N)

[24]

A: no a že jediný proč jako je to třeba třikrát dražší než normální a že to má prý lepší chuť jak to není přihnované (..) téma (.) těmi různými dusičnany a tak (.) to říká takže třeba normální jogurt tě stojí deset korun a tam za něj zaplatíš pětaticet jenom kůli tomu že to má lepší chuť

B: hmm

A: což teda jako v první řadě vůbec NEmysim že to má lepší chuť

B: (smích) (ORAL v1, 08M002N)

S užitím výrazu *což* ve funkci referenčního diskurzního konektoru se v textech psaných setkáváme jen zcela výjimečně, a to víceméně jen v několika opakujících se kolokacích. Ojediněle zde nacházíme například vazby *což se nedivím* nebo *což pochybuji/pochybují*,⁶ i zde jde však zpravidla o záznam přímé řeči či přepis mluveného dialogu. Srov. např. následující doklady nesklonného konektoru *což*, pocházející z korpusu psaných textů SYN v8.

⁶ Např. fráze „*což pochybuji/u*“ se základním tvarem zájmena má v korpusu psané češtiny SYN v8 pouze 16 dokladů, zatímco fráze „*o čemž pochybuji*“ s tvarem lokálovým má v tomtéž korpusu 166 dokladů.

[25]

„Svízelnou finanční situaci města bychom museli řešit jinak. Pokud zvyšování daně nebude dané zákonem, což pochybuji, Jihlava by s největší pravděpodobností daň z nemovitosti nezvyšovala,“ řekl primátor (SYN v8, „Jihlavské listy“ 2009, 6.10.).

[27]

Práce mu asi velkou radost nedělá, což se nedivím, když jsou tři čtvrtiny národa proti němu (SYN v8, „Mladá fronta DNES“ 2013, 9. 9.).

[28]

„Hraje výborný fyzický hokej a má skvělého gólmána, což jsme se přesvědčili na olympiádě,“ culil se Šlég. (SYN v8, „Právo“ 1999, 5. 6.).

Zatímco v psaných textech jsou takové případy skutečně ojedinělé, v neformální mluvené komunikaci je nesklonné *což* ve funkci diskurzního konektoru naopak relativně častým prostředkem navazování jednotlivých replik nebo jejich částí.

3. Závěr

Zájmeno *což* jako jediné ze zájmen obsahujících původní enklitickou částici *-ž* (*kdož, kterýž, kterýžto, jakýž...*) zůstává i v současném jazykovém úzu živé a jeho frekvence v psaných i mluvených textech dokonce mírně stoupá.

Základní funkcí výrazu *což* v současné češtině je funkce vztažného zájmena. To platí jak pro současné texty psané, tak mluvené. V mluvených rozhovorech je však patrný ještě výraznější rozdíl mezi frekvencí základního tvaru *což* (tvaru pro nominativ a akuzativ) a ostatních pádových tvarů. Základní tvar tvoří v mluvených rozhovorech asi 98 % všech výskytů výrazu *což* (v psaných textech jen asi 85 %).

Vysoká frekvence výrazu *což* v spontánních mluvených rozhovorech (i extrémní dominance základního tvaru) je dána mimo jiné tím, že se v mluvené řeči běžně užívá nejen ve funkci větného relativu jako v textech psaných, ale také ve funkci diskurzního konektoru, kterým mluvčí vyjadřuje návaznost repliky na repliku předchozí, který však zůstává v základním tvaru bez ohledu na strukturní povahu výpovědi, kterou uvozuje.

Zdroje

- Křen M., Cvrček V., Čapka T., Čermáková A., Hnátková M., Chlumská L., Jelínek T., Kovářiková D., Petkevič V., Procházka P., Skoumalová H., Škrabal M., Truneček P., Vondříčka P., Zasina A., *SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2015. Online: <http://www.korpus.cz>.
- Křen M., Cvrček V., Čapka T., Čermáková A., Hnátková M., Chlumská L., Jelínek T., Kovářiková D., Petkevič V., Procházka P., Skoumalová H., Škrabal M., Truneček P., Vondříčka P., Zasina A., *Korpus SYN, verze 8 z 12.12.2019*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2019. Online: <http://www.korpus.cz>.
- Benešová L., Křen M., Wacławicová M., *ORAL2013: reprezentativní korpus neformální češtiny*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2013. Online: <http://www.korpus.cz>.
- Kopřivová M., Lukeš D., Komrsková Z., Poukarová P., Wacławicová M., Benešová L., Křen M., *ORAL: korpus neformální mluvené češtiny, verze 1 z 2.6.2017*. Ústav českého národního korpusu FF UK, Praha 2017. Online: <http://www.korpus.cz>.

Literatura

- Alexová J., 2009, *Vývoj českého barokního souvětí souřadného*. Praha: ARSCI.
- Bauer J., 1960, *Vývoj českého souvětí*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Bílková J., 2020, Výraz *což* v současné psané češtině. *Korpus – gramatika – axiologie*, 22, s. 3–15.
- Čermáková A., Jílková L., Komrsková Z., Kopřivová M., Poukarová P., 2019, *Diskurzní markery*. In *Syntax mluvené češtiny*, red. J. Hoffmannová, J. Homoláč, K. Mrázková, Praha: Academia, s. 244–351.
- Hoffmannová J., 1983, *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.
- Hrbáček J., 1994, *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*. Praha: Trizonia.
- Nekula M., 2017, *Enklitická částice*. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/ENKLITICKÁ_ČÁSTICE.
- Nekula M., 2017, *Konektor*. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: <https://www.czechency.org/slovník/KONEKTOR>.
- Rysová M., 2018, *Diskurzní konektory v češtině. Od centra k periférii*. Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, 2003, 3. opr. vydání. Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého*, 1989, 2., nezměn. vydání. Praha: Academia.

Frekvence pádu v projevech afatických osob ve vztahu k používání gestikulace: srovnání s osobami bez diagnostikované poruchy řeči

Keywords: aphasia, gestures, case, frequency analysis, syntax
Klíčová slova: afázie, gesta, pád, frekvenční analýza, syntax

Abstract

The article deals with a comparison of frequency of noun case in transcriptions of audio-visual recordings produced by people with diagnosed aphasia and people with no visible speech distortion. Considering case distribution in aphasic people's speech, this article tries to point out some specifics connected to general characteristics of aphasic speech. Further, frequency of autosemantic parts of speech (nouns, verbs and adverbs) in aphasic people's speech and verification persons is described. This frequency is further connected with number of communication gestures. Based on analysis of aphasic people speech, it is obvious that these gestures can not only accompany their speech, but they can also substitute different autosemantic parts of speech. Results show that, on the one hand, people with diagnosed aphasia use less autosemantic words, but on the other hand, they use more communication gestures than people without speech distortion.

Článek se zabývá srovnáním frekvence pádu substantiva v prepisech audiovizuálních nahrávek osob s diagnostikovanou afázií a mluvčích bez diagnostikovaného poškození řeči. Pokouší se ukázat na některá specifika v distribuci pádů v projevech afatických osob, která souvisí s obecnou charakteristikou syntaxe afatických projevů. Dále postihuje frekvenci autosémantických slovních druhů (substantiv, sloves a adverbii) v projevech osob s afázií a standardních mluvčích a dává ji do souvislosti s počtem komunikačních gest, kterými je možné tyto autosémantické slovní druhy nejen doprovázet, ale také nahradit. Výsledky ukazují, že osoby s afázií používají na jednu stranu méně autosémantik, na druhou stranu však více komunikačních gest než standardní mluvčí.

1. Úvod

Kategorii pádu je v české lingvistické bohemistice věnováno mnoho prostoru, byť dosud byla pozornost zaměřena zejména na výzkum psaných textů, ať už z oblasti funkčního stylu publicistického (Bláha 2017; Bláha, Janečka 2020) nebo např. odborného (Ledvina 2020). Pokud se ve výzkumu pádu (konkrétně genitivu adnominálního) jednalo o sondu do jazyka mluveného, byl materiálem korpus, v případě studie Janečky a Kouklíkové (2020) Oralv1.

Projevy afatických osob zatím v češtině příliš zkoumány nebyly, po průkopnících v tomto tématu R. Jakobsonovi (1995 aj.) a H. Lehečkové (2016 aj.) patří k výjimkám E. Flanderková (nejnověji 2019) nebo M. Lázníčka (2016), žádný z výzkumů se však nevěnoval specificky kategorii pádu substantiva, nadto ve srovnání s produkcí neverbálních prostředků, resp. gest v užším smyslu slova. Právě autentičnost materiálu a jeho nestandardnost je výzvou, kterou si výzkum nastíněný v tomto článku klade.

Po kapitole shrnující poznatky o pádovém systému češtiny uvádím základní charakteristiku afázie a její další členění na základě tzv. bostonské klasifikace. V dalších kapitolách nejprve nastiňuji klasifikaci gest použitou pro tento výzkum, dále popisují proces sběru dat a svůj výzkumný vzorek sestávající z šesti mluvčích češtiny s diagnostikovanou afázií a deseti tzv. kontrolních osob, tedy mluvčích češtiny bez diagnostikované poruchy řeči.

V první části popisující zjištěná data se věnuji frekvenci autosémantických slovních druhů vzhledem k celkovému počtu slov u obou sledovaných skupin, v druhé části popisující zjištěná data pak distribuci pádu v projevech obou sledovaných skupin s důrazem na specifika v užívání konkrétních pádů afatickými mluvčími.

Je třeba předeslat, že tento výzkum je teprve v počátcích, nečiní si tedy žádné nároky na úplnost popisu – jde především o prvotní sondu a náznak, jakým směrem by se mohl výzkum kategorie pádu v prepisech autentického materiálu v souvislosti s jeho neverbální složkou ubírat.

2. Pád

Vzhledem k tomu, že čeština patří mezi jazyky s bohatou flexí, je kategorie pádu často diskutovaným tématem nejen na stránkách mnoha časopisů, nýbrž i v samostatných monografiích. Např. Uličný a Veselovská (2017) pád nahlíží jako gramatickou kategorii, která vyjadřuje vztah mezi jménem a dalším výrazem ve větě, kterým je toto jméno řízeno. Uvádějí, že je třeba lišit pád povrchový (morfologický) od jeho příslušné funkce neboli pádu hloubkového. Ve flektivních jazycích, jakým je např. čeština, je pádový sém realizován v deklinacním morfu spolu se sémý čísla, rodu a potenciálně i životnosti. Výrazovým prostředkem pádového vztahu je ve flektivních jazycích především morfologický pád, tedy tvarotvorný sufix společně s předložkou (pád předložkový), nebo pád předložkou neurčený (bezpředložkový). V češtině je možno počítat se sedmi pády pro obě čísla (singulár i plurál), avšak vokativ bývá z definice pádu uvedené výše vydělován, jelikož sám o sobě nemůže být považován za větotvorný.

Podle autorů (Uličný, Veselovská 2017) je pádový systém českého jazyka ve své vývojové dynamice ovlivňován dvěma faktory vyplývajícími z tzv. intelektualizace jazyka. Na jedné straně jsou to analytizační procesy, tedy nahrazování prostých pádů pomocí pádů předložkových, což může mít souvislost se snahou vyjadřovat se přesněji a explicitněji. Na druhé straně jsou to vnitrojazykové aspekty projevu, jící se tíhnutím k syntaktizaci pádů a rovněž substituováním periferních pádů, které disponují výraznější sémantikou (genitiv, dativ, instrumentál), pády strukturními (nominativ, akuzativ). Uličný (2003 aj.) pak vidí jako důsledek výše zmíněných faktorů ve vývojové dynamice současné spisovné češtiny určité tendence k deflektivizaci.

3. Afázie

Jak už bylo předesláno v úvodu, není mnoho výzkumů, které by v českém prostředí systematicky analyzovaly specifika mluvy osob s diagnostikovanou afázií. Důvodem mohou být jednak potenciální etické problémy týkající se pořizování záznamu afatických osob, dále

jejich vůle participovat na lingvistickém výzkumu a v neposlední řadě sama náročnost zpracování takových projevů, vyznačujících se syntaktickou neuspořádaností, častými odbočkami od tématu, opravami, přeroknutím, neologismy,¹ opakováním slov, nesrozumitelností danou často zhoršenou schopností artikulovat atd.

Afázie je definována jako získaná porucha porozumění a produkce řeči vznikající jako důsledek mozkové léze (Cséfalvay 2013, 83n.), příčinami pak jsou léze v oblasti mozkové kůry, přičemž jde o vůbec nejčastější cerebrovaskulární onemocnění. Takové cévní mozkové příhody (neboli CMP) jsou důsledkem uzávěru či zúžení mozkových arterií, což souvisí s nedostatečným zásobením mozku krví. Základními dvěma typy jsou afázie Brocova a Wernickeho, dalšími typy jsou pak např. afázie konduktivní, transkortikální motorická, transkortikální sensorická a další. Nutno dodat, že typy afázií se často překrývají a symptomy jednotlivých typů afázií mohou být a často i bývají pozorovatelné u jedné a téže osoby. Následující tabulka č. 1 ukazuje zřejmě nejrozšířenější typologii afázií na základě tzv. bostonské klasifikace. Sledovány jsou čtyři proměnné (schopnost spontánního projevu, schopnost porozumět řeči, schopnost opakování slyšeného a pojmenování různých entit jmény), přičemž kombinací těchto proměnných se ustavuje daný typ afázie.

Tabulka 1. Bostonská klasifikace afázií (Cséfalvay 2013, s. 18)

Klinický syndrom	Spontánní řeč	Porozumění řeči	Opakování	Pojmenování
Brocova afázie	nonfluentní	lehké až těžké poruchy	narušeno	narušeno
Transkortikální motorická	nonfluentní	lehké až středně těžké poruchy	nenarušeno/ /lehce narušeno	narušeno

¹ Nikoliv ve smyslu nové lexikální jednotky přejaté např. z cizího jazyka do češtiny, nýbrž modifikace posloupnosti fonémů často již existujících slov a tím vytváření slov úplně nových, příjemci mnohdy nesrozumitelných.

Wernickeho afázie	fluentní	těžce narušeno	narušeno	narušeno
Konduktivní afázie	fluentní	lehce narušeno	výrazně narušeno	lehce narušeno

4. Klasifikace gest

Výzkum gest jako nedílného doprovodu verbálních vokálních prostředků se i díky moderním technologiím rozvíjí zejména v posledních třech dekadách, za průkopnické jsou považovány mj. práce D. McNeilla (1992) nebo A. Kendona (2004). V tomto článku přebírám klasifikaci ustavenou německou badatelkou K. Hogrefeovou² (2009).

Gesta je podle Hogrefeové možné dělit na dvě základní funkční oblasti: gesta s komunikační funkcí a gesta s nekomunikační funkcí. Ke gestům komunikačním náleží především pohyby rukou, které jsou realizovány od těla na dálku, pohyby hlavy (např. kývání) či pohyby ramen (např. krčení ramen). K nekomunikačním gestům pak náleží především dotýkání se sebe sama s pouhou autostimulační funkcí.

K tzv. piktografům (neboli gestům ikonickým), kterými jsou ilustrovány různé předměty a pohyby, náleží na jednu stranu ikonografy, které slouží ke kreslení určitého objektu ve vzduchu, na druhou stranu pak kinetografy, kterými bývá znázorněno, jakým způsobem nebo jak rychle se nějaké subjekty pohybují. Deiktická (ukazovací) gesta lze pak vymezit jako další, samostatnou skupinu, přičemž dále můžeme rozlišit konkrétní deiktická gesta s funkcí ukazovat na nějaký konkrétní objekt v prostoru, nebo abstraktní deiktická gesta, pomocí nichž ukazujeme na nějaký prázdný prostor, když popisujeme nějakou imaginární scénu. Třetí podskupinou gest s komunikační funkcí jsou tzv. emblémy, tedy gesta formálně a významově striktně specifikovaná, přičemž jejich význam je ustaven konkrétním jazykem a konkrétními kulturně-společenskými podmínkami. Sem by patřilo např. salutování

² Podrobnější náhled na funkci gest u osob s afázií, založený na výzkumu z německého prostředí, byl představen v článku Janečky (2016).

nebo „V“ naznačené ukazováčkem a prostředníčkem jako typický symbol pro vítězství (*victory*). Pro účely svého výzkumu shrnuji piktografy, deiktická gesta a emblémy do jedné skupiny, kterou nazývám gesta komunikační – pod tato komunikační gesta pak řadím ještě gesta tzv. procesuální (někdy nazývaná též metaforická, např. McNeill 1992), která často doprovázejí slovesa s ne příliš konkrétní sémantikou jako *pracovat, dělat, pomáhat* apod. (na rozdíl od konkrétních sloves jako *vařit, střílet nebo plavat*, která bývají znázorňována jasně ikonickými gesty). Do komunikačních tedy patří všechna gesta, která mohou přenášet význam a která mohou být použita jako substitut lexikálního vyjádření.

5. Popis sběru dat

Mluvčí bez diagnostikované poruchy řeči byli nahráváni za stejných podmínek jako osoby s afázií. Všem participantům byl k podpisu předložen formulář informovaného souhlasu, poté sledovali 24 minut (čtyři díly po šesti minutách) animované pohádky *Shaun the Sheep*³ a následně o ději v těchto čtyřech epizodách vedl iniciátor projektu s respondenty rozhovor v délce přibližně 23 minut. Na popisu gestických prostředků participoval autor tohoto článku a dva asistenti z řad studentů, kteří byli předem zaškoleni. V rámci mezianotátorské shody bylo nutné, aby se na všech proměnných v popisu audiovizuálního materiálu vždy shodli alespoň dva anotátoři ze tří.

5.1 Popis participantů výzkumu

V následující tabulce je popsáno šest osob s diagnostikovanou afázií, které participovaly na výzkumu. Uvedeno je jejich pohlaví,

³ Výběr této pohádky byl inspirován zahraničními studiemi na podobné téma – tyto studie jako argument pro výběr tohoto typu pohádky uvádějí jako nejvýraznější výhodu to, že se v pohádce nepoužívá žádný jazyk, tudíž osoby, které mají následně za úkol převyprávět děj pohádky, se nemohou opírat o žádný slyšený základ a převypráví děj striktně vlastními slovy.

věk, nejvyšší dosažené vzdělání, doba trvání afázie a převládající typ afázie. Co se týká kontrolního vzorku deseti osob bez diagnostikované poruchy řeči, figuruje ve výzkumném vzorku pět mužů (M1 až M5) a pět žen (Z1 až Z5) mezi 20 a 40 lety, všichni s vysokoškolským vzděláním. Jsem si vědom toho, že z hlediska sociolingvistických parametrů by bylo ideální, kdyby si vzorky osob s afázií a osob bez afázie odpovídaly, tedy kdyby jej tvořili lidé stejného nebo alespoň podobného věku, s podobným dosaženým vzděláním a kdyby byl vzorek genderově vyvážený. Zajistit korespondenci těchto parametrů je však velmi náročné, jelikož osoby s afázií jsou často spíše starší (nejmladšímu je 46 let, průměrný věk je pak 64 let) a ve vzorku převažují muži, kdežto do kontrolního vzorku se v rámci výzkumu nepřihlásila žádná osoba starší 40 let. Zajištěn je tak pouze jeden parametr shodný u všech participantů – jsou mluvčími obecné češtiny.

Zatímco pět ze šesti osob s afázií bylo nahráváno ve svém domácím prostředí a pouze jeden participant v klubovně Klubu afasie,⁴ všechny kontrolní osoby byly nahrávány v univerzitním prostředí za naprosto stejných podmínek.

Tabulka 2. Údaje o osobách s afázií

Osoba	Pohlaví	Věk	Vzdělání	Trvání afázie	Typ afázie
1 (MB1)	muž	69	VŠ	9 let	Brocova
2 (MB2)	muž	67	SŠ	20 let	Brocova
3 (Ztm)	žena	56	vyučena	3 roky	transkortikální motorická
4 (MW2)	muž	79	VŠ	4 roky	Wernickeho/ /konduktivní
5 (Mtm)	muž	46	VŠ	5,5 roku	transkortikální motorická
6 (MW1)	muž	71	vyučen	3,5 roku	Wernickeho

⁴ Nezisková organizace působící v Praze 6 a poskytující svým klientům sekundární terapii nad rámec jejich terapie primární. Za pomoc s organizací nahrávání a další cenné podněty děkuji Mgr. Zuzaně Konůpkové, předsedkyni spolku Klub afasie z.s.

Vysvětlivky:

MB1 = muž č. 1 s Brocovou afázií, MB2 = muž č. 2 s Brocovou afázií, MW1 = muž č. 1 s Wernickeho afázií, MW2 = muž č. 2 s Wernickeho afázií, Mtm = muž s transkortikální motorickou afázií, Ztm = žena s transkortikální motorickou afázií.

6. Vliv gest na frekvenci autosémantických slovních druhů

V tabulkách jsou započítána pouze tzv. komunikační gesta, která je možno spojit s přenesením nějaké informace, tedy gesta ikonická (ikonografy a kinetografy v klasifikaci K. Hogrefeové, 2009), deiktická⁵ a tzv. procesuální (metaforická). Nejsou zde uvedeny gestické projevy informace nepřenesající, tedy tzv. organizátory diskurzu, jako např. mávnutí ruky na znamení, že mluvčí dokončil svou výpověď, nebo tzv. gesta autostimulativní, např. škrabání se na hlavě, na bradě nebo na nose v případě nervozity atp.

Ze slovních druhů se soustředím na substantiva, kterými jsou popisovány, pojmenovávány určité entity (předměty, osoby, přírodní jevy atp.), dále na slovesa, která slouží k popisu činností, a na adverbia, kterými se vyjadřují mj. prostorové vztahy, na něž byly ukázky animované pohádky *Shaun the Sheep* obzvláště zaměřeny. Ve výčtu sledovaných autosémantik schází adjektiva, která podle mých předběžných pozorování nejsou propojena s gestikulací do takové míry jako substantiva, slovesa a adverbia, tudíž nedochází až na ojedinělé případy k substituci adjektiva nějakým gestem ať už u osob s afázií nebo u standardních mluvčích.

⁵ Aby byla Peircova sémiotická triáda kompletní, je nutné zmínit ještě gesta symbolická (neboli emblémy), ty se však ve sledovaných datech vůbec neobjevují. Důvodem je u afatických osob jednak to, že potřebují pomocí gest přenést co nejvíce informace a nespolehnají se tak na to, že bude rozpoznán konvenční význam symbolického gesta, jednak u obou sledovaných skupin to, že symbolická gesta nejsou třeba k tak specifickému úkolu, jako je převyprávět děj animované pohádky. Participant si tak vystačí pouze s použitím gest ikonických a deiktických, příp. s pomocí gest poukazujících na nějaký význam (gesta procesuální).

Tabulka 3. Frekvence autosémantik v poměru ke gestům u osob s afázií

Osoba	Slov celkem	SUBS (v %)	VERB (v %)	ADV (v %)	Gest celkem
Mtm	1086	189 (17,4)	197 (18,1)	106 (9,8)	40
Ztm	818	112 (13,7)	185 (22,6)	104 (12,7)	22
MB2	750	135 (18)	128 (17,1)	64 (8,5)	53
MW1	733	93 (12,7)	177 (24,1)	105 (14,3)	19
MW2	580	61 (10,5)	145 (25)	69 (11,9)	68
MB1	578	63 (10,9)	59 (10,2)	106 (18,3)	119

Tabulka 4. Frekvence autosémantik v poměru ke gestům u standardních mluvčích

Osoba	Slov celkem	SUBS (v %)	VERB (v %)	ADV (v %)	Gest celkem
Z1	3563	510 (14,3)	773 (21,7)	447 (12,5)	38
M2	3368	625 (18,6)	692 (20,5)	455 (13,5)	112
Z4	3056	454 (14,9)	621 (20,3)	531 (17,4)	59
M5	3010	498 (16,4)	627 (20,8)	410 (13,6)	133
Z2	2923	357 (12,2)	592 (20,3)	611 (20,9)	150
M1	2720	425 (15,6)	477 (17,5)	308 (11,3)	51
M4	2376	399 (16,8)	466 (19,6)	406 (17,1)	36
Z3	2151	351 (16,3)	441 (20,5)	317 (14,7)	75
M3	2104	368 (17,5)	395 (18,8)	256 (12,2)	33
Z5	1903	275 (14,5)	345 (18,1)	321 (16,9)	34

Ze srovnání dat v tabulkách č. 3 a 4 je evidentní, že mezi projevy osob s afázií a projevy standardních mluvčích existují významné rozdíly, ale i částečné shody. Tak např. Mtm se frekvencí substantiv a sloves k celkovému počtu slov přibližuje ke standardním mluvčím. Podobně jediná žena zahrnutá do výzkumu, Ztm s transkortikálně motorickou afázií, vykazuje vyšší hodnoty autosémantik, zejména u sloves. Vyšší hodnoty jsou pak překvapivě i u muže MB2, který, ač diagnostikován s Brocovou afázií, vykazuje třetí nejvyšší úhrn slov celkem

a s tím korespondující vyšší hodnoty autosémantik. U dvou Wernickeho afatiků je pak výrazně vyšší frekvence sloves, naopak snižená je schopnost používat substantiva, což koresponduje s obecnou charakteristikou těchto afatiků spočívající ve značně snížené schopnosti pojmenovávat věci, předměty, osoby atp. U sloves lze konstatovat, že se naměřené hodnoty vzhledem k celkovému počtu slov pohybovaly u afatických osob mezi 17 až 24 procenty, což koresponduje i s osobami kontrolními. U sloves byly vůbec nejnižší hodnoty zjištěny u muže s Brocovou afázií, MB1, což lze vysvětlit tak, že nedokázal jednak pojmenovat různé entity konkrétními substantivy, jednak nedokázal pojmenovat činnosti, které byli těmito entitami prováděny.

Adverbia naproti tomu u MB1 tvoří 18 procent jeho projevu, což souvisí s častým používáním zájmen a příslovečných určení v doprovodu komunikačních, plně sémantických gest tam, kde by se v úplné výpovědi nacházel i subjekt, verbum a objekt, tak např. *On tam... nahore...* [+ neverbální označení věšení něčeho nad sebou] namísto *Muž pověsil obraz na zeď* atp. U adverbii lze konstatovat, že kromě MB1 se jejich frekvence u afatiků pohybuje v rozmezí 9 až 14 procent, což je méně než u kontrolních osob, kde se hodnoty pohybují od 11 do 20 procent. Co se týká počtu komunikačních gest identifikovaných u jednotlivých participantů, naprosto dominuje právě MB1, který pomocí gest nejen označoval vzájemné prostorové vztahy různých entit, ale také ilustroval entity samotné a činnosti, které byly těmito entitám připisovány.

7. Pád substantiva v projevech afatických osob a standardních mluvčích

Tabulka 5. Frekvence pádu substantiva v promluvě osob s afázií

Osoba	N	G	D	A	L	I
MB1	61	1				1
MB2	102	3		23	4	3

Mtm	86	17	6	61	11	8
MW1	35	8	6	42		2
MW2	47	1		10	2	1
Ztm	65	10		32	2	3

Údaje zachycené v tabulce č. 5 lze interpretovat tak, že jméno v promluvách afatických osob téměř vůbec nevstupuje do syntaktických vztahů, nachází se takřka výhradně ve svém základním pádu. Jelikož osoby s afázií nevytvářejí delší konstrukce, lze na základě toho tvrdit, že jména se často nacházejí osamoceně, nejsou nijak syntakticky vázána. Akuzativ, který konkuruje nominativu co do frekvence v projevech standardních mluvčích jakožto pád přímého objektu, se tedy v promluvách osob s afázií vyskytuje výrazně méně. Za pozornost jistě stojí i absence dativu u čtyř afatických mluvčích ze šesti. Důvodem může být to, že dativ je primárně pádem druhého předmětu a takto syntakticky náročné konstrukce produkují mluvčí s afázií pouze marginálně.

Tabulka 6. Frekvence pádu substantiva ve vzorku standardních mluvčích

Osoba	N	G	D	A	I	L
Z1	191	62	16	162	40	36
M1	120	48	10	118	61	68
Z2	109	34	14	131	37	31
M2	222	86	27	197	53	39
M3	121	58	16	115	29	29
Z3	130	31	14	110	25	36
Z5	109	26	10	91	19	20
Z4	155	66	16	146	31	27
M4	123	66	14	118	33	45
M5	159	47	31	176	51	33

Jak můžeme odvodit z tabulek č. 3 a č. 4, ve frekvenci slovních druhů v poměru k celkovému objemu slov v participantově narativu zásadní rozdíly až na několik málo výjimek nejsou⁶. Zásadnějších odlišností mezi projevy osob s afázií a projevy standardních mluvčích si lze všimnout ve frekvenci jednotlivých pádů vzhledem k celkovému objemu slov v participantově narativu.

Z údajů zachycených tabulkou č. 6 je patrné, že na rozdíl od promluv osob s afázií je v promluvách standardních mluvčích daleko více přítomen lokál a instrumentál, tedy pády, které se v promluvách osob s afázií vyskytují pouze v řádu jednotek. Lze tak usuzovat, že právě lokál a instrumentál jsou u osob s afázií nahrazeny gestikulací, jelikož lokál slouží do značné míry k popisu prostorových vztahů, instrumentálem se pak popisují prostředky, kterými se vykonává nějaká činnost.

Čtyři afatičtí mluvčí jsou co do frekvence substantiv v poměru k celkovému objemu slov za poslední z kontrolních osob, další dva se však nacházejí na celkovém 2., resp. 4. místě ze všech participantů, afatických i neafatických. Co se týká konkrétních pádů substantiva, velmi omezen nebo dokonce chybějící je u afatiků L, I a D, částečně omezen je i G, zůstává pouze N a A, tedy pády přímé, syntaktické, které plní funkci subjektu a primárního objektu. Jiné větné členy u sledovaných afatiků identifikovat nelze, ať už se jedná o neshodný přívlastek v podobě G adnominálního, druhý předmět (dativ) nebo adverbiale (lokál, instrumentál), nevyskytuje se však ani doplněk, který bývá standardně také v instrumentálu. Všechny tyto poznatky tedy korespondují s obecnou definicí syntaxe osob s afázií jako značně zjednodušené, neuspořádané, bez složitěji vyjadřovaných vztahů mezi větnými členy.

⁶ K základním plnovýznamovým druhům ještě zbývá doplnit poznámku o adjektivech – jak u osob s afázií, tak u osob bez afázie byla frekvence adjektiv v jejich narativech přibližně třetinová až čtvrtinová oproti adverbiím, nepovažoval jsem tedy vzhledem k tomu za nutné realizovat pro ně samostatnou kolonku.

Závěr

V tomto článku jsem si za cíl kladl prozkoumat vztah mezi frekvencí slovních druhů, pády substantiva a komunikačními gesty v projevech osob s afázií v porovnání s projevy standardních mluvčích. Zjistil jsem, že až na některé odchylky odpovídá rámcová klasifikace afázií popsaná v úvodu článku (s pomocí tzv. bostonské klasifikace) jevům pozorovaným při přepisu audiovizuálního záznamu řeči českých mluvčích s diagnostikovanou afázií.

V oblasti pádové distribuce bylo zjištěno, že osoby s afázií na rozdíl od standardních mluvčích nevyužívají celé spektrum pádové soustavy češtiny, nýbrž převážně jen pády přímé, syntaktické – zejména nominativ (jakožto pád subjektu) a částečně i akuzativ. Pády, pomocí nichž jsou popisovány prostorové vztahy entit nebo činnosti prováděné pomocí různých prostředků, tedy zejména lokál a instrumentál, jsou pak osobami s afázií využívány pouze marginálně, oproti standardním mluvčím pak afatici téměř nerealizují další složitější syntaktické vztahy ve větě, resp. výpovědi, jako je např. doplněk, druhý předmět nacházející se v dativu nebo genitivem adnominálním realizovaný neshodný přívlastek.

Afatictí mluvčí měli problémy zejména s pojmenováním různých entit substantivy, naopak v produkci sloves se příliš neodchylovali od mluvčích češtiny bez diagnostikované poruchy řeči. Dálo bylo zjištěno, že osoby s nejnižším řečovým handicapem používají nejnižší množství tzv. komunikačních gest, naopak osoby s nejvýraznějším handicapem (zejména jeden ze dvou Brocových afatiků, MB1) používají značné množství komunikačních gest k tomu, aby nahradili chybějící verbální vokální vyjádření ať už pro určité sloveso, či spíše pro určité substantivum. Nejvíce přitom tyto mluvčí používají zcela konkrétní, ikonická gesta, v menší míře pak gesta deiktická (ukazovací), vůbec pak nepoužívají gesta symbolická (emblémy), která jsou založena na konvenci a nezajišťují tak jasné předání významu.

Literatura

- Bláha O., 2017, *Syntaktické funkce pádu v češtině (na materiálu publicistických textů z roku 1915 a 2015)*. In O. Uličný (ed.), *Struktura v jazyce, jazyk v komunikaci*. Liberec: Technická univerzita, s. 17–25.
- Bláha O., Janečka M., 2020, *Genitiv adnominální v češtině – vývoj a současný stav*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Cséfalvay Z., Lechta V. a kol., 2013, *Diagnostika narušené komunikační schopnosti u dospělých*. Praha: Portál.
- Cséfalvay Z., 2007, *Terapie afázie: teorie a případové studie*. Praha: Portál.
- Flanderková E., 2019, *Čeština v afázii: teorie a empirie*. Praha: Karolinum.
- Hogrefe K., 2009, *Aphasie, Apraxie und Gestik: Zur Produktion von Handgesten bei Patienten mit linkhemisphärischer Hirnschädigung*. Nepublikovaná disertační práce. Potsdam: Universität Potsdam.
- Jakobson R., 1995, *Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch*. In R. Jakobson: *Poetická funkce*. Praha: H&H, s. 55–73.
- Janečka M., 2016, *Gestika a afázie: paralely v omezeních jazyka a gest*. „Lingvistika Praha”. Online: <http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/sbornik>.
- Janečka M., Kouklíková T., 2020, *Ke konkurenci genitivu posesivního a individuálně posesivních adjektiv v současné mluvené češtině*, „Jazykovedný časopis“, č. 1, s. 69–89.
- Kendon A., 2004, *Gesture: Visible Action as Utterance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lázníčka M., 2016, *Příprava korpusu afatické češtiny*. „Studie z aplikované lingvistiky/Studies in Applied Linguistics” 7, s. 184–187.
- Ledvina L., 2020, *Sémantické typy genitivu adnominálního ve vybraných textech publikovaných v letech 2010–2019 v časopise Český jazyk a literatura*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, Praha: Pedagogická fakulta UK.
- Lehečková H., 2016, *Afázie v lingvistice, lingvistika v afaziologii*. „Časopis pro moderní filologii” 98, č. 1, s. 7–22.
- McNeill D., 1992, *Hand and mind: What gestures reveal about thought*. Chicago: University of Chicago Press.
- Uličný O., Veselovská L. (2017). *Pád*. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *CzechEncy: Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: <https://www.czechency.org/slovník/PÁD> [přístup: 5. 3. 2019].
- Uličný O. (2003): *K deflektivizačním tendencím ve slovanských jazycích*. In I. Opošíl, M. Zelenka (eds.), *Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů, Ljubljana 15.–21. 8. 2003*. Praha: Academia, s. 155–163.

Kam spěje vývoj nejen flexe proprií?

Keywords: proper names, common names, inflection, declination, derivation, uninflectedness, tendency after invariability of stem

Klíčová slova: propria, apelativa, flexe, skloňování, odvozování, neohebnost, tendence po neměnnosti kmene

Abstract

The paper will focus on formal morphology in the broader sense, i.e. on the derivation of proper names, not only on their inflection, even with regard to trends in common names.

Systemic forms of proper names and new forms used in current communication, conformity and differences between common and proper names will be compared. The question is to what extent contemporary Czech retains inflection as an essential feature of inflective language and whether it retains inflection of proper names, or to what extent.

Príspevek se zaměří na formální morfologii v širším slova smyslu, tedy i na odvozování proprií, nejen na jejich skloňování, a to i se zřetelem k tendencím u apelativ. Budou se porovnávat propriální podoby systémové a novotvary užívané v současné komunikaci, shody a difference mezi apelativy a proprii. Klade se otázka, do jaké míry si současná čeština drží ohýbání jako podstatný rys flexivního jazyka a zda si udrží ohebnost u propriálních pojmenování, event. do jaké míry.

Na dané téma se v předloženém příspěvku chci podívat z pozice kultury řeči, nejsouc onomastik, omlouvám se odborníkům, že jim „lezu do zelí“, hledajíc jisté tendence, jejichž zjištění by mohlo být prospěšné nejen pro výuku, ale snad vůbec pro veřejnost. Soustředíme se na několik vybraných problémů:

1. začleňování proprií do morfologického systému češtiny;
2. dvojtvary podle čísla a rodu i pádů v různých příručkách;
3. tvarosloví u víceslovných toponym;

4. změny v pojmenováních zahraničních, u exonym;
5. zběžně i ohýbání u zkratk chrématonym;
6. začlenění odbočku, ovšem pro uživatele významnou, totiž pravopisnou (některých typů vlastních názvů);
7. postihneme tendenci v ohebnosti osobních jmen.

Ad 1. Soustředíme se na začleňování a nezačleňování proprií do morfologického systému češtiny v širším slova smyslu, na shody a odlišnosti u apelativ a proprií v daném okruhu problémů. Sledujeme, do jaké míry si současná čeština drží ohýbání jako podstatný rys flexivního jazyka, a uvažovat o tom, do jaké míry si udrží ohebnost u propriálních pojmenování, eventuálně vůbec. Vycházíme z přesvědčení, že ani u proprií nejde o jednotky neorganizované, stojící mimo systém, třebaže i u nich nepochybně dochází k rozvolňování systému pod vlivem rozvolněné komunikační praxe.

Řada příruček češtiny si všímala a všímá si vlastních jmen a jejich tvarů podle jejich gramatických kategorií. Namátkou jmenujme uživatelské příručky z posledních desetiletí 20. století: kolektivní práce *Čeština všední a nevšední* (1972), *Čeština za školou* (1979), z přelomu století pak např. *Český jazyk na přelomu století* (1997), *Akademická příručka českého jazyka* (2014, dále APČJ) aj., i individuální díla monografická (jako Polívková 1985) i texty časopisecké (např. Polívková 1985; Svobodová 2017/2018; Jílková 2018, 2019; Šimandl 2000), či sborníkové (např. Šrámek 1999, Pastyřík 2009, Štěpán 2019)¹.

¹ Jmenovaná *Akademická příručka* patří rovněž mezi příručky uživatelské, dokonce s doložkou Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy, tedy jde o příručku kodifikační, a to i přes některé odlišnosti této příručky od kodifikačních příruček dalších, *Pravidel českého pravopisu* a *Slovníku spisovné češtiny*. Prezentuje se však jako ‘akademická’, asi proto, že ji zpracovali členové akademického pracoviště, Ústavu pro jazyk český a vydalo ji s podporou Akademie věd nakladatelství Academia. Všimneme-li si spolu se *Slovníkem spisovného jazyka českého* dvou významů slova *akademický* ‘vysokoškolský’ a zvláště pak jeho významu ‘učený’ (další významy nás nezajímají) v porovnání s určením příručky, najdeme podstatný rozdíl

Ad 2. V uvedených i dalších příručkách, v novějších pak více, se objevují dvojtvary tam, kde před desetiletími nebyly zachycovány, v těchto případech se připouštějí dvojtvary, nikoli naopak mizení dvojtvarů. Dvojtvary se týkají kategorií čísla a kategorie rodu (a). Nacházíme však dvojtvary i pádové (b).

Ad a) Lze konstatovat, že jména na *-ice* inklinují k pluraliím tantum, takže nověji přibývá plurálových tvarů tam, kde bývaly kodifikovány jen tvary singulárové, srov. plurálové podoby i u původních singularií tantum typu *Prčice, Hostivice*. Avšak jen u osob neznalých místních poměrů se tak dvojtvary (dokonce v příručkách) objevují např. v případech jako: *do Roudnic, do Votice*. S. Utěšený píše:

[...] tolerování tvarů množného čísla u jmen typu Roudnice je právě jen východiskem z nouze (Utěšený 1987, s. 118).

V místním úzu se užívá jen *ty Votice*, nikoli *ta Votice*. Přitom v dativu a lokálu těchto pluralií na Benešovsku běžně fungují dvojtvary podle vzoru i mužského i ženského *Voticům, Voticím, Popovicům, Popovicím, Postupicům, Postupicím...*, ale nikoli v instrumentále, tam jen zakončení ženské *-emi*. Pravděpodobně to platí nejen pro Benešovsko, ale i velkou část Čech. L. Jílková za obvyklou pokládá v dativu koncovku *-ím*, někdy připouští *-ům* (Jílková 2019, s. 95). Už starší mluvnice, např. *Česká mluvnice* (dále ČM) z r. 1960 u pluralií tantum, kodifikovaly rodové dvojtvary především v dativu *Budějovicím i Budějovicům, Beskydám i Beskydům* a v lokále *Beskydách i Beskydech*, v tomto případě i instrumentálem *s Beskydami i s Beskydy* (zř., ČM, s. 141).

Jména se zadopatrovou, respektive hrtanovou souhláskou pak kolísají ve tvaru lokálu mezi měkkčením a neměkkčením souhlásky *Stachách, Staších, Břehách, Březích* (řidč. *-zích...* Polívková 1985, s. 76).

mezi významem slova *akademický* a určením příručky: „Je zamýšlena jako pomůcka pro všechny uživatele češtiny, kteří se chtějí či potřebují poučit“ (s. 37). Procházíme-li publikacemi, neuje nám, že odrážejí nejistotu uživatelů ve volbě tvarů proprií. Toho si budeme všimnout.

Na postupu je neměkkčení, a to v souladu s tendencí po neměnnosti kmene u apelativ. Ze styku se stachovskými rodáky lze konstatovat, že jen mluvčí usilující o vybraný způsob řeči volivají tvar se zakončením *-ich*. Viz i mnou použité adjektivum *stachovský*, které není kodifikováno, i když v místním úzu je zcela běžné. (Polívková i *Internetová jazyková příručka* mají jen *stašský*.)

Výše jsme si povšimli pohybu i v mluvnickém rodě, některá toponyma mají dvojí rod a pak dvojtvary v nepřímých pádech. APČJ udává rodové varianty, ženské a mužské, samozřejmě nejen v nominativu, ale i v instrumentálu: *Aší, Ašem, Pankráci, Pankrácem*. Ověřila jsem namátkou v lednu 2000 u regionálních mluvčích, že vesměs volí tvary femininní *ta Aš, s Aší*. Stejnou zkušenost má i onomastik P. Štěpán:

Ano, to mohu potvrdit z vlastní zkušenosti, v místním úzu je jen *ta Aš*, setkal jsem se nejednou i s tím, že místní obyvatelé na podobu *ten Aš, s Ašem* reagovali negativně a považovali ji za chybnou (osobní sdělení).

U jmen, v nichž je místní úzus jednotný, pevně zakotvený, měla by být jednota respektována i v příručkách. Např. u jména *Vlašim* místní neužívají v genitivu tvar na *-ě* (*Vlašimě*), ale tvar na *-i* (*Vlašimi*), avšak APČJ připouští *-ě*. U jména *Želiv* jsem v řeči místních a v regionálním úzu zaznamenala jen rod mužský (*do Želiva, s Želivem*, nikoli i ženský; **Želivi, Želiví*), A. Polívková však konstatuje kolísání v rodě a uvádí v genitivu dvojtvary *Želiv i Želivi*, v lokále *-ě i -i* (Polívková 1985, s. 184), ani u Příbramanů jsem nezaslechla genitiv *Příbramě*, ale APČJ má kolísání *Příbrami/Příbramě*, stejně tak i J. M. Tušková (2016). K tomu P. Štěpán doplnil:

Je sice dnes už výrazně méně častá, ale u nejstarší generace Příbramanů se dosud vyskytuje, např. můj 95letý děda ji běžně užívá. Pokud by z kodifikace zmizela, oficiální názvy několika obcí (Lhota u Příbramě, Buková u Příbramě, Vysoká u Příbramě) by se dostaly do rozporu s jazykovou kodifikací; přejmenování obcí by se prosazovalo obtížně (osobní sdělení).

Ad b) Nepochybná je motivace vzniku proprií na pozadí existujících apelativ. O fundující úloze apelativ píše R. Šrámek in *Propria*

v systému mluvnickém a slovtvorném (Šrámek 1999, viz i Tušková 2016) včetně jejich ovlivňování tvarů proprií. Jindy jde o pouhou analogii podle jiných proprií (blíže viz P. Štěpán 2019).

V lokále, a to shodně s tvarem v genitivu u obecných jmen cizího původu se prosazuje koncovka *-u* (o tom už před mnoha lety psala Čechová), typ *manifest-u*, *dekret-u*, aby nedocházelo ke změně kmenové souhlásky, obdobně je to i u proprií, tedy v *Bruselu*, nikoli *Brusele*, podobně v *Kosovu*, zvláště pak u slov se zadopatrovou hláskou v zakončení, je jen: v *Hamburku*, *Insbrucku*, v *Lutychu*, *Krivom Rogu*... U místních jmen zakončených na *-m* sledujeme sklon k tvarům ženským, viz *Toužim*, s *Toužimí*, takže by snad mělo být *Rotterdam*, *Rotterdami*, v *Rotterdami*, s *Rotterdami*?, ale SSJČ má pochopitelně jen muž. rod, v genitivu koncovku *-u*, tvary ženského rodu jsou v češtině zcela neuživatelné.

Doložme tendenci k neměnnosti kmene, která je zřetelná nejen u jmen cizího původu, ale i u vlastních jmen českých či počestěných. I A. Polívková (1985) má jen: v *Člunku*, v *Doubravníku*, v *Habrku* (*Habrek*), *Kruhu*, *Kunžaku*, *Lezníku*, *Mníšku*, *Nejdku*, *Oseku*, *Osíku*, *Ostředku*, *Prysku*, *Srchu*, *Úštičku*, *Vroutku*, ale má *Kružberku* i *-ce*, *Mělníku* i *-ce*, *Točnicku* i *-ce*, *Vimperku* i *-ce*, *Zábřeze*, *-u* (viz pořadí koncovek), *Zbirohu*, *-ze*, *Žamberku*, *-ce* (nemá **Člunce*, **Srše*, **Habrce* apod.). Zřetelně převažují podoby beze změny kmenové souhlásky. Pokud jsou varianty na *-e* uváděny, pak na druhém místě, až na *Zábřeh*, tj. tvar starší a regionálně petrifikovaný. Ovšem není zřetelné, proč právě jen u uvedených jmen jsou dvojtvary, kdežto u některých jiných, u nichž by nenastaly problémy se záměnou s apelatívy, tomu tak není. Souhlasím s P. Štěpánem:

Možná je to částečně dáno tím, že varianty na *-e* se v řadě případů nevyskytují ani v místním úzu, např. **Nejdce*, **Ostředce*, **Srše*, **Vroutce*, **Prysce*. Část těchto obcí leží v oblasti (do roku 1945 převážně německých) Sudet, kde lze absenci podob na *-e* poměrně snadno vysvětlit (osobní sdělení).

Všimněme si všeobecně známého a běžného jména *Korea* (které se skloňuje podle vzoru žena nebo růže *Korey/Koreje*), rozhlaví moderátoři, tedy profesionálové, běžně oznamují: *do Koreji*, *kolem Kore-*

ji, tedy volí v genitivu tvar totožný s tvarem dativu, v němž je tvar *Koreji* náležitý (podle vzoru růže). Pravděpodobně tady hraje roli souběh samohlásek *-ey* mezi něž se vkládá *j*, takže zní [eji].

Za zmínku stojí, že slovanská jména s pohyblivou samohláskou, která se v nepřímých pádech vypouštěla, si v současnosti pohyblivou samohlásku ponechávají (jistě pro menší vzdělanost uživatelů v oblasti klasického vzdělání), třebaže se to neshoduje s výchozím jazykem: *Zadar*, v genitivu původně jen *Zadru*, v současnosti zcela převážně *Zadaru*, tak je tomu i u jmen jihoslovanských na *-ac* jako *Karlovac*, *Kragujevac* apod., ale také některá slovenská jména se tak chovají, např. název *Ružomberok* bývá v češtině často skloňován v *Ružomberoku* místo *Ružomberku*. Obdobně u řecko-latinských jmen se v nepřímých pádech vypouštěly přípony *-os*, *-um*..., v současnosti se leckdy běžně nevypouštějí, takže slyšíme nejen u obecných označení *kosmosu*, *globusu*, *datumu* (tento tvar dokonce toleruje APČJ, s. 303), ale leckdy i u vlastních jmen, např. *Rhodosu* místo *Rhodu*, s *Herodesem*, ba i *Zeusem*. Zajímavé je, že neslyšíme s Archimedesem, snad vlivem častého používání termínu *Archimédův zákon*. Zdá se, že dříve běžné odlišování psaní proprií a apelatívy poněkud ustupuje; naopak K. Smejkalová (2019) mluví o výrazném převažování tendence k odlišování.

Ad 3. Zajímavý je stav i v tvarosloví u víceslovných místních názvů:

Ve spojeních typu *město Luhačovice* už starší mluvnice uváděly dvojí možnosti. Buď ohýbaly obě součásti názvu s *městem Luhačovicemi* nebo druhé jméno ponechávaly v nominativu: s *městem Luhačovice*. Stav označovala jako kolísání mezi oběma možnostmi už *Česká mluvnice* (bez hodnocení; Jedlička, Havránek 1960, s. 108, např. v okrese Příbram, do kina Svoboda). Předtím užití nominativu jmenovacího bylo hodnoceno jako nesprávné, r. 1949 předpověděl F. Daneš jeho šíření (viz J. Šimandl 2000). Avšak V. Šmilauer (1966, s. 181–182) u názvů řek uznává jen sklonné podoby (*na řece Vltavě*), ty podle ČNK i dnes převažují.

Myslím, že dnes se nesklonné podoby, nominativ jmenovací, a sklonné vcelku bez záměru střídají; na ČT 1 moderátor Klepetko: *Po vichřici Sabíně*, kdežto v titulcích souběžně: *Po vichřici Sabina*, více příkladů jsme přitom nalézali ve spisovné mediální komunikaci s nominativem jmenovacím: *na rozhlasové stanici Vltava*, méně často *na rozhlasové stanici Vltavě*, *na stanici Vyšehrad vystupujte vpravo ve směru jízdy* spíše než *na Vyšehradě*, jistě i z možné záměny stanice s pražskou čtvrtí. Nárůst nominativu jmenovacího už před 20 lety postřehl J. Šimandl (i se zdůvodněním). Nominativ jmenovací má výhodu, že nenechává příjemce na pochybách o podobě základního tvaru pojmenování. I. Svobodová vysledovala u dlouhých (tříslavných bezpředložkových) místních názvů (2017/18) převahu nominativu jmenovacího, u dvojslovných kolísání s tím, že u skloňovaných zůstává často v lokále nesklonná podoba. V běžné řeči, situačně jasně orientované, obecné jméno nebývá, v metru slyšíme: *vystupte na Muzeu, na Vyšehradě*, na magnetoterapii *jděte do Goethe* (místo do léčebného domu Goethe, nominativ jmenovací, nebo do Goethova/Goetheho domu). Jak vidíme, v běžné řeči se užívají pojmenování bez opěrného obecného jména; vlastní jméno někdy zůstává v nominativu, vlastně nezačleněno do věty. Odtud se tyto podoby dostávají do médií (soustavněji jsme sledovali veřejnoprávní stanice českého rozhlasu), viz typ: *Byl jsem v Michigan [mičigen] v jedné škole; přednášky, které se konaly na Fakultě stavební ČVUT Praze; Zlín Film Festival*, viz o tom i u Evy Minářové a Jany M. Tuškové (2015), konkurencí nominativu jmenovacího a lokálu se zabývala mj. i Ivana Kolářová (1999). Neohýbaných podob se často užívá především u víceslovných názvů cizích: *zaštitěného Instituto Cervantes a Delegation of the European Union to India*, nepochybně i z důvodů tvarové bezradnosti mluvčího. A to nemáme na mysli segmentované nepřipravené projevy, v nichž mluvčí rezignuje na flexi, typ *No byli jsme. Itálie, Španělsko* (viz Hoffmannová, Zeman 2017, s. 55).

Ad 4. Můžeme si všimnout i pohybu v pojmenování měst v zahraničí. Dřívější zvyklost počesťovat je ustupuje tendenci ponechávat označení v původní podobě, užívané na území, na

němž město leží. Týká se to i jmen dávno počesťených, exonym typu *Řezno < Regensburg*, *Štýrský Hradec < Graz*, *Cáchy < Aachen*, *Benátky < Venezia...*, tj. zvláště u těch, jejichž počesťená podoba se velice vzdálila od podoby původní, ale tato problematika (tzv. exonym) sem nezapadá, takže ji opouštíme, ale zasloužila by si samostatné pojednání.

Pro zajímavost připojme, že (až na výjimky) vlastní zeměpisná jména neskloňují Češi z chorvatského Daruvarska. V knize *Češi ve světě 4, Chorvatsko* (rozhovory s nimi zapisovala B. P. Šolcová, Dům zahraniční spolupráce, 2018) jsme našli doklady na neobměňované podoby těchto jmen desítky, skloňované podoby byly zcela výjimečné. Důvodem je asi obtížnost při tvoření tvarů v nepřímých pádech.

Exkurs: Tento důvod je nepochybný u tvarů v nepřímých pádech složených číslovek. Např. od chorvatských Čechů jsme slyšeli/četli u číslovkových výrazů (včetně nesložených) vesměs neohebné podoby: *do deset tisíc*. S jejich nesklonností nebo s jejich chybným skloňováním v řečové praxi i odborné a mediální se setkáváme ale i v našem rozhlase a v televizi. I od moderátorů nebo od přizvaných odborníků slyšíme rovněž: *do deset tisíc, po několika desítek let, bez proudu je asi kolem pět seti domácností* (viz u moderátorky ČT i redundanci *asi, kolem*), *ministryně říká (ve zprávách na ČT1): jsme na devět seti...* nebo jméno po číslovce někteří neskloňují: *před šesti let*, opakovaně se objevují tvary složeniny *desettisícové požáry*, poslanec např. říká: *kvůli osmi set milionům*. Zcela běžně jsme nalézali tyto odchylky tedy nejen v mluvě cizinců či u Čechů žijících po generace v zahraničí.

Ad 5. Kolísání zaznamenáváme i u ohýbání zkratk chřem a t o n y m (názvů lidských výtvorů, zahrnujících i názvy institucí) včetně iniciálových, i ty se vyskytují v několika podobách, neskloňované, eventuálně skloňované, ale i s různou obměnou velkých a malých písmen, typy: *s UNESCO, bez ČEZu, v Ikea*. Jisté tendence u nich zachytil O. Dufek v „Naší řeči“ (2016, s. 256–268) se závěrem, že zkratky náležející k vzorům hrad a město většinou zůstávají nesklonné, zkratky patřící k vzoru žena jsou nekonzistentní (UEFA v 95% nesklonná x ABBA pouze v 5,7%). Domníváme se, že není účelné jeden z tvarů přísně kodifikovat, avšak pravopis by bylo možno sjednocovat (neboť to je věc čistě konvenční), aby stav, kdy jeden název má několik podob, nebyl běžným jevem. Srov. podoby *WI-FI*,

WIFI, *vi-fi*, *viří*. U tohoto označení K. Dvořáková došla k počtu 11 podob (Dvořáková 2015, s. 216–220). I když poněkud odbočíme od pravopisu, podotkneme, že L. Jílková napočítala u výslovnosti apelativa *smoothie* 14 podob (Jílková 2018, s. 113), ani to není žádoucí, ačkoli ve výslovnosti tohoto slova šlo o odlišnosti drobné.

Ad 6. Na tomto místě si dovolím **p r a v o p i s n o u o d b o ě k u**: Měli bychom si ujasnit, že nemá smysl přeceňovat význam kodifikace u vlastních názvů. Ústav pro jazyk český stále a opakovaně řeší problém psaní velkých písmen (viz řadu grantů a publikací), avšak zhruba po 50–60 letech sledování změn lze konstatovat, že žádná komise problém beze zbytku nevyřešila a nevyřeší, s vyřešením jednoho problému se vynoří další, takže se problém jen posune jinam. Osobní zkušenost mám z komise z 80. let, v níž Z. Hlavsa s podkomisí posunul (a prosadil) psaní velkých písmen u víceslovných názvů typu *Na příkopě*, *Na slupi* x *Na Poříčí*... k nerozlišování obecných a vlastních jmen uvnitř takového názvu k jednotnému zapisování plnovýznamového slova velkým písmenem: *Na Příkopě*, *Na Slupi*, *Na Poříčí*... Také dnes je praxe i vlivem této změny rozkolísaná, např. onomastika využila výjimky dané akademickými *Pravidly českého pravopisu* (1993, s. 42), nepřijala výše uvedenou zásadu a užívá v odborných pracích u podob po předložce malé písmeno, je-li základem pojmenování jméno obecné *Na dlouhých*, *Na jitrách*, *U modřínu* atd. (viz Olivová-Nezbedová a kol. 1995). Je třeba si uvědomit, že vedle jazykové kodifikace existuje i standardizace geografického názvosloví, která je na rozdíl od jazykové kodifikace v oficiální komunikaci pro určité instituce závazná (viz blíže Štěpán 2020).

Jak vypadá stav v běžné praxi? V jedné středočeské vesnici u místních uživatelů můžeme nalézt v zapisování názvu hostince (na neoficiálních pozvánkách nebo vzkazech): *hostinec Pod Hrází*, *Hostinec Pod Hrází*, *Hostinec pod hrází*, *hostinec Pod hrází*, *Hostinec pod Hrází*, *hostinec pod hrází*. Tedy jen zdánlivě se problém vyřešil.

Zřetelné je pouze posílení tendence po psaní velkých písmen, např. u názvů institucí se problém jen posunul o „patro“ níže: Velká pís-

mena se psávala pouze u názvů nadřazených institucí: *Univerzita Karlova*, ale *filosofická fakulta UK*, *pedagogická fakulta UJEP*... Po změně pravidel r. 1993 se velké písmeno posunulo i k dílčí složce, tj. na název fakult; nyní již velké písmeno nacházíme v naprosté většině u názvů podřízených složek, tj. kateder, fakultních ústavů..., obdobně je tomu u názvů odborů či oddělení různých institucí.

Lze shrnout, že nelze přeceňovat pravomoc ani význam kodifikace vůbec, zvláště ne pak v propriální sféře, ale také ji nepodceňovat, protože může mít a mívá význam rozlišovací, diferencující, pro institucionální komunikaci význam kardinální, rozhodující, zda např. *má x nemá smlouva* aj. *dokument právní platnost*. Přebujelá tendence po velkých písmenech vlivem pravopisu anglického, event. německého (viz *Česko Německou hranici* např. v prospektu města Aše) by měla být korigována, v komunikační praxi i školou. Škola by neměla přeceňovat pravopis velkých písmen v názvech institucí, protože mnohdy závisí na znalosti reálií. Neměla by stavět diktáty na názvech pro žáky odtažitých institucí, ale soustředit se na pojmenování běžných, zvláště státně a regionálně významných objektů.

Ad 7. Konstatovali jsme tendenci k nesklonnosti především u místních názvů víceslovných a u jmen institucí. Jisté omezení flexe pozorujeme však i u osobních, a to u rodných jmen i příjmení. U jména *Otto* se to projevovalo už podstatně dříve (viz dále), ale i jinde, zvláště u dalších jmen cizího původu, např. *Paul* [pól] *Celanovi* (zachyceno na prestižní rozhlasové stanici Vltava, např. 6. 1. 2020). APČJ konstatuje, že ve spojení obecného a vlastního jména osob se nominativu jmenovacího neužívá: *se správcem Fridrichem* nikoli **se správcem Fridrich*, totéž rozhodně konstatuje i I. Svobodová (2017/2018), avšak připouští ho u cizích jmen obtížně skloňovatelných (*od malíře Delacroixe* i *Delacroix*).

Ve vojenských dokumentech se praktikovalo už v minulém století neohýbání vlastních jmen osobních v textu se zdůvodněním, aby se předešlo omylům, event. záměnám osob, takže se v nich psalo *s podplukovníkem Oto Poche*, eventuálně se v textu jméno ohýbalo, tedy *s Pochem*, a jeho podoba v nominativu byla uvedena v závorce, což

byl a je jistě přístup přijatelnější. Všimněme si např. podoby instrumentálu s *panem Chýlem*, ta se může vztahovat nejen k jménu *Chýla*, *Chýle* ale i k předpokládaným nominativům **Chýl*, **Chýlo* (i když příjmení *Chýl* ani *Chýlo* jsme nezaevidovali), pouze jméno s nominativem na *-a* *Chýla* se od nich odlišuje (*Chýlou*), obdobně podoba s *Otou* se vztahuje jak k nominativu *Ota*, tak i *Oto*, ten by měl mít pravidelný tvar v instrumentále s *Otem*, ale jak podotýká APČJ: „tento způsob se v praxi neužívá” (s. 329). Stejně tak se často neskloňují další rodná jména na *-o*: s *Kvido Hodurou*, s *Hugo Haasem*, s *Pablo Nerudou*.

Uživatelské potíže představují nepřechýlená ženská jména. Kdysi se nepřechylovala pouze jména slavných osobností, u nichž v řečové praxi nedocházelo k omylům, jako *Sofia Loren*, *Maria Calas*, ale i u nich byly vcelku běžné podoby přechýlené: *Lorenová*, *Calasová*. Problémy nastávaly už dříve např. v odborné komunikaci u jmen lingvistek-cizinek, jako *Guchmann*, *Neščimenko*. Na tomto místě připomenu zkušenost z fakultního učitelského semináře, kde referentka-češtinářka představovala dílo *pana Neščimenka*. Dnes je bohužel rodová záměna běžná (viz Čechová 2017b, s. 22).

V souvislosti s nepřechylováním se nabízí otázka, zda máme užívat u typu *paní Svoboda* v nepřímých pádech nesklonné podoby *k paní Svoboda*, nebo sklonné *k paní Svobodě* / *k paní Svobodovi* – ani jedna eventualita neodpovídá českému systému ženských příjmení; či snad v nepřímých pádech přechylovat *k paní Svobodové*? Nevím zda by se to dotyčné osobě líbilo. P. Štěpán mou domněnku oslabuje konstatováním:

[...] znám ženy s nepřechýleným příjmením, které se samy např. do telefonu představují přechýlenou podobou (osobní sdělení).

Já mám zkušenost opačnou, pracovnice finančního úřadu se vždy představuje nepřechýleným jménem. Máme my, uživatelé, kteří přicházíme s těmito příjmeními do kontaktu, povinnost nepřechylovat, nepřeje-li si to pojmenovávaná osoba, dokonce ani neskloňovat tato příjmení? A cožpak dvojčlenná ženská příjmení typu *Starý Kořánová*,

Churavý Bejčková? Nevím, zda by nositelky takových příjmení přijaly podobu *Stará Kořánová*, *Churavá Bejčková*, v případě nepřímých pádů pak podoby *ke Staré Kořánové*, *se Starou Kořánovou*, *s Churavou Bejčkovou*. Neshodné tvary i v tomto případě začínají být zcela běžné. Kdyby nositelky těchto příjmení zvolily obě části svého příjmení nepřechýlené, šlo by o *paní Starý Kořán*, *paní Churavý Bejček*. V zájmu rovnosti pohlaví by pak jejich mužové mohli naopak nabýt příjmení **Starý Kořán*, **Churavý Bejček* nebo snad by mohli mít jméno shodné se jménem manželky (**Starý Kořánová*, **Churavý Bejčková*) nebo s opačným pořadím? Chápu poznámku P. Štěpána:

Není podle mě vhodné uvádět eventuality, které nejsou možné, tj. neodpovídají platnému zákonu (osobní sdělení).

Domnívám se však, že snad je na místě i „trocha” absurdity, vždyť i podle legislativy dnes možné podoby příjmení se mohly zdát před časem absurdní. Dříve byly podoby osobních jmen typu *pan Vilém Prokop Mlejnek* pokládány za raritní, dnes může docházet a už dochází ke kombinacím směšným až hanlivým, připomínajícím humorné větné seznamy žáků: *Malý Zajíc Vyskočil Velký Bobek Vytlačil* (viz i Čechová, Oliva 1993). Přitom nositelky podobných kombinací si tyto typy jmen volí samy. Nikdo nerozhoduje za ně, na rozdíl od novorozenců, jimž rodné jméno vybírají rodiče.

Značný problém nastává u osobních jmen i s užíváním spojovníku, i když se mnohému uživateli může zdát malicherný. Ten je mnohdy zaměňován s pomlčkou (o tom viz Čechová 2017a, s. 110–111): Pomlčka (dlouhá vodorovná čárka) by neměla být se spojovníkem/tiré/divisem (krátkou vodorovnou čárkou bez mezer) zaměňována. Ten je prostředkem slovotvorným (nikoli syntaktickým ani signálem zastupujícím signál fonetický), oddělujícím dva komponenty složenin, a to slučovacíh (žluto-zelené pruhy na tričku, tj. žluté a zelené × žlutozelený svetr, tj. svetr má barvu zelenou s žlutým odstínem). Mezi dvojčlenným příjmením býval závazný spojovník bez mezer: *Marie Curie-Sklodowská*, *František Jílek-Oberpfalcer*; dnes tato jasná signalizace mizí, užívá se (podle zákona) obou jmen pouze přiřazených

vedle sebe: *Lucie Saicová Římalová, Radoslava Kvapilová Brabcová, Eliška Skopcová Vychytalová* (druhé jméno je příjmení původní nebo předchozí, např. za svobodna nebo po minulém manželovi). Může tak docházet k nemilým omylům, čtenář si může myslet, že pisatel zapomněl na interpunkční znaménko, a pokládá jedno označení za pojmenování dvou osob.

Bylo by žádoucí zabránit i tomu, aby nedocházelo ani k opačným mýlkám, k záměnám dvou osob za jednu, jak se stalo na jednom mezinárodním jednání, na němž byl vyzván k referování *Walter Mokijenko*. Tehdy šlo o dva spoluautory (*Harry Walter a Valerij Mokijenko*); nedorozumění vzniklo ze zápisu příjmení *Walter–Mokijenko*), roli v tomto případě sehrál pravděpodobně i fakt, že Walter je nejen příjmení, ale i běžné rodné jméno, třebaže ne ukrajinské. Podle našeho názoru bychom jména spoluautorů měli označovat pomlčkou oddělenou z obou stran mezerami, nikoli rozdělovat je jen spojovníkem bez mezer, a tak graficky odlišovat Havránek, Jedlička *Česká mluvnice*, Jelínek, Styblík *Čtení o českém jazyku* × Jílek–Oberpfalcer, avšak *Akademická příručka českého jazyka* v těchto případech pomlčku mezerami neodděluje (*Akademická...* 2017, s. 135), takže rozdíl od spojovníku není zřetelný. Proto by bylo žádoucí vrátit se k stavu, kdy byla situace a vztahy jasné, i když přijímáme připomínku P. Štěpána:

Ať to bude kodifikováno jakkoli, stejně to hodně pisatelů bude psát špatně (už jen proto, že na klávesnici lze napsat jednoduše spojovník, ale pomlčku často ne) (osobní sdělení).²

² Ke spojovníku se kdysi uchýlovali pisatelé i při ohýbání jména. Tak např. v knize Jaroslava Medka *Co nám tatínek vypravoval* z roku 1929 čteme: „Reprodukce dřevorytů A. Levýho z díla »Čechy« se svolením nakladatelství J. Otto...“, aby byla zachována podoba nominativu. Pavel Štěpán mi k tomuto příkladu dodal další, v tomto případě bez spojovníku: „V Havlíčkově Borově je ulice *Zelenýho* (podle místního rodáka Václava Zeleného). Užití tohoto tvaru zřejmě souvisí se snahou zachovat v názvu ulice celou podobu nominativu a až k ní připojit koncovku“.

Dodatek

Pohyb zaznamenáváme i v tvarech posesivních adjektiv. Nenořemní tvary jsme zachycovali např. u tvaru dativu nejen u apelativ, ale i u proprií: *k matčině přítelovi, k Alenině kolegovi*. Jindy se místo jmenných tvarů setkáváme s adjektivními tvary složenými: *V Karlové ulici, na Jungmannovém náměstí, na Janáčkově akademii, má* (= absolvoval) *Jedličkově ústav* (tj. obecněčeský tvar podle vzoru dobrý). V těchto případech uživatelé místo posesivních adjektiv volí adjektiva tvrdá. Téměř legendárním se stalo skloňování Miroslava Štěpána na schůzích FF UK v 80. letech, který skloňoval *do Univerzity Karlové, k Univerzitě Karlové, o Univerzitě Karlové*, ale zaslechneme je i dnes u jiných osob, např. v rozhovoru se známým hercem v programu TV čteme: *studoval jsem na Janáčkově akademii múzických umění, u místního názvu moderátor na ČR+ ve zprávách o nehodách hlásí: u Heřmanového Městce*, při opakování pak náležitě užije podoby *Heřmanova*. Už dlouho a frekventovaně se setkáváme s užíváním genitivu posesivního místo posesivního adjektiva (*rukopis Havlíčka*), ale o tom se psalo už mnohokrát. My se zastavíme u jeho nahrazování neohýbaným tvarem substantivním *Jak přesně funguje Dr. Klaus Volker objev? ... Přípravek založený na Dr. Klaus Volker objevu odstraňuje hlavní příčinu hypertenze* (reportér a V. Ron na internetu 17. 6. 2020).

Závěr

Pokusili jsme se na příkladech představit rozvolněnou komunikační praxi, která má dopad nejen na systém apelativ, ale i na systém proprií v kodifikačních příručkách či jiných oficiálních publikacích. Je obtížné stanovit, odkud pohyb vychází, zda jen od apelativ postupuje k propriím, nebo i naopak, od proprií k apelativům. Jak jsme naznačili, obě motivace se mohou realizovat. V současnosti je zvláště u proprií zřetelná tendence k rozvolňování tvarů a k neohýbání, flexivnost češtiny ustupuje ve prospěch neohebnosti, jistě vlivem západních jazyků, typu angličtiny a francouzštiny, které téměř podoby jmen ne-

mění. (Proto také západní studenti češtiny nemohou zpočátku pochopit, že podoby *Praha*, (*u*) *Prahy*, a dokonce (*k/v*) *Praze* jsou jedním slovem/lexémem).

Otázka je, zda pohyb se děje jen intuitivně, či i záměrně. I na to je obtížná odpověď. Nepochybně tady přicházejí v úvahu obě možnosti, samozřejmě v závislosti na jednotlivých uživateli a komunikačních situacích. Ptáme se, zda naznačené tendence budou pokračovat a popř. do jaké míry. Budou zasaženy jen některé typy jmen, např. *propria*, nebo naveskrz celý systém flexe? Viz slovanské jazyky jihovýchodní větve, bulharštinu a makedonštinu, v nichž je tento způsob nakládání se jmény pokročilý³.

Literatura

- Akademická příručka českého jazyka*, 2014, eds. M. Pravdová, I. Svobodová, Praha: Academia (2., rozšířené vydání 2019). Online: <https://prirucka.ujc.cas.cz>.
- Čechová M., 2017a, *Paralingvální grafické prostředky. Interpunkční znaménka nejen v syntaktické funkci*. In: eadem, *Život s češtinou*. Praha: Academia, s. 109–117.
- Čechová M., 2017b, *Život s češtinou: Nomen omen: Češka – češtinářka – Češka*, Praha: Academia.
- Čechová M., 2019, *Onomastická témata ve studiu bohemistiky*. In: *Propria a apelativa – aktuální otázky*. Praha: PedF UK, ÚJČ AV ČR, s. 67–72.
- Čechová M. a kol., 2013, *Český jazyk pro 3. ročník středních škol*, 2., upravené vydání, Praha: SPN.
- Čechová M., Oliva K., 1993, *Hrátky s češtinou*, Praha: SPN.
- Jedlička A., Havránek B., 1960, *Česká mluvnice*, Praha: SPN.
- Dufek O., 2016, *O ČEZu, UNESCO a Ikea*, „Naše řeč“ 99, s. 256–268.
- Daneš F., 1949, *Nominativ jmenovací*, „Naše řeč“ 33, s. 54–57.
- Dvořáková K., 2015, *Jak se píše wifi*, „Naše řeč“ 98, s. 220–223.
- Hoffmannová J., Zeman J., 2017, *Výzkum syntaxe mluvené češtiny: inventarizace problémů*, „Slovo a slovesnost“ 78, s. 45–66.
- Havránek B., Jedlička A., 1960, *Česká mluvnice*, 1. vydání, Praha: SPN.
- Jelínek J., Styblík V., *Čtení o českém jazyku*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

- Jílková L., 2019, *Toponyma v dopravním rozhlasovém zpravodajství*, „Jazykové aktuality“ 56, s. 88–100.
- Jílková L., 2018, *K výslovnosti th ve slově smoothie*, „Naše řeč“ 101, s. 112–115.
- Kolářová I., 1999, *Jméno obce jako součást názvů územních celků a institucí, konkurence nominativu jmenovacího a lokálu*. In: *Propria v systému mluvnickém a slovotvorném*, Brno: Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, s. 121–126.
- Minářová E., Tušková J. M. a kol., 2015, *Čeština v pohybu. Kapitoly ke zkoumání jejího stavu a proměn*, Brno: MU.
- Olivová L. a kol., 1995, *Pomístní jména v Čechách*, Praha: Academia.
- Polívková A., 1985 (2007), *Naše místní jména a jak je užívat*, Praha: Academia.
- Pravidla českého pravopisu*, 1993, Praha: Academia.
- Smejkalová K., 2019, *Rozdíly v deklinaci apelativ a proprií*. In: *Propria a apelativa – aktuální otázky*. Praha: PedF UK, ÚJČ AV ČR, s. 287–294.
- Svobodová I., 2017/2018, *Užití nominativu jmenovacího*, „Český jazyk a literatura“ 68, s. 37–39.
- Šimandl J., 2000, *Morfologická problematika v jazykové poradně, 1. část*, „Naše řeč“ 83, s. 57–76.
- Šmilauer V., 1966, *Novočeská skladba*, Praha: SPN.
- Šolcová B. P., 2018, *Češi ve světě 4, Chorvatsko*, Praha: Dům zahraniční spolupráce.
- Šrámek R., 1999, *Úvod do obecné onomastiky*, Brno: MU.
- Šrámek R., 1999, *Ke gramatickým vlastnostem proprií*. In: *Propria v systému mluvnickém a slovotvorném*, Brno: MÚ, s. 16–23.
- Štěpán P., 2019, *Mezi morfologií a slovotvorbou: gramatická kategorie čísla u toponym*. In: *Propria a apelativa – aktuální otázky*. Praha: PedF UK, ÚJČ AV ČR, s. 215–220.
- Štěpán P., 2020, *Psaní velkých písmen u toponym v češtině: polemický pohled*. „Acta onomastica“ 61, č. 2, s. 417–439.
- Tušková J. M., 2016, *Onomastická gramatika*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*, Praha: NLN, s. 1237–1239.
- Utěšený S., 1987, *Diskusně k českým místním jménům na -ice*, „Onomastický zpravodaj ČSAV“ 28, s. 112–120.

³ Děkuji Pavlu Štěpánovi za pečlivé pročtení a za doplnění dokladů.

Koronawirus zmienia język czeski – powstawanie nowych leksemów

Keywords: Czech language, neologisms and neosemantisms, new vocabulary, coronavirus, masks, remote learning, lexical adhesions, formants, word formation, composite, *crown-*, hybrid formation and lexical traces, semantic field

Słowa kluczowe: język czeski, neologizmy i neosemantyzmy, nowe słownictwo, koronawirus, maseczki, nauczanie zdalne, zrosty leksykalne, formanty, słowotwórstwo, złożenie, człon *korona-*, formacja hybrydalna i kalki leksykalne, pole semantyczne

Abstract

The article focuses on newly emerging Czech words (see neologisms and neosemantisms). The reasons for the formation of such lexemes were given and their importance was selectively emphasized. Several examples of creating new lexical and word-formation structures were cited, and problematic linguistic connections from the point of view of political correctness were also specified. New lexical adhesions were narrowed down mainly with the prefix *korona-*, but also words profiling other artifacts or activities were quoted: Czech *rouška* – English *mask*, Czech *distanční vzdělávání/výuka* – English *distance learning*, Czech *společenský odestup/rozestup* – English *social distance*, Czech *eRecept* – English *e-prescription*. etc. Some of these newly created names are experiencing a real renaissance due to the much higher attendance as they have shifted from the periphery towards the center of the language.

W artykule skoncentrowano się na nowo powstających słowach w języku czeskim (patrz neologizmy i neosemantyzmy). Podano przyczyny powstawania takich leksemów oraz zwrócono wybiórczo uwagę na ich znaczenie. Przywołano parę przykładów tworzenia nowych tworów leksykalnych i słowotwórczych oraz wyszczególniono także problematyczne połączenia językowe z punktu widzenia poprawności politycznej. Skupiono się na nowych zrostach leksykalnych głównie z przedrostkiem *korona-*, ale także przywoływano słowa profilujące inne artefakty lub czynności: czes. *rouška* – pol. maseczka, czes. *distanční vzdělávání/výuka* – pol. nauczanie zdalne, czes. *společenský odestup/rozestup* – pol. dystans społeczny, czes.

eRecept – pol. *e-recepta*. itp. Niektóre z tych nowo powstałych nazw przeżywają prawdziwy renesans ze względu na zdecydowanie większą frekwencję, ponieważ przesunęły się z peryferii w kierunku centrum języka.

Wprowadzenie

Według niedawno rozpoczętych i cały czas nieustannie przeprowadzanych badań naukowych w Republice Czeskiej (por. np. bazę danych Neomat¹ lub inne strony wirtualne² dostępne on-line), powstały już dziesiątki, a nawet setki nowych słów, które jednak nie są neologizmami, na co zwracają uwagę lingwiści. Przybierają one postać neosemantyzmów³.

Przy obserwacji procesów *neosemantyzacji* leksykalnej spotykamy się z sytuacją, że niektóre jednostki leksykalne znacze-

¹ We współczesnym języku czeskim na przestrzeni nadzwyczajnej sytuacji epidemiologicznej powstało prawie 500 nowych słów o różnej frekwencji (przypuszcza się, że w bliskiej przyszłości – jak sytuacja się nie poprawi – będzie ich jeszcze więcej), w których najczęściej wyprofilowany jest leksem *korona* w różnorodnie możliwych kombinacjach, wariantach i formach leksykalnych, uwzględniając oprócz „bazowej” podstawy słowotwórczej dodatkowo przedrostki, przyrostki, końcówki fleksyjne, zrosty, uniwerbizację i multiwerbizację, zapożyczenia (egzotyzację) i przykłady rodzimego zadowolenia (domestykację) itp. (por. <http://www.neologismy.cz/index.php?retezec=korona%2A&prijimam=1&stranka=4&heslar=1>).

² Powstaje również inny wirtualny rejestr, por. <https://cestina20.cz/slovník/> oraz *Český národní korpus* <https://www.korpus.cz/slovo-v-kostce/search/cs/koronavirus>.

³ Inaczej neologizm znaczeniowy. Jest to wyraz/wyrażenie użyte w nowym znaczeniu. Neosemantyzmy powstają wtedy, gdy istnieje potrzeba nazwania nowych rzeczy, zjawisk, nieznanych wcześniej, dla których nie mieliśmy odpowiedniego słowa. Neosemantyzmy są więc jednym ze sposobów wzbogacania słownictwa (por. Janowska, Niewiara 2001, s. 128). Czeska szkoła zaś podkreśla, że „*neosemantismus* to neologismus vznikající posunem původního významu (rozšíření nebo specializace významu), tzv. *sémantický neologismus*” (Lotko 2003, s. 78). Z punktu widzenia kryterium strukturalnego do neologizmów zaliczane są również neosemantyzmy, jako jednosłowne jednostki (por. Martincová 1998, s. 14). Takie neosemantyzmy są to „slova s novým významem/významy” (Martincová 2004, s. 19), traktowane jako połączenie istniejącej starej formy i nowego znaczenia (por. Rangelova 2005, s. 159). Mamy również do czynienia z określeniem *sémantický novotvar*

niowo rozwijają się w relacji z obcojęzycznym środowiskiem, por. kalki i formacje hybrydalne⁴. Źródłem przejmowania nowych wyrazów czy znaczeń leksykalnych w języku czeskim jest przede wszystkim angielszczyzna, która współcześnie jest dominującym środkiem komunikacji międzynarodowej. Procesy neosemantyzacyjne powstałe w wyniku wpływu języka obcego dotyczą przede wszystkim tych leksemów, które mają ponadnarodowy charakter (por. grekę i łacinę). Czasami są oznaczane terminem *europaizmy* (por. Mravinacová 2005, s. 180). Obserwowane przez nas neosemantyzmy w języku czeskim to typowe kalki (Svobodová 2009, s. 39–41 i 101).

W przeciągu niespełna roku powstały takie słowa, jak: *koronakriže, korontěna, koronapacient, koronapa(á)rty, koronakalendář, koronasvátky, koronaprázdniny, koronadovolená, koronanákup, koronarekord, koronapozitivní, koronavirusák, koronatest, koronaúmrtí, koronapsychóza, koronarecese, koronatrend, korunáč*. Ze względu na ramy objętościowe niniejszego tekstu wyszczególnić i opisać można wyłącznie niektóre spośród nowych słów, które pojawiły się ostatnimi czasy w języku czeskim w związku z bezpośrednią reakcją na wydarzenia spowodowane aktualną sytuacją dotyczącą pandemii koronawirusowej. Według Michaeli Liškovej z Instytutu Języka Czeskiego Akademii Nauk Republiki Czeskiej (Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky), która zajmuje się badaniem i analizą językową neologizmów, w języku czeskim powstało sporo nowych słów

(Kraus 2007, s. 551). Przeprowadzane analizy różnorodnych przykładów językowych – jak zaznacza Cierpich-Kozieł (2020, s. 104) – prowadzą do wniosku, że zasób leksykalny polszczyzny (ale i innych języków – uwagi własne L.H.) wzbogacił się o wspomniane neosemantyzmy *korona*, który występuje w znaczeniach: 1) ‘nowy wirus, koronawirus’; 2) ‘czasy koronawirusa, okres pandemii’. W znaczeniu drugim mamy do czynienia z uniwerbizacją, której skutkiem jest zmiana semantyczna polskiego rzeczownika *korona*.

⁴ Dotyczy to formacji mających charakter hybrydalny, czyli chodzi zarówno o derywaty proste, jak i struktury złożeniowe oraz różnorodne konstrukcje składniowe (kilkuwyrazowe), których elementy pochodzą najczęściej z odmiennych języków. Słownictwo hybrydowe odznacza się nie tylko ciekawą strukturą formalną, ale i etymologią, semantyką i pragmatyką językową.

mających bezpośredni związek z epidemią koronawirusa. Przykłady te rejestrowane są w bazie danych Neomat i gromadzone przez Zakład Współczesnej Leksykologii i Leksykografii (Oddělení současné lexicologie a lexicografie).

Zebrany materiał w bazie Instytutu podlega daleszemu opisowi, aby społeczeństwo miało szerszy ogląd korespondujący z aktualną sytuacją językową i aby można było lepiej zrozumieć metaforyczno-metonimiczne znaczenie nowo powstałych słów, ich właściwą symbolikę, odpowiednią konotację, zhierarchizowane wartościowanie, semantykę zrostów leksykalnych, a także aby użytkownicy mogli się zabawić niektórymi sztucznymi formacjami wyekscerpowanymi ze stron internetowych, tym samym Instytut zwraca uwagę na zabawny charakter języka. Często właśnie za pomocą żartów językowych, eufemizmów obchodzimy czy łagodzimy tabu, „rozbrajamy” trudną rzeczywistość, co jest w zgodzie z charakterem narodowym Czechów. Jak mówi przysłowie: *jiný kraj, jiný mrav – co kraj, to obyčej*.

We wspomnianej bazie danych Neomat umieszczane są cały czas słowa, związane z epidemią koronawirusa rozpoczynające się bądź na literę *k*, tj. *korona* (pożyczka adaptowana), albo rozpoczynające się na literę *c*, czyli *corona* (pożyczka-cytat)⁵. „Takich wyrazów jest już dużo, a będzie ich w przyszłości jeszcze więcej⁶, ponieważ do bazy danych stopniowo będą dopisywane nowe użycia, jakie odnotowano w komunikacji językowej”, a zwłaszcza w języku mówionym i pisanym, czyli w prasie, telewizji, radiu, ale także na forach internetowych, Facebooku, Instagramie i wielu innych wirtualnych portalach – zaznaczyła Lišková.

⁵ Por. dubletywno-wariantywny zapis graficzny, który jednak nie jest jeszcze skodyfikowany w czeskich *Pravidlech českého pravopisu*.

⁶ Niektóre naturalnie wyjdą z użycia i stopniowo zanikną, podobnie jak to było dawniej: mnóstwo różnych leksemów rozpoczynających się od czeskiej „předpony nebo první části složených slov” (por. Martincová 2004, s. 20), jak np.: *euro-, eko-, bio-, de-, re-, anti-, ultra-* czy *neo-* zanikło. Współcześnie mamy do czynienia z popularnością przedrostka *korona-*, obecnego np. w wielu nowo powstałych słowach trzeciej dekady XXI wieku.

Język czeski *versus* korona

Według czeskiej lingwistki, Michaeli Liškovej, dzisiaj już nikogo nie zaskoczą takie wyrazy, jak: *koronakáza* [dosł. pol. korona zakażenie], *koronaepidemie*, *koronakrize*, *koronadeprese*, *koronapanika*, *koronamánie*, *koronašok*, *koronténa* ‘karanténa kvůli koronaviru’ (kwarentanna spowodowana przez koronawirus) czy *koronáč* (‘koronawirus’). Aktualną problematykę ujmują również (nominalne i werbalne) połączenia słowne, które jednak w określonych sytuacjach nie zawierają pierwszej części *korona*. Można tutaj przywołać np. nowo powstałą jednostkę językową *škola v pyžamu* ‘sposób nauki na odległość’⁷, kiedy zamknięto szkoły z powodu szerzenia się lub rozprzestrzeniania się koronawirusa’.

O bogatej kreatywności w języku czeskim świadczy tworzenie różnych nowych tworów leksykalnych i słowotwórczych z jednakowym znaczeniem. Odnotowano np. synonimiczne wyrazy dla człowieka, który w czasie trwania pandemicznej sytuacji zachowuje się nie tylko nieodpowiednio, ale przede wszystkim nieodpowiedzialnie, z powodu tego, że nie nosi ochronnej maseczki. Używane są takie określenia, jak: *koronaidiot* lub *covidiot*. Warto zwrócić także uwagę na fakt, że wśród nowych słów znajdują się również takie wyrażenia, które, biorąc pod uwagę ekspresję słowną, są trudne do szybkiej realizacji ustnej, a tym samym realizacji owej ekspresji, np.: *koronapokalypsa* (podwójny zrost leksykalny) czy *koronagrilesezona* (potrójny zrost).

Pojawiają się także połączenia językowe, które są problematyczne z punktu widzenia poprawności politycznej. Dotyczy to np. oznaczenia choroby COVID-19 jako chińskiej grypy – *čínská chřipka*. Odsyła to nas do rzeczywistości, w której zachorowanie spowodowane nowym koronawirusem (infekcją) pojawiło się pierwszy raz pod koniec 2019 roku właśnie w Chinach, w miejscowości Wuhan.

⁷ Chodzi o bezpieczne dla wszystkich nauczanie (zwłaszcza z punktu widzenia zdrowia), by potencjonalnie chora osoba nie zarażała wirusem innych.

Neologizmy często powstają pod wpływem ważnych wydarzeń społecznych. Taką ważną kwestią jest dążenie do pofolgowania sobie w czasie pandemii w psychicznie trudnej sytuacji lub poluzowania samemu obowizujących obostrzeń. Zauważono, że np. w komunikacji nieformalnej w sieciach społecznościowych pojawiają się współcześnie przede wszystkim Nieliterackie wyrażenia, zabawne słowa oraz leksemy należące do sfery wulgaryzacji językowej.

Jakie więc powstają nowe słowa w trakcie trwania pandemii?

Są to najczęściej zrosty leksykalne (z reguły dwóch rzeczowników) o następującej strukturze: słowem „bazowym” jest leksem *korona*, do którego dołączony jest element informujący o cesze człowieka lub charakterze zjawiska związanego z pandemią, np.:

- *koronafob*⁸ ‘określenie człowieka, który przestrzega wszystkich ustalonych obostrzeń z powodu strachu przed zakażeniem się koronawirusem, a czasami nawet z tego powodu też panikuje’, ‘osoba panicznie bojąca się koronawirusa’;
- *koronadeprese* ‘depresja człowieka spowodowana koronawirusem’;
- *koronaskeptik* ‘określenie człowieka, który twierdzi, że koronawirus nie różni się od zwykłej grypy’;
- *koronamóda* ‘specyficzny styl ubierania się podczas przebywania w domu np. w czasie kwarantanny’; najczęściej jest to: dres sportowy, duży podkoszulek i papcie – czyli luźne „domowe” ubranie;
- *koronavánoce/koronavelikonoce* – ‘Święta Bożego Narodzenia lub Wielkanocy spędzane w czasie pandemii bez krewnych i przyjaciół’.

⁸ Ponieważ wiemy, że choroba ta powstała w Chinach, w języku czeskim większą frekwencję odnotowano w użyciu zrostu *čínofob* ‘strach przed chińskimi produktami’, gdzie conceptualizowana domena A została przeniesiona pojęciowo na domenę B, dotyczącą choroby, por. ‘strach przed koronawirusem’. Przywołać także można nowo powstały zrost *koronarasmus* ‘uprzedzenie do obywateli, pochodzących z państw, gdzie jest największa liczba zachorowań (Chiny, Włochy, Indie)’. Zaobserwowano przesunięcie metonimiczne *čínská rýmička* (dosł. *chiński katarek*), które często wiąże się z zaobserwowaną ironią. Znane jest także określenie *wuchanvir*, czyli wirus pochodzący z miejscowości Wuchan.

Inne leksemy mają podstawę słowotwórczą *koron-* + czeski sufix. Powstaje wtedy typowy czeski wyraz⁹, z zerową końcówką fleksyjną, np.: *koronáč* ‘choroba koronawirus’, ‘człowiek zarażony koronawirusem’¹⁰, lub *koroňák* ‘koronawirus o nazwie SARS-CoV-2’.

Niektóre wyrazy złożone w języku czeskim zachowują pierwotną grafikę pierwszego członu, np.:

- *coronapanika* ‘chaos, panika powstała z powodu pandemii, wówczas obserwujemy irracjonalne zachowanie niektórych ludzi,’
- *coronanarozenyiny* ‘urodziny spędzone w samotności z powodu kwarantanny lub chorowania na koronawirusa’.

Powstają również konstrukcje adiektywno-substantywne, co jest zgodne z czeską normą i kodyfikacją językową, wówczas przymiotnik znajduje się przed rzeczownikiem, np:

- *koronavirová opona* – [dosł. kurtyna koronawirusowa] ‘zamknięcie granic państwa i ograniczenie ruchu przygranicznego’. Leksem *kurtyna* w byłej Czechosłowacji do 1989 roku miał negatywne konotacje, czyli do rewolucji aksamitnej, kiedy nie można było swobodnie podróżować za granicę, por. czes. *železná opona* – pol. *żelazna kurtyna*;
- *koronovační klenoty* – [fonetycznie bliskie podobieństwo z wyrażeniem *korunovační klenoty*], w której występuje istotne porównanie alegoryczne: królewska korona i berło czy jabłko utożsamiane są z punktu widzenia funkcjonalności z масечką i respiratorem, por. ‘roušky a respirátory jako ochranné pomůcky před koronavirem (Covid-19)’ – ‘масечки i respiratory jako pomoce ochronne przed koronawirusem (Covid-19)’.

⁹ Ze względu na fakt, że język czeski jest najbardziej fleksyjnym językiem spośród wszystkich języków Słowiańszczyzny, użytkownicy języka mogą sobie pozwolić na tego typu zabiegi językowe.

¹⁰ Można także użyć konstrukcji (zrostu leksykalnego) *koronavirusák* ‘pacjent z chińskim koronawirusem’, ‘pacjent zakażony/zarażony koronawirusem’.

Nie wszystkie jednak nowe słowa bazują na leksemie *korona* czy są związane z terminem *koronawirus*. Niektóre wykorzystują czeski leksem *rouška* (pol. *maska/maseczka*), np.:

- *rouškovník* ‘slup do wieszania масечек za darmo’;
- *rouškobudka* ‘miejsce, w którym można bezpłatnie odebrać масечkę’, najczęściej w tzw. *knihobudkách*;
- *rouškomat* ‘automat, w którym można kupić масечkę’, ‘urządzenie, w którym można nabyć масечkę za określoną opłatą’.

Czesi z dużą dozą humoru podkreślają, że będą *vařit rouškovou* (analogicznie jak: gotować inne rodzaje zup, np. *vařit rajčatovou, žampionovou, kvěťákovou, houbovou, zeleninovou* etc.) i tworzą neologizmy na bazie leksemu *rouška* z wykorzystaniem czeskich afiksów, np.:

- *vařit rouškovou* ‘gotować масечки we wrzątku, żeby je zdezynfekować’;
- *hrát rouškovanou* ‘nosić масечkę’ [dosł. grać w масечkovou grę];
- *roušičky* (*šičky roušek*) ‘osoby szyjące масечки’;
- *naroušitel* ‘człowiek przemieszczający się w czasie koronawirusa w miejscach publicznych bez масечки’ (gra słowna: *rušit* i *rouška*).

Wśród analizowanych neologizmów spotykamy się również z *polisemią*, por.: *rouškař* – wyraz derywowany mający w języku czeskim współcześnie aż cztery znaczenia. 1. ‘producent domowych масечек’, 2. ‘człowiek noszący масечки’ – przeciwieństwo *bezrouškař*, 3. ‘pracownik wyznaczony do pilnowania, czy ludzie/klienci zakładają масечки (np. przy wejściu do sklepu)’, 4. ‘orędownik noszenia масечек jako ważnego działania w trakcie walki zwalczającej epidemię koronawirusową’ – antonim *antirouškař*.

Są to słowa nazywające nowe desygnaty, nowe artefakty lub nowe czynności, ewentualnie dotyczą innowacyjnych znaczeń wykonawców czynności. Podczas ostatniego roku w codziennej komunikacji językowej zdecydowanie wzrosła frekwencja czeskiego słowa *rouška*¹¹.

¹¹ Opisywana масечка (czes. *rouška*) jest wytworem prac ludzkich, a noszona na twarzy chroni nas i jednocześnie nam przeszkadza (w oddychaniu i również

W trakcie epidemii koronawirusowej powstały liczne słowa na podstawie sytuacji, jaka z dużą intensywnością nieubłagalnie rozwijała się na świecie. Również język czeski natychmiast zareagował na zmiany, które oddziaływały na życie obywateli. Istnieją zwroty, w których niebezpośrednio zostało wyprofilowane słowo *korona*. Chodzi np. o frazem: *vyjít někde/někam na Adama*. Wcześniej zwrot ten oznaczał ‘wyjść gdzieś bez ubrania’. Współcześnie ta forma została przeniesiona na człowieka żyjącego w pandemii i oznacza: ‘przyjść gdzieś bez maseczki’. Widoczna jest tutaj gra słowna: *bez ubrania* vs. *bez maseczki*, tzn. bez ubrania na twarz; zmienił się stanowczo pogląd człowieka na kwestie, co trzeba obowiązkowo ubrać, wychodząc na zewnątrz.

Opisując powstające we współczesnym języku neologizmy czy neosemantyzmy, dochodzimy do wniosku, że w niektórych przypadkach ewidentnie wzbogacają one zasób słownictwa, nawet w formie dubletywniej. Jako przykład można tu przywołać dwa warianty czeskiego wyrażenia: *koronasádlo* i *korosádlo* ‘przyrost podskórnego tłuszczu w czasie kwarantanny koronawirusowej spowodowany zmniejszeniem ruchu’. Powstają również tzw. efemerydy typu pol. *koronalia*¹² ‘zamiennik studenckich juwenaliów, które nie mogły odbyć się ze względu na epidemię koronawirusa’ czy właśnie przy-

komunikowaniu/mówieniu). Jest ona – jak wiele jej użytkowników stwierdza – symbolem codziennej uciążliwości współczesnych czasów, w jakich przyszło nam żyć.

¹² Pierwsza grupa dotyczy zagadnień ewentualnej stabilizacji badanych złożów leksykalnych. Następnie można wymienić drugą grupę, np. *composita*. Występują tutaj nazwy, które pojawiają się szczególnie często podczas określonej czasowo izolacji społecznej, narzuconej ogólnie przez państwo, np.: czes. *koronadovolená* a *koronamaturita* [dosł. *koronaurlop* i *koronamatura*]. Zarówno użytkownicy języka czeskiego, jak i polskiego za pomocą wielu neologizmów nazywali elementy nowej rzeczywistości społecznej, por. np. *koronachaos*. Leksem ten „oswajali” lub „prześmiwali” (por. czes. *koronapohádka* – pol. *koronabajka*) czy określali nawet swoje stany emocjonalne (czes. *koronaidiot* – pol. *koronaświrus*, czes. *koronadeprese* – pol. *koronadepresja*). O ile w przyszłości nie dojdzie do ponownego „zamknięcia kraju” – jak podkreśla Agnieszka Cierpich-Kozieł (2020) –

wołane czeskie *koronasádlo*, które – jak zaznacza Marek Łaziński (por. <https://cwid.uw.edu.pl/wplyw-pandemii-koronawirusa-na-jezyk>) – w języku polskim można by nazwać *koronabrzech*. Widzimy jednak w nich inne profilowanie w procesie translatologicznym.

W języku polskim, kiedy zostały zamknięte szkoły i rozpoczęto tzw. „edukację zastępczą”, najpierw pojawiły się określenia *edukacja on-line*, później pojawiła się forma *edukacja na odległość*, która przekształciła się w *edukację zdalną*. W języku czeskim w obiegu było najpierw *vzdělávání/vyučování on-line*, następnie *vzdělávání/vyučování na vzdálenost*, aż w końcu przyjęło się zapożyczenie (konstrukcja przymiotnikowo-rzeczownikowa) *distanční vzdělávání/vyučování/výuka*.

Podobnie sytuacja przedstawia się w związku składniowym pochodzącym z języka angielskiego *social distancing*, pol. *dystans społeczny*, czes. *společenský odstup/rozeztup*¹³. W języku czeskim obserwujemy rodzime słownictwo *odstup* w znaczeniu ‘odstęp’, a nie przejęty leksem *dystans*.

Zakończenie

Jednym z zasadniczych celów niniejszego artykułu było zarówno przedstawienie nowych złożów leksykalnych z bazowym członem *korona-*, jak i omówienie ich statusu formalnego z możliwością popogrupowania analizowanych neologizmów z uwzględnieniem realiów życia społecznego, gospodarczego, politycznego i kulturalnego,

wiele tego typu jednostek nie wejdzie na stałe do obiegu językowego. Z kolei na stabilizację może mieć szansę grupa trzecia – obejmująca słowa, które przypuszczalnie zapiszą się na kartach światowej historii gospodarczej czy politycznej, np. czes. *koronakrize* – pol. *koronakryzys* czy czes. *koronadiktatura* – pol. *koronadyktatura*.

¹³ W języku czeskim istnieje dobrze rozpropagowane hasło, propagujące zwalczanie koronawirusa. Polega ono na powtarzaniu trzech kluczowych słów, rozpoczynających się w języku czeskim na literę *r*, czyli: *tříkrát r: rouška – rukavice – rozeztup* (pol. *maseczka – rękawice – dystans*).

do których się odnoszą w związku z trwającą już od ponad roku epidemią COVID-19.

Język cały czas się zmienia i dostosowuje się do aktualnej sytuacji. Na podstawie wyżej przytoczonych przykładów można stwierdzić, że do codziennego słownika języka czeskiego weszły takie słowa, jak *pandemie, koronavirus, distanční výuka, rouška, lockdown, karanténa, vir, epidémie*. Wyrazy te stosowane są przez wszystkich uczestników komunikacji językowej, czyli od najmłodszego przedszkolaka aż po emeryta seniora. Używane wyrażenia są przez wszystkich właściwie rozumiane i dobrze znane jest im ich znaczenie. Niektóre z tych nowo powstałych nazw przeżywają prawdziwy renesans ze względu na zdecydowanie większą frekwencję (przesunęły się z peryferii w kierunku centrum języka) w porównaniu np. z takimi jak: *služba E.ON zdraví* (pol. *e-zdrowie*); *eRecept*¹⁴ (pol. *e-recepta*); *e-shop/e-obchody* (pol. *e-sklepy/internetowe sklepy*), *zdraví online* (pol. *e-zdrowie*), *telefonické konzultace a telefonické sdělování výsledků* (pol. *teleporady*) itp.

Literatura

- Cierpich-Kozieł Agnieszka, 2020, *Koronarzeczywistość – o nowych złożeniach z członem korona-* w *dobie pandemii*, „Język Polski” (100), nr 4, s. 102–117. Online: <https://jezyk-polski.pl/wp-content/uploads/2020/09/Artykul82-Cierpich-Koziel.pdf>.
- Janowska Aleksandra, Niewiara Aleksandra, 2001, *Szkolny słownik terminów gramatycznych*, Katowice: Wydawnictwo Videograf II.
- Kraus Jiří a kol., 2007, *Nový akademický slovník cizích slov A–Ž*, Praha: Academia.
- Lotko Edvard, 2003, *Slovník lingvistických terminů pro filology*, Olomouc: Vydavatelství Univerzita Palackého.
- Martincová Olga a kol., 1998, *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Díl 1.* Praha: Academia.

¹⁴ Lékařem vystavený *eRecept* je uložen do tzv. Centrálního úložiště elektronických receptů (CÚER) – pol. wystawiona *e-recepta* przez lekarza jest zdeponowana w tzw. Centralnym Rejestrze Recept Elektronicznych. Uwaga także na zmianę rodzaju gramatycznego: w języku czeskim jest rodzaj męski *e-recept*, a w języku polskim mamy do czynienia z rodzajem żeńskim *e-recepta*.

- Martincová Olga a kol., 2004, *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Díl 2.* Praha: Academia.
- Mravínacová Jitka, 2005, *Neosémantizmy vzniklé pod vlivem cizího jazyka*, [w:] *Neologizmy v dnešní češtině*, red. O. Martincová, A. Rangelova, J. Světlá, Praha: Vydavatelství Akademie věd České republiky, Ústav pro jazyk český, s. 180–186.
- Pravidla českého pravopisu, školní vydání včetně dodatku, 1999, Praha: Vydavatelství Ústavu pro jazyk český ČR, Nakladatelství Fortuna.
- Rangelova Alběna, 2005, *Neosémantizmy a neosémantizační procesy*, [w:] *Neologizmy v dnešní češtině*, red. O. Martincová, A. Rangelova, J. Světlá, Praha: Akademie věd České republiky, Ústav pro jazyk český, s. 159–179.
- Svobodová Diana, 2009, *Aspekty hodnocení cizojazyčných přejímek: mezi módností a standardem*, Ostrava: Vydavatelství Ostravské univerzity.

Netografia

- file:///C:/Users/DOM/AppData/Local/Temp/Koronak_neni_kamarad.pdf
- <https://cesky.radio.cz/kovidek-rousicky-rouskomando-koronavirus-obohatil-cestinu-8103372>
- <https://cestina20.cz/slovník/>
- <https://ct24.ceskatelevize.cz/veda/3071100-koronavirus-meni-cestinu-vznikly-uzstovky-novych-slov-popisuji-lingviste>
- <https://cwid.uw.edu.pl/wplyw-pandemii-koronawirusa-na-jezyk/>
- <https://edukacja.dziennik.pl/aktualnosci/artykuly/7737856,koronavirus-profesorbalezyk-nowe-slova.html>
- https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/koronavirus-koronakrize-korontena-koronacneologizmy-vedkyne-liskova.A200403_095610_domaci_remy
- <https://cestina20.cz/slovník/> oraz *Český národní korpus* <https://www.korpus.cz/slovo-v-kostce/search/cs/koronavirus>
- https://www.lidovky.cz/domov/koronaut-rouskomil-ci-netkafe-epidemie-korona-viru-meni-v-cesku-slovník-pribyly-stovky-slov.A200429_203142_ln_domov_ele
- http://www.neologizmy.cz/index.php?retezec=korona*&nove_hledani=1&prijimam=1
- <https://www.novinky.cz/koktejl/clanek/prymulant-ci-domahnij-pandemie-meni-cestinu-40349463>
- <https://program.rozhlas.cz/cestina-za-casu-koronaviru-8180505>

Bohemizmy w polskich kazaniach ze Śląska Cieszyńskiego z przełomu XVIII i XIX wieku

Keywords: language contacts, Bohemisms, sermons, Śląsk Cieszyński, Polish, Czech, regional variety of Polish

Słowa kluczowe: kontakty językowe, bohemizmy, kazania, Śląsk Cieszyński, język polski, język czeski, regionalny wariant polszczyzny

Abstract

The mutual influences of Polish and Czech have been the subject of much research. Both of these West Slavic languages have similar developments not only in phonetics and morphology, but also in lexis. The separation of Bohemisms from the Polish language is very difficult from today's point of view. The discovery of borrowings from Czech has already been the subject of research by many Polish and Czech linguists (A. Brückner, T. Lehr-Spławiński, S. Rospond, Z. Orłóś, B. Havránek, J. Damborský, etc.). In this study we try to determine the degree of influence of the Czech language on the regional variant of the Polish language of Těšín at the end of the 18th and the first half of the 19th century. As research material we used manuscripts of sermons of Protestant clergymen (15 manuscript texts in total). We performed their linguistic analysis and revealed a total of 43 units that could be clearly identified as Bohemisms. It was found that the proportion of Bohemisms in the examined texts was not significant and the forms used were found in common communication in dialect.

Vzájemné vlivy polštiny a češtiny jsou předmětem mnoha výzkumů. Oba tyto západoslovanské jazyky mají podobný vývoj nejen v oblasti fonetiky a morfologie, ale také i lexis. Vydělení bohemizmů z polského jazyka je z dnešního hlediska značně složité. Odhalení výpůjček z češtiny bylo již předmětem zkoumání mnoha polských i českých jazykovědců (A. Brückner, T. Lehr-Spławiński, S. Rospond, Z. Orłóś, B. Havránek, J. Damborský aj.). V této studii se snažíme o zjištění stupně vlivu českého jazyka na regionální variantu těšínské polštiny konce 18. a první poloviny 19. století. Jako výzkumný materiál jsme použili rukopisy kázání protestantských duchovních (celkem 15 rukopisných textů). Provedli jsme jejich jazykovou

analýzu a odhalili celkem 43 jednotek, které bylo možné jednoznačně označit jako bohemizmy. Bylo zjištěno, že podíl bohemizmů ve zkoumaných textech není významný a použité formy se vyskytovaly v běžné nářeční komunikaci.

Uwaga, jaka poświęcana jest stosunkom polsko-czeskim, nie dziwi z wielu względów. Na pierwszym miejscu zazwyczaj przywołuje się bliskość geograficzną i z nią związane kontakty i konflikty. Od dawna również wzbudzają zainteresowanie zagadnienia wzajemnych wpływów językowych i to zarówno z perspektywy historycznej, jak również w sytuacji obecnej zwłaszcza na terenach przygranicznych. Wpływy języka czeskiego na polszczyznę literacką badało wielu wybitnych językoznawców zarówno czeskich, jak i polskich, np. B. Havránek, J. Damborský, W. Nehring, A. Brückner, T. Lehr-Spławiński, W. Taszycki, S. Urbańczyk, S. Rospond, Z. T. Orłóś i in. Okres, kiedy polszczyzna poddana była wpływowi języka czeskiego, był stosunkowo długi i przebiegał, jak pisze Teresa Zofia Orłóś, w trzech falach. Pierwszy okres to wczesne średniowiecze łączące się ze znamienym faktem w historii Polski – przyjęciem chrześcijaństwa za pośrednictwem czeskim. Wtedy to polszczyzna wzbogacona została zwłaszcza o terminologię religijną (Orłóś 1997, s. 9–10).

Następna fala bohemizmów przeniknęła do języka polskiego w XIV i XV wieku, kiedy w Czechach nastąpiły przyjazne warunki do rozwoju kultury i nauki i z tym związany rozkwit języka czeskiego. To z kolei spowodowało przedostawanie się czechizmów do polskich tekstów pisanych (Orłóś 1997, s. 10). Założenie w roku 1348 w Pradze pierwszego uniwersytetu w Europie Środkowej przyciągnęło tam wielu Polaków, późniejszych wykładowców Akademii Krakowskiej, którzy zdobyli tam znajomość czeszczyzny. Wspomniana T. Z. Orłóś pisze:

Na przełomie XIX i XV w. czeszczyzna była uważana za „lepszy” język, pełniła nawet na dworze królowej Jadwigi i Jagiełły funkcję języka dworskiego (Orłóś 1997, s. 11).

Burzliwy okres wojen husyckich również odbił swoje piętno w języku Polaków. Wielu z nich wspierało dążenia husytów skierowane

na reformy w życiu religijnym i społecznym. Przedstawiciele obu narodów – Czesi i Polacy – spotykali się w tym czasie głównie na polach walki, stąd pojawianie się bohemizmów w polszczyźnie zwłaszcza w zakresie terminologii wojskowej, np. hasło, hetman, puszka itp. (Orłóś 1997, s. 11).

Trzecią falę bohemizmów odnotowujemy w pierwszej połowie XVI wieku, kiedy na tereny polskie przedostają się czeskie tłumaczenia dzieł religijnych powstałych w kręgu braci czeskich. Znajomość czeszczyzny na dworze zygmunto-wskim uważana była za znamię przynależności do warstw elitarnych (Orłóś 1980, s. 20). O popularności języka czeskiego i jego wpływie na polszczyznę okresu renesansu świadczą licznie występujące bohemizmy w tłumaczeniach dzieł religijnych oraz literaturze świeckiej. Znani z częstego używania Czechizmów byli m. in.: Marcin Bielski, Jan z Koszyczek, Mikołaj Rej czy Jan Sandecki-Malecki. Roli języka czeskiego i jego wpływu na polszczyznę tego okresu nie należy jednak przeceniać. W kontekście powyższych danych warto przytoczyć stwierdzenie Mieczysława Basaja analizującego teksty Marcina Krowickiego, szesnastowiecznego pisarza reprezentującego krąg innowierców. Autor ten potwierdza występowanie bohemizmów w jego tekstach, lecz nie sądzi, by przekraczały one normę, twierdzi, że użycie bohemizmów u badanego pisarza odpowiada niejako stanowi panującemu w ówczesnej polszczyźnie. Basaj nie odnotowuje takiego nasilenia wpływu języka czeskiego u Krowickiego jak np. u Reja, ale przyznaje, że Krowicki korzystał z zasobów bohemizmów już wcześniej w polszczyźnie zdomowionych (Basaj 1966, s. 198–200).

Od drugiej połowy XVI wieku obserwujemy osłabienie wpływu języka czeskiego na polszczyznę. Dzieje się tak dzięki rozwojowi piśmiennictwa polskiego i stabilizacji polskiego języka literackiego w wieku XVII, co jest zasługą pisarzy okresu renesansu, zwłaszcza zaś Jana Kochanowskiego (Orłóś 1980, s. 23). Polszczyzna tego okresu pełni funkcję języka artystycznego, powstają oryginalne dzieła, nie zaś wyłącznie przeróbki i przekłady autorów obcych.

Wpływy języka czeskiego na polszczyznę w ciągu historii nie odnotowujemy jedynie w zakresie ogólnopolskiego języka literackie-

go. Warto również przyjrzeć się tekstom powstałym na pograniczu językowym czesko-polskim, gdzie na co dzień spotykali się i spotykają nadal przedstawiciele obu narodów. Tereny Księstwa Cieszyńskiego od połowy XIV wieku były lennem królów czeskich, nic więc dziwnego, że czeszczyzna przedostawała się już od pierwszej połowy XV w. do kancelarii książąt cieszyńskich, wypierając z nich stopniowo język niemiecki i łaciński (Panic 2016, s. 30), a w pierwszej połowie XVI wieku język czeski stał się językiem urzędowym na szerszych terenach Śląska. Ówczesna fascynacja kulturalną czeszczyzną okresu humanizmu (konkretnie językiem Biblii Kralickiej) była zrozumiała ze względu na fakt, że czeski język miał już w tym czasie o wiele lepiej wykreowaną normę literacką niż język polski.

Używanie czeszczyzny na Śląsku Cieszyńskim (nie tylko w kancelariach, ale też np. przez Jerzego Trzanowskiego, 1592–1637) nie świadczy o umocnieniu się elementu czeskiego ludności miejscowej, lecz jest zjawiskiem bardziej ogólnym. Zresztą „u schyłku średniowiecza także w Królestwie Polskim rozważano wprowadzenie języka czeskiego do kancelarii królewskiej” (Panic 2016, s. 30). Język czeski, jak dokumentują niektóre zabytki piśmienne (Raclavská 2001, s. 107–110), obsługiwał na terenie Śląska Cieszyńskiego tylko sferę oficjalną, język codzienny różnił się od tego używanego w urzędach i kościele. Kiedy więc książęta cieszyńscy ogłosili w r. 1584 tzw. Porządek szkolny, na podstawie którego poddani mieli przywilej posyłania swoich dzieci na naukę do szkół przykościelnych, gdzie uczano w języku ojczystym, była to mowa polska (Kadłubiec 1994, s. 8–9). W ten sposób mogła przeniknąć do czytelników cieszyńskich *Postylla domowa* Marcina Lutra wydana w Królewcu w roku 1574 czy *Postylla* Samuela Dambrowskiego. Znane też były dzieła Jana Kochanowskiego i Mikołaja Reja.

Wiek XVII przerwał ten stan, przyniósł ze sobą wojny, rabunki i restrykcje natury wyznaniowej. Dopiero częściowe przyznanie praw protestantom związane z umową altransztacką w r. 1707¹ wywołało

¹ Wydarzenie to związane było z wyprawą wojenną króla szwedzkiego Karola XII w 1706 r. Władca ten po zwycięskim marszu przez ziemie polskie wtargnął do

w Cieszyńskim aktywizację polskiego życia kulturalnego, nie tylko ewangelickiego, lecz również katolickiego. Sprowadzeni do Cieszyna w pierwszej połowie XVIII wieku pastory ewangelicy stwierdzili, że ludność tutejsza potrzebuje książek nabożnych pisanych w známym jej języku. Wtedy zasługą Jana Muthmana i Samuela Ludwika Zasadiusa, wychowanków centrum ewangelickiego w Byczynie (Broda 1972, s. 9), powstają pierwsze teksty pisane w języku polskim, określanym później jako regionalny wariant polszczyzny cieszyńskiej (Raclavská 2012, s. 315–323). Książki Muthmana i Zasadiusa zaczęły wypierać kancjonały, postylle i modlitewniki czeskie. Ponadto duszpasterze ci wychowali swoich następców, którzy podobnie jak i oni czuli potrzebę twórczości w języku polskim (Hierowski, Rospond 1948, s. 15–16). Polskie piśmiennictwo katolickie na całym Śląsku nie było w owym czasie tak liczne jak protestanckie. Polskie książki najczęściej sprowadzano z Krakowa, ale przywozili je też duchowni powoływani do tutejszych parafii (Gumuła 1992, s. 22). Pomimo tego księża katolicy Jan Judasz Hackenberg, Jerzy Bajtek i Franciszek Knöbel zareagowali na potrzeby duchowe cieszyńskiego społeczeństwa katolickiego i napisali książkę, będącą w znacznej części tłumaczeniem z języka niemieckiego, ale – jak piszą w *Przedmowie* do czytelnika – „twojemu językowi, a mowie w druku przysposobiona”. Książka ta wyszła w Opawie w roku 1761. Tutaj należy wspomnieć, że książki wydawane w oficynach polskich w tym czasie były już drukowane czcionką łacińską, a cieszyńskie czcionką gotycką (szwabachą) używaną w monarchii habsburskiej. Oznaczało to dla cieszyńskiego czytelnika znaczne utrudnienie odbioru współczesnych dzieł literatury polskiej.

Stosunkowo spokojny i owocny okres przerwały tzw. wojny śląskie (1740–1763) prowadzone przez cesarzową Marię Teresę z kró-

Saksonii, gdzie zmusił ówczesnego króla polskiego i elektora saskiego Augusta II do rokowań. Przy tej okazji odbyły się też rozmowy z cesarzem Józefem II, który zgodził się na podpisanie tzw. recesu egzekucyjnego, dodatku do umowy altranszackiej, na podstawie którego zwrócono śląskim protestantom 128 kościołów i pozwolono na budowę sześciu nowych, tzw. kościołów łaski (Popiołek 1976, s. 95).

lem pruskim Fryderykiem II, w wyniku których straciła ona wielką część Śląska. Pozostał w ramach monarchii habsburskiej tylko Śląsk Cieszyński (zwany Austriackim lub Wschodnim) i Śląsk Opawski (czyli Zachodni). Po 1782 r. dochodzi do podziału administracyjnego Monarchii Habsburskiej i Śląsk Cieszyński staje się częścią Gubernium Morawsko-Śląskiego ze stolicą w Brnie (1783–1849), nasila się wtedy wpływ języka czeskiego w sferze urzędowej.

Na dalszy rozwój ewangelickiego życia religijnego i związanego z nim używania polszczyzny w sferze kościelnej miał wpływ patent tolerancyjny wydany w roku 1781. Zezwolił on na odprawianie publicznych nabożeństw ewangelickich i zrównał prawa innowierców z katolikami. Powstały więc nowe gminy ewangelickie m.in. w Błędowicach, w Ligotce Kameralnej, w Bystrzycy i w Nawsiu. Działalność duszpasterzy ewangelickich miała niebywale znaczenie w rozwoju świadomości narodowej mieszkańców Śląska Cieszyńskiego. Chodziło przede wszystkim o spełnienie postulatów głoszenia Słowa Bożego w języku zrozumiałym dla szerokich mas. Nie wystarczało, by tylko książki były pisane po polsku, do znacznie większej liczby słuchaczy docierało słowo mówione, dlatego homilie wygłaszane w języku polskim były obowiązkiem, co zaświadcza zachowane do dziś zbiory kazań pastorów cieszyńskich. Wielu kaznodziejów nie pochodziło z Cieszyńskiego, ale opanowało język tutejszego ludu do tego stopnia, by móc wygłaszać mowy.

W Muzeum Protestantyzmu – Bibliotece i Archiwum im. Bogumiła Rudolfa Tschammera w Cieszynie znajdują się bogate zbiory rękopisów kazań. Najstarsze z nich pochodzą z połowy XVIII wieku. Wśród tekstów złożonych w Muzeum odnajdujemy kazania Jana Traugotta Bartelmusa, Józefa Franciszka Schimki, Jerzego Filipka, Jana Winklera, Wilhelma Raschkego, Karola Michejdy, Jerzego Heczki i in. Treść kazań najczęściej odnosi się do wydarzeń roku kościelnego, ale w zbiorach znajdują się też kazania pogrzebowe, rocznicowe, wspomnieniowe, instalacyjne. Pomimo tego że wszystkie odznaczają się wysokim stopniem opanowania języka polskiego przez piszących, odnajdujemy w nich elementy typowe dla języka ludności cieszyńskiej oraz bohemizmy, które przeniknęły z języka urzędowego

lub rodzimego kaznodziejów. Występowanie elementów innojęzycznych w polszczyźnie cieszyńskiej nie jest niczym wyjątkowym. W ciągu XVIII wieku w różnych regionach kraju odnotowane są procesy przejmowania elementów obcych lub gwarowych, nawet w języku literackim w owym czasie możemy odnaleźć rozmaite cechy regionalne (Bajerowa 1964, s. 201). Teksty cieszyńskie, które poddano analizie, pochodziły od następujących duchownych: Jana Traugotta Bartelmusa, Józefa Franciszka Schimki, Jerzego Filipka, Andrzeja Żlika, Jana Winklera oraz Wilhelma Raschkego. Wszyscy wymienieni duszpasterze z wyjątkiem Jana Winklera pochodzili ze Śląska Cieszyńskiego, czyli znali i posługiwali się miejscową gwarą, uczęszczali do gimnazjum ewangelickiego w Cieszynie, później studiowali na uczelniach w Lipsku, Wittenberdze i Wiedniu.

Zadanie, którego się podjęliśmy, polegało na wskazaniu czeskich elementów leksykalnych w tekstach polskich kazań, czyli wyrazów rodzimych czeskich i elementów dialektalnych, które zostały użyte przez duchownych pod wpływem ich bliskości do języka czeskiego (Basaj 1966, s. 13). Leksemy określone jako bohemizmy weryfikowano na podstawie *Słownika języka polskiego* S. B. Lindego (Linde 1807–1814), jednostek zawartych w publikacji M. Basaja: *Bohemizmy w języku pism Marcina Krowickiego* (Basaj 1966), słownika M. Basaja i J. Siatkowskiego: *Bohemizmy w języku polskim* (Basaj, Siatkowski 2006) oraz *Słownika gwarowego Śląska Cieszyńskiego* pod red. J. Wronicz (*Słownik gwarowy* 2010).

Najstarszy zbiór kazań pochodzi od kaznodziei Jana Traugotta Bartelmusa zajmującego wśród ewangelickich duchownych cieszyńskich jedno z czołowych miejsc, po pierwsze ze względu na swoją działalność w funkcji superintendenta morawsko-śląsko-galicyskiego², po drugie ze względu na obszerną spuściznę homiletyczną, która zachowała się do dziś, zebrana w pięciu tomach i złożona w Muzeum Protestantyzmu – Bibliotece i Archiwum im. B. R. Tschammera

² Superintendent to osoba wykonująca nadzór nad działalnością pastorów w kościele ewangelickim. Do jego kompetencji należało m. in. przeprowadzanie wizytacji kościelnych i nadzoru nad szkolnictwem ewangelickim.

w Cieszynie. Kazania, które analizujemy dla potrzeb niniejszego opracowania, powstały w latach 1758–1809. Badania tekstów kazań wykazały, że najczęściej używane przez autora jednostki będące bohemizmami to: *pozorny* ‘wnikliwy’ (czes. *pozorný*); *pozornego godne są uważania*; *z nienazdania* ‘nieoczekiwanie’ (czes. *z nenadání*); *iżęć ie ogarnia z nienazdania*; *oswobodził* ‘wyzwolił’ (czes. *osvoboditi*); *trawili* ‘spędzali’ (czes. *tráviti*); *spoieni* ‘złączeni’ (czes. *spojení*); *śłużby woieskiey* ‘śłużby wojskowej’ (czes. *služby vojenské*); *dać pozor* ‘uważać’ (czes. *dát pozor*); *od Krystusa odwiedl* ‘od Chrystusa odprowadził’ (czes. *od Krista odvedl*); *w stanie małżeńskim* ‘w stanie małżeńskim’ (czes. *ve stavu manželském*). Niektóre leksemy, choć występowały w polszczyźnie, to jednak są przejęte z języka czeskiego, np. leksem *naśladiący* ‘następujący’ (czes. *následující*): *naśladiący wiersz*, jest przejęty prawdopodobnie z czeskiego, chociaż polszczyzna siedemnastowieczna ma go w swoim zasobie w tym samym znaczeniu. Podobnie może być z wyrazami: *przeświadczyć* ‘przekonać’ (czes. *přesvědčiti*); *przyleżytość* ‘okazja’ (czes. *příležitost*) i *zakon* ‘prawo’ (czes. *zákon*): *chce nas przeświadczyć*; *dawa też inszym przyleżytość*; *zakon Boży*. Natomiast leksem *kamraci* u Bartelmusa może być przejęty zarówno z czeskiego (*kamarád*), jako pożyczka pośrednia francuska *camarade* ‘społeczność dobrych přátel, druhů’ (por. Váček 1968, s. 237), lub z niemieckiego *Kamerad* < *camera* ‘co w tej samej komorze żyli’ (Brückner 1970, s. 215), choć bardziej prawdopodobna jest tu pożyczka czeska.

Dalszy pokaźny zbiór tekstów rękopiśmiennych pochodzi od pastora Józefa Schimki, kaznodziei urodzonego we Vsetínie, ale żyjącego od dzieciństwa w Cieszynie. Jeśli chodzi o zasób słowny jego homilii, to zauważalny jest w nich zarówno wpływ gwary miejscowej, jak i języka czeskiego. Leksemy związane z podłożem gwarowym mają pochodzenie staropolskie, lecz występują również w ówczesnym języku czeskim. Nie mamy więc pewności, że w danym konkretnym przypadku chodzi o element gwarowy czy czeski. Zwłaszcza w wypadku, że chodzi o człowieka, który, być może, używał na co dzień języka czeskiego. Do powyższej grupy należą np. formy: *przyleżytość* ‘okazja’ (czes. *příležitost*), *obleczenie* ‘ubranie’ (czes. *Oble-*

čení), *trápić* ‘męczyć’ (czes. *trápiti*), *spojony* ‘połączony’ (czes. *spojený*), *odeprzil* ‘odmówić sobie’ (czes. *odepřiti si*): *wiele radości sobie odeprzil*; *wynaszał się* ‘wywyższał się’ (czes. *vynáseti se*): *nad którymi się wynaszał* ‘nad którymi się wywyższał’. Do bohemizmów zaś zaliczymy: *opatrzenie* ‘ochrona’ (czes. *opatrování*): *w [...] opatrzeniu całego świata*; *uprzymność* ‘szczerłość’ (czes. *upřímnost*), *ctność* ‘cnota’ (czes. *cnost*), *pożegnanie* ‘błogosławieństwo’ (czes. *Požehnáni*): *pożegnanie dał dziecięciu*; *uiszczony* ‘upewniony’ (czes. *Ujištěný*): *był uiszczony* ‘był zapewniony’ (czes. *byti ujištěn*); *naiwięc* ‘najwięcej’ (czes. *nejvíc*): *trzy rzeczy naiwięc ciężkim [...] czynią odejście*; *pozustawać* ‘składać się z czegoś’ (czes. *pozůstávat*): *człowiek z dwóch części pozustawa*; *zawisi* ‘jest zależny od czegoś/kogoś’ (czes. *závisí*): *człowiek zawisi na rzeczach cielesnych*; *przeświadczony* ‘przekonany’ (czes. *přesvědčený*): *on přesevědčený iest*; *kazić* ‘psuć’ (czes. *kazit*): *inaczey by się natura kazila*; *odwadzać* ‘odwracać uwagę’ (czes. *odvádět*): *odwadza nas od [...] miłości świata*. Użycie słowa *zakon* ‘prawo’ (czes. *zákon*): *według zakonu Moyżeszowego* w tym wypadku przypisujemy również wpływowi języka czeskiego.

W zbiorze polskich kazań znalazł się również tekst z roku 1839 księdza Jerzego Filipka. Rozpoczął on swoją pracę duszpasterską w 1828 roku w Jaworzu, gdzie służył 8 lat. W roku 1837 przeniósł się do Ligotki Kameralnej. Tam wygłosił mowę pt. *Kazanie ktore trzymał przy Inztałacyi swej a Wizytacyi kościelney Jerzy Filipek kaznodziea zboru Ligockiego, dnia 11 Czerwca 1839*, będącą przedmiotem naszej analizy. W wypadku powyższego tekstu zauważamy mniejsze uzależnienie od wzorów przejętych z dawnych tekstów polskich i tak samo mniejszą liczbę bohemizmów niż u jego poprzedników. Do bohemizmów zaliczyć możemy: *przeświadczenie* ‘przekonanie’ (czes. *přesvědčení*); *piecziąc* ‘opiekując się’ (czes. *pečujíc*); *przednieść* ‘wypowiedzieć, wyłożyć’ (czes. *přednésti*); *almużna* ‘jałmużna’ (czes. *almužna*); *list* ‘listek’ (czes. *list*); *przez* ‘przecież’ (czes. *přec*): *przez każdy rozumny uznać musi*.

Autorem kolejnego analizowanego tu kazania jest Andrzej Żlik urodzony w Kozakowicach, absolwent gimnazjum ewangelickiego w Cieszynie i studiów teologicznych w Wiedniu. Swoją działalność

duszpasterską rozpoczął w Ramsau w Styrii, gdzie przebywał w latach 1824–1829, później pełnił służbę w Starym Bielsku, a od roku 1835 był pastorem w Cieszynie. Z tego roku zachował się rękopis jego kazania wygłoszonego z okazji śmierci cesarza Franciszka I. Słownictwo kazania Andrzeja Żlika bogate jest w archaizmy, dialektyzmy i bohemizmy. Jak już powyżej sygnalizowano, problemem okazuje się wydzielenie bohemizmów z archaicznej warstwy leksykalnej polskiej, ponieważ „znaczna część wyrazów staropolskich [...] zachowała się do dziś w gwarach cieszyńskich” (Wronicz 1983, s. 180). Karol Daniel Kadłubiec uważa, że zjawiska występujące w staropolszczyźnie, a obecne dziś w języku czeskim, należy oceniać w ramach całego systemu:

Nie są one bohemizmami, ale integralnymi składnikami owego systemu gwarowego, w którym się całkowicie mieszczą, tworząc wraz z innymi jego spójny staropolski obraz (Kadłubiec 2015, s. 102).

Dotyczy to zwłaszcza tych tekstów, których autorami są ludzie pochodzący ze Śląska Cieszyńskiego lub tutaj zdomowieni, a takim był na pewno Andrzej Żlik. Archaizmy polskie będące składnikami cieszyńskiej leksyki gwarowej spotykamy w analizowanym kazaniu niemalże we wszystkich planach językowych, np. fonetycznym: *inszy*; *tydzie*, *dzisia*, słotwórczym: *zdało się* ‘wydawało się’, *przystęp* ‘dostęp’, *przypuszczać* ‘dopuszczać’, *dozwolenie* ‘pozwolenie’, *okazować* ‘pokazywać’, *uważać* ‘poważać’, *czuć* ‘czuwać’, leksykalnym: *prawidło* ‘zasada’, *fundować* ‘zakładać’, *forytować* ‘popierać’, *nazdawać się* ‘przewidywać’, *slawność* ‘uroczystość’, *sluszenie* ‘odpowiednio’. W tekście tym znajdują się również liczne bohemizmy: *prawidło* ‘zasada’ (czes. *pravidlo*), *truchliwy* ‘zatrwożony’ (czes. *Truchlivý*), *spolegać* ‘polegać’ (czes. *spoléhat*) oraz połączenia wyrazowe: *te słowa płacą Krolowi Dawidowi* ‘te słowa odnoszą się do króla Dawida’ (czes. *ta slova platí pro krále Davida*); *hojną miarą* ‘w obfitości’ (czes. *hojnou měrou*); *że znaczną sumą jej ... na pomocy być raczył* ‘że znaczną sumą ją wspomagał’ (czes. *že značnou částkou ráčil jí být nápomocen*).

Interesująco przedstawia się warstwa leksyki i frazeologii kazań duszpasterza Wilhlema Raschkego. Częściej niż inni kaznodzieje cieszyńscy korzysta on z zasobów staropolskich i gwarowych. Odnawiamy wiele archaizmów polskich w różnych planach językowych, np. *dzisia* ‘dziś’, *sumnienie*, *wyćwika*, *przytomni* ‘obecni’, *na-zadź* ‘do tyłu’, *smętek*. Trudno jednak o jednoznaczną odpowiedź, skąd wzięły się u Raschkego formy, występujące w dawnej polszczyźnie i w ówczesnej czeszczyźnie, takie jak: *to o nas płaciło* ‘to nas dotyczyło’ (czes. *to platilo o nás*), *jaka być nie śmie* ‘jaka nie może być’ (czes. *jaká nesmí být*), *nie stoi o radość waszą* ‘nie zależy mu na waszej radości’ (czes. *nestojí o vaši radost*), *radzi przychodźcie* ‘chętnie przychodźcie’ (czes. *rádi přicházejte*). Z podłoża gwarowego do kazań przeniknęły jednostki, takie jak: *ochotnie* ‘chętnie’ (czes. *ochotně*), *dziwać* ‘patrzeć’ (czes. *dívat se*), *wiele ich chybia* ‘wiele ich brakuje’ (czes. *mnoho jich chybí*), *naślady* ‘następstwa’ (czes. *následky*): *które są naślady oney wyćwiki*; *które człowiekowi patrzy* ‘które należy się człowiekowi’ (czes. *ktelé člověku patří*). Także powyżej podane jednostki gwarowe mają swoje odpowiedniki czeskie, jak podaliśmy w nawiasach. Bezpośredni zaś wpływ języka czeskiego na język jego kazań widać w takich leksemach, jak: *szactwo* ‘odzież’ (czes. *šactvo*); *strom* ‘drzewo’ (czes. *strom*); *oswobodzenie* ‘wyzwolenie’ (czes. *osvobození*); *przyimać* (*przyjmować*, (czes. *přijímat*); *z przeświadczenia* ‘z przekonania’ (czes. *z přesvědčení*); *obce* ‘wioski’ (czes. *obec*); *odrzeknąć* ‘wyrzec się’ (czes. *odřít si*); *przywiedzie* ‘przyprowadzi’ (czes. *přivede*).

Jan Winkler³, pastor, którego językiem ojczystym był czeski, opowiadał biegle polszczyznę. Dzięki temu w jego mowach bohemizmy

³ Jan Winkler – kaznodzieja, którego nazwisko kojarzone jest przede wszystkim ze zbozem ewangelickim w Nawsiu koło Jabłokowa – urodził się w roku 1794 we Vestinie, gdzie uczęszczał do szkoły protestanckiej. Jego dalsza edukacja obejmowała naukę w gimnazjum w Trenczynie, Kežmaroku i węgierskim Szabolcsu. Studium teologii rozpoczął na Słowacji, a ukończył w Lipsku w roku 1820. Po studiach na krótko wrócił do Vsetína, a później objął posadę po Józefie Franciszku Schimce w Nawsiu koło Jabłonkowa (*200 let budovy Evangelické školy*, on-line 2.09.2017).

pojawiają się w tym samym stopniu, co u innych kaznodziejów pochodzących z Śląska Cieszyńskiego. W swych tekstach korzysta on zarówno z archaizmów polskich na różnych poziomach języka, ze słownictwa gwarowego, jak i bohemizmów. Fakt ten nie wpływa jednak na komunikatywność kazań. Tradycyjnie używane przez pastorów cieszyńskich archaizmy, a występujące również u Winklera, to: *wnić*, *chętliwy*, *dobrota* ‘dobroć’, *pachać* ‘czynić, popełniać’, *zdać się* ‘wydawać się’, *lutować*, *rozdział* ‘różnica’ (czes. *rozdí*): I tu wielki rozdział między ludźmi, zakon ‘prawo’. Występująca w słowniku Lindego *przyleżytość* ‘okazja’ (czes. *příležitost*) u Winklera należy potraktować jako bohemizm niż polski archaizm. Bohemizmy natomiast są: *podpora* ‘wsparcie’ (czes. *podpora*); *podpory* [...] *potrzebowali*; *uprzymnie* ‘szczerze’ (czes. *upřímně*), *pieczować* ‘opiekować się’ (czes. *pečovat*); *piecziąc tylko o ziemskie dobra*; *tykać* ‘dotyczyć’ (czes. *tykat se*): *co kolwiek się* [...] *rozumu i serca tykało*, i frazeologizmy: *nie wziął ku sercu* (czes. *nevzal si k srdci*) czy *przyimuie grzesz na miłość* (czes. *bere hříšnika na milost*).

* * *

Jak już wielokrotnie wzmiankowano, nie można dokładnie określić, jak duży był wpływ języka czeskiego na język kazań cieszyńskich. Wiele wyrazów przejętych do polszczyzny bezpośrednio z języka czeskiego lub za jego pośrednictwem z łaciny czy języka niemieckiego było w polszczyźnie już zdomowionych i funkcjonowało jako rodzime. Inne zaś wyszły z użycia i zachowały się jako archaizmy, występujące jeszcze w gwarach. W tym przypadku, w specyficznych warunkach Śląska Cieszyńskiego, można by użyć terminu Mieczysława Basaja (1966, s. 196) półbohemizm arbitrażowy na określenie form, które funkcjonują jeszcze w miejscowej gwarze, a równocześnie występują w języku czeskim, jak np.: *zdać się* – *zdát se* ‘wydawać się’, *lutować* – *litovat* ‘żałować’, *prawidło* – *pravidlo* ‘zasada’, *slawność* – *slavnost* ‘uroczystość’.

Nie ulega jednak wątpliwości, że wpływ języka czeskiego na język dziewiętnastowiecznych kazań cieszyńskich jest faktem dokonany, o czym świadczą analizowane powyżej teksty oraz wskazane bohe-

mizmy. I mimo że jest ich niewiele (43 jednostki we wszystkich planach językowych od fonetycznych przez słowotwórcze, leksykalne, po frazeologiczne), to ukazują opisywane zjawisko w XIX wieku, tym samym dokumentując stan ówczesnej polszczyzny regionalnej Śląska Cieszyńskiego.

Źródła

- Bartelmus J. T., 1758, *Kazanie na dzień św. Mateusza*.
 Bartelmus J. T., 1775, *Parentacya trzymana dnia 10 Xbra 1775 Nieboszczyk. Jendrzeyiowi Sniegonowi*.
 Bartelmus J. T., 1795, *Sermo Installatorius Rev. Dni Christiani Raschke Pastoris Ecclesia Bludowicensis*.
 Bartelmus J. T., 1795, *Kazanie pamiąteczne trzymane Nieb. Janowi Kubeczkiowi Chałupnikowi z Gorn. Żukowa*.
 Bartelmus J. T., 1786, *Kazanie pogrzebne Nieboszcz. Zuzannie Chlebkowej z Nieborow*.
 Bartelmus J. T., 1787, *Kazanie pogrzebne trzymane dnia 28 Jan. 1787 Nieboszczykowi Jakubowi Lasotowi*.
 Bartelmus J. T., 1787, *Nieboszce wysoce szlachetnie urodzonej Pani Ewie Charłocie owdowiałej Radeckiej rodzonej Skrbenskiej z Hristie*.
 Bartelmus J. T., 1790, *Kazanie pamiąteczne Nieb. Annie Nessytcie owdowiałej, a umarłej w Frysztacie*.
 Bartelmus J. T., 1800, *Kazanie pogrzebowe trzymane Janowi Kotasowi Młodzieńcowi na Oldrzychowskim Cmentarzu dnia 18 Sierpnia*.
 Filippek J., 1839, *Kazanie ktore trzymał przy Insztalacyi swey a Wizytacyi kościelney Jerzy Filippek kaznodziea zboru Ligockiego, dnia 11 Czerwca 1839*.
 Raschke W., 1834, *O radości św. Chrześciana*.
 Raschke W., 1848, *Wyćwika Boża w naszym czasie*.
 Schimko J. F., 1822, *Nie mamy nic drogszego nad wiarę naszą...*
 Winkler J., 1829, *Chrześć. Kładzie to za powinność miłości braterskiej...*
 Winkler J., 1830, *Wszystko co tu na tej ziemi, przemianom podległe jest...*
 Winkler J., 1831, *Z radością i z pociechą podnosimy serce nasze do Ciebie...*
 Winkler J., 1837, *Poświęć nas o Boże, abysmy byli spusobni opowiadać chwałę Twoią*.

Literatura

- Bajerowa I., 1964, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

- Basaj M., 1966, *Bohemizmy w języku pism Marcina Krowickiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
 Broda J., 1972, *Udział pastorów w życiu kulturalno-narodowym Śląska Cieszyńskiego w latach 1835–1865*. Górk Wielkie [maszynopis].
 Hierowski Z., Rospond S., 1948, *Język i piśmiennictwo na Śląsku*. Katowice–Wrocław: Wydawnictwa Instytutu Śląskiego. Polski Śląsk.
 Gumuła U., 1992, *Literatura polska na Śląsku w XVII i XVIII wieku*. In: *Wszechnica Górnos Śląska VI. Oblicza literackie Śląska*. Katowice–Opole–Cieszyn: Biblioteka Śląska, s. 17–39.
 Kadłubiec K. D., 1994, *Cieszyńsko-zaolziańska polszczyzna*. Katowice: Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Katowicach.
 Kadłubiec K. D., 2015, *W cieszyńskim mateczniku*, Czeski Cieszyn: Kongres Polaków w Republice Czeskiej.
 Linde S. B., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*. T. 1–6, Warszawa: Drukarnia XX. Piarów. Online: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/88501/edition/93645> [dostęp: 10.05.2021].
 Orłowski T. Z., 1980, *Polsko-czeskie związki językowe*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
 Orłowski T. Z., 1997, *Wzajemne wpływy językowe czesko-polskie i ich uwarunkowanie historyczne*. In: T. Z. Orłowski, J. Damborský (red.) *Konsekwencje sąsiedztwa polsko-czeskiego dla rozwoju języka i literatury. Polsko-české sousedství v rozvoji jazyka a literatury*. Wrocław: Ministerstwo Edukacji Narodowej RP, Uniwersytet Wrocławski, s. 9–21.
 Panic I., 2016, *Język mieszkańców Śląska Cieszyńskiego od średniowiecza do połowy XIX wieku*. Cieszyn: Polskie Towarzystwo Historyczne.
 Popiołek K., 1976, *Śląskie dzieje*. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
 Raclavská J., 2001, *Język zabytków urzędowych*. In: J. Raclavská, *Historia języka polskiego na Śląsku Cieszyńskim do roku 1848*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, s. 107–110.
 Raclavská J., 2012, *Miejsce Drogi do Nieba Samuela Ludwika Zasadiusa w historii polszczyzny cieszyńskiej*, „Studia Slavica” XVI, s. 315–323.
 Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego, 2010, J. Wronicz (red.), Ustroń: Galeria „Na Gojach”.
 Wronicz J., 1983, *Kształtowanie się cieszyńskiej odmiany języka literackiego*, „Rocznik Cieszyński” IV/V, s. 172–182.
 200 let budovy Evangelické školy v Návsi 1808–2008. 200 lat budynku Szkoły Ewangelickiej w Nawsiu 1808–2008. Online: <http://enavsi.cz/wp-content/uploads/2015/07/200-let-skoly.pdf> [dostęp: 10.05.2021].

Kobieta w czeskich dowcipach

Keywords: Czech joke, humor, positive and negative stereotype, stereotype of woman
Słowa kluczowe: czeski dowcip, humor, stereotyp pozytywny i negatywny, stereotyp kobiety

Abstract

Authoress, in her article, presents question of woman's stereotype in the background of issue referring to a view of the world, which is an ordinary knowledge of language's user concerning surrounding reality, and a picture of a woman is its fragment. She notices that stereotype can be positive or negative, or it can connect both elements. Jokes analyzed in article present a woman in a negative way. Anti-model is formed opposite to standard set of characteristics, which, according to common social opinion, a woman should have. Described picture depends on a convention of type, to which joke belongs, because it allows to look at negative feminine characteristics with humor. Authoress emphasizes that picture of a woman in Czech jokes has universal character, international.

W swoim artykule autorka zwraca uwagę na problematykę stereotypu kobiety, który reprezentuje potoczną wiedzę użytkownika języka na temat wskazanego wycinka otaczającej go rzeczywistości. Wpisuje się zatem w szerszy obraz świata utrwalo-ny w języku czeskim w postaci dowcipów. Autorka zwraca uwagę, że stereotyp może być pozytywny bądź negatywny lub może łączyć oba aspekty. W dowcipach analizowanych w artykule kobieta przedstawiona jest w sposób negatywny. Powstaje więc antymodel, który jest przeciwieństwem wzorcowego zestawu cech, jakimi, zgodnie z powszechną opinią społeczną, powinna charakteryzować się kobieta. Obraz ten jest jednak zależny od konwencji gatunku, jakim jest dowcip językowy, który pozwala patrzeć na negatywne kobiece cechy z humorem i wyrozumiałością. Autorka podkreśla, że wizerunek kobiety w czeskich dowcipach ma charakter uniwersalny, międzynarodowy.

Dowcip jako tekst stanowi wypadkową fenomenu śmiechu jako specyficznie ludzkiej zdolności, o niezwykłości której Henri Bergson twierdzi, iż wynika ona z faktu, że człowiek jako jedyna istota wśród

zwierząt potrafi się śmiać i wzbudzać śmiech także u innych (Bergson 2000, s. 9). Specyfikę owego fenomenu podkreśla także Sylvie Richterová, twierdząc, że „Śmích je snad nejpodivuhodnější projev lidského bytí. Můžeme se smát nejrozumnějšími způsoby nejrozumnějším věcem, můžeme smích vyvolávat záměrně i nechtěně, nemůžeme ho však dostatečně definovat ani žádným vyčerpávajícím způsobem popsat, klasifikovat, analyzovat” (Richterová 1997, s. 9).

Należy zatem stwierdzić, że dowcip stanowi swoisty gatunek mowy o podstawowej, określonej niejako z założenia funkcji ludzkiej. Jest to zatem krótki utwór, prymarnie oralny, posiadający anonimowy charakter i służący rozśmieszeniu odbiorcy (por. np. Borecký 2000, Brzozowska 2008, Buttler 2001, Kadłubiec 1995, Krzyżanowski 1977, Simonides 1984, Skudrzykova 2000)¹. Efekt komiczny osiągany jest bądź za pomocą środków językowych, np. gry słów – mamy wówczas do czynienia z dowcipem językowym, którego śmieszność wynika z określonej struktury powierzchniowej tekstu, bądź za pomocą opisu określonej śmiesznej sytuacji, mówimy wówczas o dowcipie sytuacyjnym². W naszym artykule przedmiotem analizy będą oba typy dowcipu.

Danuta Buttler, autorka teorii polskiego dowcipu językowego, podkreśla także istotny wyznacznik tego typu tekstów, jakim jest występowanie zaskakującej puenty. Badaczka zauważa:

¹ Badania dowcipów językowych przebiegają obecnie w ramach szeroko pojętej humorologii jako interdyscyplinarnej dziedziny naukowej rozpatrującej różnorodne aspekty humoru, np.: lingwistyczne, literaturoznawcze, kulturoznawcze, antropologiczne, psychologiczne, socjologiczne. Por. niezwykle obszerną literaturę przedmiotu, chociażby np. serię wydawniczą *Humour and Culture*, czasopisma, np. „International Journal of Humor Research”, „The European Journal of Humour Research”, czy prace zbiorowe rozpatrujące humor w ujęciu lingwistyczno-kulturowym, np. *Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej* (Lublin 2007), *Humor w perspektywie kulturowo-językowej* (Lublin 2013), *Świat humoru* (Opole 2000) itd.

² Szerzej na temat podziału dowcipów na językowe i sytuacyjne (referencyjne) por. Brzozowska 2008, s. 53n. Autorka wychodzi od przywołania testu empirycznego Cycyrona, a następnie szczegółowo omawia analizę amerykańskich dowcipów przeprowadzoną przez zespół badaczy pod kierownictwem Salvatore Attarda w ramach współczesnych badań humorologicznych.

Można bowiem słowo *dowcip* rozumieć [...] szczegółowiej – jako nazwę ściśle określonej struktury o stałej kompozycji, charakteryzującej się krótkością i zaskakującą pointą, a więc nazwę pewnego gatunku literackiego o charakterze komicznym (Buttler 2001, s. 31).

Dowcip, rozumiany jako gatunek tekstu, jest nośnikiem określonych treści kulturowych i stanowi utrwalony w języku obraz pewnego wycinka rzeczywistości, obraz ukształtowany w oparciu o wiedzę potoczną przeciętnego użytkownika danego języka i wchodzący w skład szeroko pojmowanego językowo-kulturowego obrazu świata. Według Jerzego Bartmińskiego językowy obraz świata to potoczna, tzw. naiwna interpretacja rzeczywistości, oddająca mentalność użytkownika języka i odpowiadająca zarówno jego punktowi widzenia, jak i jego potrzebom (Bartmiński 2006, s. 14). Jest ona antropocentryczna i etnocentryczna i jako taka prezentuje aksjologiczny ogląd rzeczywistości, który stanowi nieodłączny element przednaukowego, potocznego postrzegania świata. Składają się na nią stereotypy rozumiane jako sądy wartościujące, obejmujące z jednej strony sądy pozytywne, z drugiej zaś negatywne (Bartmiński 2007, s. 59n.)³.

W przypadku interesujących nas tu dowcipów mamy do czynienia z sądami wartościującymi dotyczącymi głównie cech i działań człowieka, a obraz w nich przedstawiany jest z założenia przejawiony, wyolbrzymiony, utrwalający stereotypy negatywne, będące w opozycji do funkcjonujących w społeczeństwie stereotypów pozytywnych – wzorców pożądanых i wskazywanych do naśladowania, obejmujących dodatkowo wartościowane cechy, postawy czy zachowania.

Poniżej przedstawimy obraz kobiety utrwalony w czeskich dowcipach, które zostały wyekscerpowane głównie z dwu zbiorów *Špaliček dobrých českých vtipů* (I 2005, II 2006) oraz z Internetu. Prezentacji materiału językowego dokonamy w oparciu o wskazane przez Eugenię Mandal cztery główne komponenty stereotypu kobiecego, wyło-

³ E. Mandal przytacza następującą definicję stereotypów związanych z płcią: „Uproszczone sądy i koncepcje zachowania osobników żeńskich lub męskich, podzielane przez ogół danego społeczeństwa i uczone w procesie wzrastania i socjalizacji w tym społeczeństwie” (Mandal 2003, s. 38).

nione w badaniach psychologicznych prowadzonych nad stereotypami płciowymi, reprezentujące oczekiwania społeczne wobec kobiety: osobowość, role społeczne, wygląd zewnętrzny i zawód⁴.

W tej perspektywie zatem najistotniejsze w kształtowaniu stereotypu kulturowego płci są postawy moralne i społeczne, które są poddawane silnej ewaluacji przez członków danego społeczeństwa. Jak twierdzi Józef Kąs:

Należy przy tym wyraźnie podkreślić, że pierwszoplanowe jest tu wartościowanie społeczne z punktu widzenia znaczenia danej postawy w życiu społecznym; marginalne znaczenie ma natomiast tworzenie stereotypowego wizerunku uwzględniającego cechy zewnętrzne (Kąs 1994, s. 120).

Badany przez nas materiał potwierdza powyższy sąd badacza, znaleźliśmy bowiem najwięcej przykładów odwołujących się do cech wewnętrznych kobiety, jej osobowości i pełnionych przez nią ról społecznych, mniej natomiast do cech zewnętrznych i wykonywanego zawodu. Na podstawie wybranych dowcipów przyjrzymy się poniżej temu, co stanowi źródło śmieszności w wizerunku kobiecym, na który składają się cztery kategorie: cechy charakteru i osobowości, role społeczne i postawy, wygląd zewnętrzny oraz zawód.

⁴ Autorka przedstawia model kobiecości obejmujący następujący zestaw cech oczekiwanych od kobiety: 1. Osobowość: emocjonalność, zdolność do poświęceń, delikatność, czułość, troska o uczucia innych, umiejętność rozumienia innych, ciepło w relacjach z innymi, pomaganie. 2. Role społeczne: jest źródłem wsparcia emocjonalnego dla innych, zarządza domem, opiekuje się dziećmi, odpowiada za urządzenie domu. 3. Wygląd zewnętrzny: delikatny głos, schludność, wdzięk, miękkość ruchów. 4. Zawód: terapeutka, telefonistka, logopeda, nauczycielka w szkole podstawowej, pielęgniarka (Mandal 2003, s. 39).

Należy dodać, że autorka zwraca także uwagę na badania K. Deaux i L. Lewis (1984), którzy doszli do wniosku, że cechy żeńskie należy rozpatrywać w opozycji do cech męskich zgodnie z wyraźnym postrzeganiem przez jednostkę dychotomii męskość-kobiecość. Dychotomia ta jest odzwierciedleniem procesów socjalizacji jednostki. Problematykę stereotypu męskiego utrwalonego w czeskich dowcipach zaprezentowaliśmy w publikacji *Wizerunek mężczyzny w czeskich dowcipach* (Balowska 2014).

1. Cechy charakteru i osobowości

W analizowanych dowcipach poświadczone zostały następujące cechy charakteru i osobowości kobiety:

- **g a d a t l i w o ś ć**: Povídá otec dceři, která právě položila sluchátko:
„Co se stalo, že jsi mluvila jenom čtvrt hodiny?”
„Byl to omyl.”
- **p l o t k a r s t w o**: Povídají si dvě přítelkyně:
„Viš, o Martině nemůžu říct nic špatného,” říká jedna.
Ta druhá na to: „No, tak tedy budeme mluvit o někom jiném.”
- **g ł u p o t a**: Žena myslí buď na nic nebo na něco podobného.
- **z a c h ł a n n o ś ć**: Co mají společného ženy a hurikány?
Když přijdou, jsou vlhké a horké, když odcházejí, berou si auta a domy.
- **z a w i ś ć**: „Podle mě je žena nejšťastnější, když se vdá za muže, kterého chtěla.”
„Ne, podle mě je nejšťastnější, když si vezme muže, kterého chtěla jiná.”
- **z m i e n n o ś ć**: Žena je zvláštní tvor. Ve společnosti chce, aby si muži všimli, že má nové šaty, doma žádá, aby si muž všiml, že nemá nové šaty.
- **n i e s ł o w n o ś ć**: „Říkala jsem, že tam za pět minut budu! Nechápu, proč mi co půlhodiny voláš!”
- **r o z w i ą z ł o ś ć s e k s u a l n a**: Na policii přiběhne žena a rozrušeně říká:
„Před chvilkou mě tamhle v parku znásilnilo deset chlapů.”
„Nebojte se,” přeruší ji policista, „my je všechny dostaneme.”
„Ale já nechci všechny,” odpoví žena, „potřebuji jen, abyste mi našli ty, kteří byli v pořadí třetí, čtvrtý a sedmý.”
- **n i e n a w i ą z u j e p r a w d z i w e j p r z y j a ż n i z k o b i e t a - m i**: Ženské přátelství:
Manželka nepřijde večer domů a ráno říká, že nocovala u kamarádky. Manžel ob-
telefonoval jejích 10 nejlepších kamarádek a všechny řekly že ona u nich nenoco-
vala.
Mužské přátelství:
Manžel nepřijde večer domů a ráno říká, že nocoval u nejlepšího kamaráda.
Manželka obtelefonovala jeho 10 nejlepších kamarádů a 5 z nich řeklo, že on
u nich nocoval, dalších pět jí sdělilo, že on u nich doposud je.
- **j e s t z ł y m k i e r o w c ą**: Žena za volantem je jako hvězda na nebi. Ty jí
vidíš, ale ona tebe ne.

– **i r y t u j e m ęż c z y z n ę**: Život ženy se dělí na tři období:

1. Jde na nervy svému otci.
2. Jde na nervy svému muži.
3. Jde na nervy svému zeti.

Wśród cech przynależnych do tej kategorii wyróżniamy takie przywary, które charakteryzują kobietę w każdym wieku i są niezależne od pełnionej przez nią roli i zajmowanej pozycji społecznej. Wyraźnie uwypukla się tu skłonność od zbytniego mówienia, rozwożenia się nad czymś, czyli **g a d a t l i w o ś ć**. Cechę tę Katerina Kedron uznaje za jedną z najbardziej typowych negatywnych charakterystyk kobiety, jakie zostały utrwalone w czeskiej frazeologii, choć nie wyklucza to faktu, że także mężczyzna może się cechować gadatliwością (Kedron 2014, s. 80).

W naszym materiale pojawił się także dowcip, który prezentuje humorystyczne wyjaśnienie z perspektywy kobiety tego, że mówią one więcej niż mężczyźni. Warto go tu przytoczyć:

Manžel čte manželce článek o tom, kolik slov muži a ženy používají denně – 30 000 ženy a 15 000 muži.

Žena odpoví: „To proto, že my ženy vám mužům musíme všechno opakovat.”

Muž se na to otočí k ženě a ptá se: „Co?”

Inaczej rzecz ma się w przypadku kolejnej typowej przywary, jaką jest **p l o t k a r s t w o**, ponieważ szerzenie niesprawdzonych, często kłamliwych wiadomości szkodzących czyjejs opinii to cecha, którą przypisuje się tylko kobiecie. Według K. Kedron stanowi ona jedną z tzw. uniwersalnych cech kobiecych w zachodnim kręgu kulturowym (Kedron 2014, s. 77).

Obraz kobiety utrwalony w badanych dowcipach obejmuje także krytykę stanu jej aktywności myślowej. W androcentrycznym postrzeganiu, jakie jest typowe dla potocznego wartościowania kobiety w ujęciu społeczno-kulturowym, jest bowiem ona traktowana jako ograniczona intelektualnie. Stereotypowym przykładem **g ł u p o t y** kobiety w dowcipach jest blondynka. Porównajmy poniższy przykład:

Blondýnka letí do Londýna. Jak ji připravíte o místo u okna?
Řeknete jí, že sedadla do Londýna jsou v prostřední řadě.

Należy tu dodać, że owo stereotypowe wyobrażenie stoi w sprzeczności z badaniami empirycznymi, jakie w latach osiemdziesiątych XX w. zostały przeprowadzone przez Center for Human Resource Research (CHRR) na Ohio State University⁵. Zgodnie z wynikami eksploracji naukowych amerykańskich badaczy naturalne blondynki miały wynik IQ przeciętnie o 3 punkty wyższy niż brunetki, kobiety rudowłose i szatynki.

Stereotypowość myślenia przeciętnego użytkownika języka na temat kobiecych zdolności umysłowych przejawia się także w podejściu do kobiet urodziny i dbających o wygląd zewnętrzny. W jego oczach każda piękna kobieta jest głupia, co poświadcza poniższy dowcip:

Nikdy nevěřte jasou v očích krásné ženy. Je to jen slunko, které prosvítá skrz její dutou hlavu.

Inną kobiecą wadą ujawniającą się w analizowanych tekstach jest *z a c h ł a n n o ś ć*, która dotyczy kwestii materialnych. Kobieta postrzegana jest jako ta, która nieustannie chce posiadać coraz więcej dóbr materialnych, zwłaszcza pieniędzy. Ową chciwość ujmuje także dalszy przykład:

Co je patnáct centimetrů dlouhé, pět široké a ženské po tom hrozně šílí?
Peníze.

Z kobiecą zachłannością i chciwością powiązana jest następna przywara, czyli *z a w i ś ć*. W badanym materiale jest zatem negatywnie wartościowany taki sposób zachowania kobiety, w którym kieruje się ona zawiścią w dążeniu do celu – posiadania czegoś, co ma już inna osoba, szczególnie zaś takie postępowanie, kiedy mamy do czynienia z najwyższym stopniem zawiści prowadzącym do przedmiotowego traktowania człowieka, tu: mężczyzny.

⁵ Por. informację o powyższych badaniach <https://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news%2C408939%2Cnie-takie-glupie-blondynki.html> [dostęp 20.05.2021].

Zgodnie z powszechnym mniemaniem, zapisanym już przez Wergiliusza, dla kobiety jest charakterystyczna *z m i e n n o ś ć*⁶. Także i ta jej wada została zarejestrowana w naszym materiale. Nie idzie tu jedynie o to, że jest niestała w uczuciach, ale głównie o fakt, że jej zachowanie trudno przewidzieć. Odzwierciedleniem tej cechy jest także przekonanie, że kobieta nie mówi tego, co myśli. Przywołajmy tu dodatkowo dowcip, obrazujący to wyobrażenie:

Viš, kdy je možné, že žena řekne to, co si myslí?
Jen když žena nemyslí na to, co říká, je možné, že řekne to, na co myslí.

Kolejnym elementem stereotypowego postrzegania kobiety utrwalonego w analizowanych tekstach jest jej *n i e s ł o w n o ś ć*. Negatywnie więc jest wartościowane niedotrzymywanie słowa, terminów czy obietnic.

Ważną kwestią w relacji płci jest sfera seksualności. W związku z tym w dowcipach ujemnie ewaluowana jest kobieca *r o z w i ą - z ł o ś ć*, jej rozpustne życie pozbawione zasad moralnych, które budzi powszechne zgorszenie.

Negatywny stereotyp kobiety przedstawiony w naszym materiale obejmuje także cechę, której brakuje jej we wzajemnych relacjach z przedstawicielkami swojej płci, mianowicie *n i e p o t r a f i n a - w i ą z a ć p r a w d z i w e j p r z y j a ż n i z k o b i e t a m i*. Nie umie ona wytworzyć z innymi kobietami silnej przyjacielskiej więzi i stosunków opierających się na zaufaniu i wzajemnej pomocy.

Męska perspektywa postrzegania kobiety uwzględnia także ocenę tego, jak „radzi sobie za kierownicą”. W dowcipach zostało utrwalone potoczne przekonanie, że kobieta ze swej natury nie jest predestynowana do prowadzenia samochodu i dlatego nie może być dobrym kierowcą, co utrwała negatywny społeczno-kulturowy stereotyp kobiety *z ł e g o k i e r o w c y*.

Generalizując, można powiedzieć, że wszystkie powyższe cechy kobiety stanowią przyczynę, dla której bez względu na swój wiek,

⁶ Por. *Niestalą i zmienną jest zawsze kobieta (Varium et mutabile semper femina, Wergiliusz, Eneida 4, 569)*.

rolę i pozycję społeczną irytuje męzczyznę, podudza go do złości, wprowadza w stan rozdrażnienia. Sąd ten wpisuje się w powszechnie panujące przekonanie o nieustannej walce płci i różnicach niejednokrotnie niemożliwych do zniwelowania.

2. Role społeczne i postawy

Powyższa kategoria obejmuje role, jakie zostały przypisane kobiecie w kulturze w odniesieniu do jej wieku (etapu życia) i zajmowanej pozycji w społeczeństwie. W analizowanym materiale zarejestrowane zostały cztery typy ról społecznych: młoda kobieta, żona, teściowa i stara panna. Poniżej prezentujemy, jak w dowcipach postrzegana jest kobieta w zależności od pełnionej przez nią roli społecznej, jakie cechy zostały jej przypisane zgodnie z wyobrażeniami i przekonaniami utrwalałymi społecznie. Kobieta w dowcipach pełni następujące role:

1. Młodej kobiety, odznaczającej się cechami:

- **n a i w n o ś ć**: Starostliwy otec se ptá své dcery, jestli si je jistá, že to s ní její přítel myslí vážně. Dcera odpovídá:
„Myslím, že jo, tati. Zrovna včera se ptal, kolik vyděláváš, jaká jídla maminka vaří a jestli se s vámi dá vydržet.”
- **n a s t o l e t n í a m a t k a**: Baví se dvě šestnáctileté: „Máš už kulka?”
„Ne, zatím jen holčičku.”

2. Žony, odznaczající se cechami:

- **j e s t k l ó t l i w a**: Novomanžel povídá:
„Drahoušku máme teprve několik týdnů po svatbě a ty už se chceš hádat?”
„No a co, vždyť jsem na to taky tři roky čekala.”
- **z d r a d z a m ě ž a**: Můj ex mě chtěl ztrapnit před svými kamarády... Řekl, že jsem špatná v posteli... No, měli jste vidět ten výraz, když s ním ani jeden ne-souhlasil.
- **j e s t r o z r z u t n a**: Průměrná rychlost pohybu manželky v obchodě = 2000,- Kč/hod.
- **n i e p o t r a f i d o b r z e g o t o w a ć**: „Proč se na Vás manžel tak roz-zlobil?” ptá se vyšetřovatel.
„Zcela bezdůvodně mě napadl, že neumím vařit,” sděluje žena.

„A čím Vám rozbil tu hlavu?”

„Čerstvým knedlíkem.”

- **d o m i n u j e w m a ł ż e ń s t w i e**: „Včera jsme se s manželkou strašně pohádali, ale nakonec přilezla po kolenou.” „A co říkala?” „Vylez zpod toho gauče, ty srabe!!!”
 - **j e s t w r o g a i n i e b e z p i e c z n a**: Volá ženská své známé:
„Představ si, že jsme se s Fandou po patnácti letech manželství poprvé, ale skutečně poprvé pořádně pohádali.”
„No, to se normálně stává v rodinách i před svatbou, to si tak neber, to se vždycky časem srovná.”
„No jo, ale co mám dělat s tou mrtvolou?”
 - **j e s t m ś c i w a**: Můj bývalý mě nechal, odešel za podstatně mladší. Já si nabrnkla jejího tatíka a budu mu dělat tchýni, hajzlovi.
 - **m a n i p u l u j e**: Ona: Udělala jsem ti palačinky jako omluvu za to nabouraný auto. On: Cože si udělala? Ona: Palačinky, seš snad hluchej?
 - **p r z y n o s i n i e s z c z ę ś c i e m ě ż c z y ż n i e**: Jakej je rozdíl mezi ženskou a kominíkem??
Velkej. Už si někdy viděl nějakou ženskou, která by někomu přinesla štěstí?
- ### 3. Teściowej, odznaczající se cechami:
- **j e s t z ł o ś l i w a**: „Slyšel jsem, že tvoje tchýně dostala otravu krve. Co se jí stalo?”
„Kousla se do jazyku!”
 - **j e s t m ě c z a c a i d o k u c z l i w a**: Jaký je rozdíl mezi mouchou a tchýní?
Moucha otravuje jen v létě.
 - **w s z y s t k o w i e**: Inzerát:
Prodám všeobecnou encyklopedii, 45 dílů. Již ji nepotřebuji, před dvěma měsíci jsem se oženil a moje tchýně ví naprosto všechno!
 - **b u d z i p o s t r a c h**: „Proč si myslíte, že byl váš soused opilý?” ptají se u soudu.
„Protože vykřikoval, že se nebojí ani ženy, ani tchýně.”
 - **j e s t o b i e k t e m a t a k ó w z i ę c i a**: „Včera mě tak nasrala tchýně, že jsem se neovládl.”
„A co jsi ji udělal?”
„Schoval jsem jí zuby.”

4. Starej panny, która ma negatywny stosunek do seksu alności: Dvě staré panny sledují jak kohout honí slepici. Slepice utíká, utíká až vběhne na silnici, kde ji přejede auto. A ta jedna stará panna na to povídá: „Vidiš radši se nechala přejet.”

W dowcipach, ukazujących kobietę w różnych rolach społecznych, najczęściej przykładów dotyczy żony i teściowej (głównie w relacji z zięciem), nieznaczną natomiast ilość dowcipów ukazuje młodą kobietę i starą pannę. Wynika to z faktu, że wysoka pozycja kobiety w tradycyjnym patriarchalnym społeczeństwie zależała od tego, czy zawarła związek małżeński, czy nie. Dziewczęta były więc już od dzieciństwa przygotowywane do pełnienia w przyszłości roli żony i matki, z czasem stając się także teściowymi. Jak zauważa A. Christou:

Tradiční jazykový obraz dívky (resp. ženy obecně) je prostoupen hodnotami, které sdílela dřívější společnost. Mladá dívka pro společenství představovala především „příslib do budoucna” – měla se stát manželkou a matkou. Těto budoucí roli bylo přizpůsobeno vše v její výchově. Teprve v manželství měla prokázat své kvality, ke kterým byla odmala připravována. Dá se říci, že celý dívčí věk směřoval k provdání a obřad svatby byl jakýmsi kulminacním bodem, definitivním přechodem do dospělosti a začátkem nové životní role (Christou 2020, s. 57)⁷.

Odzwierciedleniem takich postaw w naszym materiale jest młoda kobieta ukazana jako osoba, która dąży do spełnienia oczekiwań społecznych wobec siebie i traktuje swojego partnera jako potencjalnego kandydata na męża. Odnacza się jednak naiwnością, zakładając, że mężczyzna traktuje ją z równą powagą i że w przyszłości okaże się odpowiedzialnym i zaufanym małżonkiem, a nie człowiekiem żyjącym na cudzy koszt.

W badanych dowcipach znajdują odbicie także współczesne problemy dziewcząt kilkunastoletnich. Przedstawiona jest bowiem na-

⁷ Autorka konstatuje, że w związku z tym liczne egzemplifikacje tekstowe w języku czeskim, szczególnie zaś przysłówia, funkcjonują jako rady, nauki, wskazówki, jak powinna zachowywać się kobieta zamężna, na czym powinno opierać się dobre małżeństwo itd. Prowadzi to do tego, że „zejména tento konkrétní typ přísloví o manželství je silně formován mužskou perspektívou. Žena je zde hodnocena z pohledu muže a více než jinde tu vystupuje do popředí tradiční patriarchální uspořádání světa” (Christou 2020, s. 73).

stoletnia matka, dla której posiadanie dziecka w tak młodym wieku nie jest niczym nadzwyczajnym. Wskazuje to na zmianę kulturową, jaka dokonała się w nowoczesnym społeczeństwie, w którym ciąży nastolatki nie jest już tabu, a inicjacja seksualna w coraz młodszych wieku nie stanowi wstydliwego problemu.

Znacznie więcej przykładów odwołuje się do roli żony, która przedstawiona jest w negatywnym świetle jako osoba pełna wad, komplikujących wzajemne relacje w małżeństwie. Jedną z najwyraźniej zarysowanych w dowcipach przywar kobiecych, wyjątkowo dokuczliwych dla męża, jest kłótniwość, co odpowiada kulturowemu wizerunkowi żony swarliwej, skłonnej do kłótni i zrządzenia, przywołującemu starożytny obraz Ksantypy – kłótniwej i złośliwej żony Sokratesa.

Wśród pozostałych cech będących w sprzeczności z modelem dobrej żony znajduje się jej skłonność do zdradzania męża. Niedochowanie wierności małżeńskiej zwykle odnosiło się do mężczyzny, wobec którego istniało społeczne przyzwolenie na zdradę, powodujące, że zdradzał częściej niż kobieta. Mąż ponosił też mniej dotkliwe konsekwencje braku wierności niż żona, dopuszczająca się zdrady⁸. Przeobrażenia współczesnych społeczeństw ewokują zmiany także obyczajowości i obecnie można zauważyć znaczny odsetek kobiet niedochowujących wierności w małżeństwie bądź w związku partnerskim, choć różnice zależą tu od wielu czynników, m.in. od miejsca zamieszkania. Jako egzemplifikacja powyższych tendencji mogą posłużyć badania przeprowadzone przez Instytut Badań Zmian Społecznych, zgodnie z którymi zdradza 61,4% mężczyzn i 38,6% kobiet, ale w dużych aglomeracjach miejskich jest to już 54,5% mężczyzn

⁸ Na temat nierówności płci w tym zakresie pisze Ineza Drewniak: „W historii kobieta, która z pożądaniem patrzyła na mężczyznę, była uznawana za rozwiązłą i wulgarną, podczas gdy mężczyzna pożądający kobietę, miał do tego pełne prawo, bo wynikało to rzekomo z jego natury. W starożytnym Rzymie czy Grecji, kobieta najpierw należała do ojca, następnie do męża. Bardzo nieprzychylnie traktowane były prostytutki, ale mężczyźni, którzy korzystali z ich usług, nie podlegali krytyce, wszak przecież kobieta została stworzona po to, by zaspokajać potrzeby mężczyzny” (Drewniak 2019, s. 109).

i 45,4% kobiet⁹. Potwierdzeniem tej prawidłowości może być także znaczna ilość dowcipów na temat zdrady małżonki poświadczona w naszym materiale.

Kolejną pejoratywną cechą żony ujętą w dowcipach jest jej rozrzutność. Cecha ta jest przeciwieństwem pozytywnie wartościowanej oszczędności i gospodarności, jaka charakteryzuje dobrą żonę, umiejscawiając odpowiednio i oszczędnie prowadzić dom, nie trwoniąc przy tym wspólnego majątku. Taki pożądaný sposób podejścia małżonki do kwestii finansowych był podstawą bezkonfliktowych relacji w patriarchalnym modelu rodziny, w którym jeszcze na początku XX w. dominowało przekonanie, że za jej utrzymanie odpowiedzialny jest jedynie mąż. Jednak współcześnie w wyniku przemian społeczno-kulturowych role obu płci podlegają radykalnym zmianom. Tradycyjny podział ról, w którym mężczyzna jest żywicielem rodziny, staje się nieaktualny, niejednokrotnie bowiem to właśnie kobieta utrzymuje rodzinę lub co najmniej na równi z mężczyzną partycypuje w zaspokajaniu jej potrzeb. Współczesna żona zatem przestaje być zależna ekonomicznie od męża, który nie wywiera już wpływu na jej wydatki. W dowcipach jednak ujawnia się panujące nadal potoczne wyobrażenie o relacjach finansowych w małżeństwie oparte na kulturowym stereotypie płci.

Negatywnej ocenie podlega także brak umiejętności gotowania. Zajmowanie się kuchnią bowiem przynależy do pożądaných cech każdej kobiety, szczególnie zaś żony i matki. Zdolność przyrządzania posiłków dla całej rodziny jest jedną z czynności, jaką kobieta wykonywała od zarania dziejów i stanowi nieodłączny element obrazu kobiety – opiekunki ogniska domowego. Jak słusznie zauważa Anna Chrisou,

Ženy byly po staletí zodpovědné za vytváření domova jakožto klidného, bezpečného a útulného místa pro zbytek rodiny. Středem domu bývalo ohniště, krb, zdroj tepla, který žena opatrovala a na němž vařila. [...] Žena byla odedávna udržovatelkou

⁹ Por. <https://mamadu.pl/145789,mezczyzni-zdradzaja-czesciej-najczesciej-ze-znajoma-lub-kolezanka-z-pracy> [dostęp 20.05.2021].

rodového a rodinného ohně a myšlenka rodinného krbu se táhne již od pradávna (Chrisou 2020, s. 80).

Antymodelowa małżonka w badanych dowcipach pokazana z przymrużeniem oka jest też wroga i niebezpieczna i dominuje w małżeństwie. Mamy tu do czynienia ze spotykanym od wieków odwróceniem ról: posłuszeństwo, uległość tradycyjnie przypisane do roli kobiety cechują mężczyznę (por. Ksantypę). Negatywna ocena postawy kobiety dominującej została upowszechniona także w czeskiej kulturze przez Aloisa Jiráska w zbiorze opowiadań z 1894 r. pt. *Staré pověsti české* w podaniu o Libuszy i Przemysławie i do dziś jest często przywoływana jako złota myśl, że *Běda mužům, kterým žena vládne*. W naszym materiale ukazany jest obraz żony odrzucającej wyższość mężczyzny, obraz kobiety stanowczej, despotycznej, narzucającej mężowi swoją wolę. Wyśmiewany jest zatem mąż „pantoflarz”, który pozwala żonie na zdobycie nad nim przewagi, co w konsekwencji wyzwala u niego poczucie zagrożenia.

Z powyższymi pejoratywnymi cechami małżonki powiązana jest kolejna jej własność – mściwość. Kobieta bowiem, która ma poczucie własnej wartości, odrzucająca męską dominację, jest dla męża niebezpieczna także z tego powodu, że ma odwagę i może zdecydować się na odwet za krzywdy doznane od mężczyzny, np. za zdradę czy zawiedzenie zaufania. Zranienie staje się dla niej motywem do zemsty w różnorodnej formie, szczególnie zaś dążenia do narażenia małżonka na dotkliwe straty finansowe, co oddane zostało w analizowanych dowcipach.

Innym przykładem niepożądaných cech małżonki jest manipulacja. Badane dowcipy utrwalają stereotyp kobiety-manipulatorki, która dążąc do osiągnięcia swoich celów, nie liczy się z mężem, wykorzystuje różne okoliczności oraz swoje walory (np. wdzięk, uroda) i przynajmniej inaczej oraz nagina fakty.

Przedstawione w dowcipach w krzywym zwierciadle relacje małżeńskie kształtują obraz żony z perspektywy męża. Jest ona zatem postrzegana negatywnie, a jej wszelkie opisane powyżej przywary powodują, że przynosi mężowi jedynie nieszczęście i wywołuje jego cierpienie nie tylko moralne, ale także fizyczne.

Kolejną rolą społeczną, w jakiej występuje w naszym materiale kobieta, jest rola teściowej – matki żony, ponieważ szczególnie wyraźnie zarysowane w dowcipach są jej relacje z zięciem, co świadczy o androcentryzmie tego typu tekstów¹⁰. Stereotypowa teściowa jest zatem przede wszystkim osobą złośliwą, która nie stroni od uszczypliwości, czym sprawia przykrość zięciowi. Celowo mu dokucza, kieruje do niego zgryźliwe uwagi, przez co jej obecność staje się męcząca dla zięcia i wywołuje jego rozdrażnienie.

Dowcipy uwypuklają także inną cechę charakterystyczną dla matki żony, która z perspektywy mężczyzny jest oceniana negatywnie. Chodzi o przekonanie teściowej, że wie wszystko i wie to lepiej od zięcia, z czego wynika narzucanie mu swojego zdania. Owa apodyktyczność ma także zasadniczy wpływ na pejoratywny kształt relacji zięć – teściowa.

Powyższe cechy przypisywane teściowej stanowią przyczynę tego, że budzi ona postrach u zięcia, który próbuje przeciwstawić się nieodpowiedniemu traktowaniu przez matkę żony, dokonując mniej lub bardziej jawnych ataków na nią. Konflikt zięć – teściowa przejawia się wyraźnie w licznych dowcipach reprezentujących tzw. czarny humor:

„Mohl byste mi říct, kolik u vás stojí jeden diskrétní pohřeb?”

„No záleží na tom, jakou rakev si vyberete.”

„Potřeboval bych nějakou pevnou a hlavně zvukotěsnou, to víte, tchýně není ještě tak úplně po smrti.”

Omawianą tu kategorię ról społecznych, jakie zostały zaprezentowane w analizowanych dowcipach, zamyka **stara panna**. Nega-

¹⁰ Należy tu podkreślić, że stereotypowy obraz teściowej zwykle odnosi się do matki męża, obejmuje zatem relacje synowa – teściowa. Jest to wynikiem powszechnie przyjętych społeczno-kulturowych wzorców tradycyjnej rodziny, w której „Problematický býval vždy zejména vztah tchyně a snachy [...]. Dříve se totiž novomanželky po svatbě zpravidla stěhovaly k rodině svého muže, kde však byla hospodyní a paní domu manželova matka. V nové rodině byly cizí a nejednou s nimi bylo zle nakládáno [...]. Neobvyklé přý nebylo ani »výchovné« bití mladé snachy ze strany manželových rodičů” (Chrisou 2020, s. 95–96).

tywny stereotyp kobiety niezamężnej wypływa z wielowiekowego podziału ról społecznych, zgodnie z którym kobiecie przypisana została rola żony i matki. Jak twierdzi Anna Christou,

V dobách, kdy dívky byly vychovávány především pro manželství a ženy byly ekonomicky zcela závislé na mužích, byly zmařené naděje na sňatek opravdovou ránou. Stará panna byla pro smích a pro ostudu, ve společnosti neměla dobré postavení (Chrisou 2020, s. 48–49).

Starzejąca się niezamężna kobieta zatem stanowiła obiekt kpín, żartów i pogardy. Utrwalił się jej obraz jako kobiety zgryźliwej, surowej i nieprzystępnej. W badanym materiale szczególnie wyeksponowany został negatywny stosunek starej panny do seksualności.

3. Wygląd zewnętrzny

Kobieca fizyczność to kategoria, która w badanych dowcipach jest poświadczona mniej licznie, niż omawiane powyżej dwie klasy. Zarejestrowaliśmy następujące cechy kobiecego wyglądu:

– **z wiekiem traci urodę**: Muž povídá své ženě: „Víš miláčku ty jsi jiná než ostatní dívky...”

Žena odpoví: „Jaké jsou ostatní dívky?”

Muž: „Hezčí.”

– **jest otyła**: Žena:

„Dneska ráno v metru tři chlapi vstali, aby mi uvolnili místo.”

Muž:

„A vešla ses?”

– **ma mały biust**: Víte, jaký je rozdíl mezi encyklopedií a podprsenkou?

Žádný, v obou často hledáme marně!

– **ubiera się w zrywając o**: Jeden policista povídá jedné slečně, která měla velmi odvážný výstřih bez podprsenky:

„Slečno, už jste mi ukázala své poklady, tak teď mi ukažte ještě vaše doklady.”

– **długo szykuje się do wyjścia**: Povídají si dva kamarádi:

„Proč chodíte se svou manželkou jenom do nočních lokálů?”

„Než se oblékne, všechno už je zavřené!”

Obraz kobiety, jaki wyłania się z naszego materiału, stanowi zaprzeczenie silnie utrwalonego kulturowo stereotypu kobiety jako istoty pięknej, zgrabnej, atrakcyjnej i pełnej wdzięku. Oczekiwania społeczno-kulturowe odnośnie do kobiecego ciała, w znacznym stopniu narzucone przez męski punkt widzenia, wykreowały idealny model piękna kobiecego, do którego dążyły kobiety, aby zyskać aprobatę i uznanie społeczne. Wszelkie natomiast odstępstwa od ideału traktowane były jako niepożądane, wręcz naganne. Według Mieczysława Balowskiego określenie kobiety mianem *plci pięknej* jest silnie uwarunkowane kulturowo, ponieważ uroda kobieca „jest jednym z ważniejszych elementów, które mężczyzna postrzega u kobiety. Bazuje to na słabości człowieka wobec piękna w ogóle [...]. Czasami jest ono ważniejsze niż zalety umysłu” (Balowski 2018, s. 85).

W konsekwencji ów narzucony wizerunek kobiecego ciała przyczynił się do tego, że „wielokrotnie funkcja kobiety była okrojona do tzw. bransoletki, która ładnie wygląda na nadgarstku, dodaje uroku i klasy całej stylizacji, ale nie spełnia jakiejś szczególnej roli, dla osoby, która ją zakłada” (Drewniak 2019, s. 93).

Na podstawie przytoczonych powyżej dowcipów należy stwierdzić, że negatywnie oceniana jest przedstawicielka płci pięknej, która z wiekiem traci swój podstawowy atrybut, jakim jest piękno zewnętrzne. W miarę bowiem upływu lat procesy biologiczne starzenia się kobiecego organizmu przyspieszają i kobieta *traci urodę*, często także smukłą sylwetkę, przybiera na wadze, co powoduje, że *jest otyła*. Wówczas jej wygląd staje się przywarą i poddawany jest krytyce przez otoczenie, które zarzuca kobiecie, że nie dba o siebie.

Z drugiej jednak strony nasz materiał wskazuje, że kobieta podporządkowuje się dążeniu do narzuconego ideału, dba o ciało, stosując nieustannie dietę w celu osiągnięcia odpowiedniej figury, co staje się jej „sposobem na życie”. Przytoczmy jeszcze przykład, który dobrze obrazuje tę sytuację:

„Děvče, copak budeš dělat, až budeš tak velká, jako tvoje matka?”
„Držet diety.”

Męski punkt widzenia w kształtowaniu stereotypowego wizerunku wyglądu zewnętrznego kobiety najwyraźniej przejawia się w tych dowcipach, w których mowa jest o kobiecych piersiach. Zgodnie bowiem z potocznym wyobrażeniem uznaje się jako istotne posiadanie przez kobietę dużego biustu. Jeśli jednak ma ona *mały biust*, staje się obiektem kpin i żartów.

W naszym materiale zarejestrowaliśmy także teksty, które odnoszą się do kobiecego stroju. Negatywnie oceniana jest kobieta *ubierająca się wyzywająco*, która ubiorem zwraca na siebie uwagę, prowokuje odsłoniętym i nadmiernie wyeksponowanym ciałem. Z męskiej perspektywy ujemnie wartościowana jest także kobieta, która *długo szykuje się do wyjścia*, szczególnie na wieczorne przyjęcie.

4. Zawód

Wśród dowcipów dotyczących kobiet stosunkowo niewiele odwołuje się do wykonywanych przez nie profesji. W naszym materiale zostały poświadczane takie zawody¹¹, jak:

- *sekrearka*: „Moje sekretářka je jako vlašťovka,” chlubi se vedoucí odbytového úseku.
„Tak pilná?”
„Kdepak. Pořád sedí na telefonním drátě.”
Matka se ptá dcery, která začala pracovat jako sekretářka: „A neobtěžuje tě šéf?”
Dcera se usměje: „Ani ne, mami! Já mám sex ráda...”
- *nauczycielka*: Sedí tři ženský v parku na lavičce, jedna je hnusná, druhá tlustá a ta třetí je taky učitelka!!!
- *przedawczyni*: Dvě prodavačky si povídají za regálama. Přiběhne třetí a povídá:
„Holky, v obchodě jsou zákazníci!”
„Tak buďme potichu, oni zase odejdou!”

¹¹ Nie bierzemy tu pod uwagę tych zawodów, których pojawienie się w badanym materiale motywowane jest tematem dowcipu.

- **pracownica poczty**: „Pane Hromádka,” zajímá se pošťáčka, „proč vás vyhodili z práce?”
 „Kvůli kašli.”
 „Jak to?” diví se drbna. „Za to, že jste nemocný, přece nemůžete.”
 „No jo, ale já jsem kašlal na práci!”
- **dentystka**: Dentistka drží pacientovi u pusy vrtačku a říká:
 „Pamatuješ si, jak si mě ve škole tahal za vlasy.”
- **prostitutka**: Muž se snaží navázat kontakt s mladou dívkou: „Máme pěkný počasí.”
 Ona nic.
 „I včera bylo pěkně.”
 Opět nic.
 „A co myslíte, jak bude zítra?”
 „Poslouchej, já jsem šlapka a ne meteorologická stanice.”

Nieznacna ilość kobiecych profesji poświadczonych w badanych dowcipach potwierdza tendencję, że na kształtowanie stereotypowego wizerunku płci pięknej mają wpływ przede wszystkim cechy charakteru i osobowości oraz role społeczne i postawy. Zarejestrowane bowiem w naszym materiale zawody stanowią egzemplifikację konkretnej przywary kobiecej, która w wyniku uogólnienia, staje się cechą charakteryzującą wszystkie kobiety wykonujące określony zawód, a tym samym funkcjonuje jako stereotypowa negatywna ocena danej profesji¹². W związku z powyższym możemy stwierdzić, że sekretarka jest gadatliwa i rozwiązała seksualnie, nauczycielka – odpychająca i otyła, sprzedawczyni jest leniwa, pracownica poczty natomiast to plotkarka, a dentystka, ujawniając sadystyczne skłonności, dąży do zemsty, prostytutka natomiast jest pragmatyczna i interesuje ją jedynie zysk.

¹² Warto tu dodać, że w dowcipach daje się zauważyć pewna asymetria w przedstawianiu zawodów kobiecych i męskich, polegająca na odwoływaniu się do profesji kobiecych mniej prestiżowych, a męskich cieszących się większym uznaniem społecznym. Na podobną tendencję we frazeologii zwróciła uwagę Katerina Kedron, badająca wizerunek kobiety i mężczyzny we frazeologii słowiańskiej (por. Kedron 2014, s. 110).

* * *

Zaprezentowany powyżej utrwalony w czeskich dowcipach wizerunek kobiety stanowi fragment całościowego językowo-kulturowego obrazu kobiecości, jaki ukształtował się w czeszczyźnie i jaki jest odtwarzany m.in. w oparciu o badania leksykalno-semantyczne (por. np. Christou)¹³, szczególnie zaś frazeologiczne (por. np. Balowski 2018, Kedron 2014). Poszczególne obrazy wzajemnie się przenikają i uzupełniają, zachowując także swoją specyfikę. Jedną z cech typowych dla naszego materiału jest częste odwołanie do seksualności z wykorzystaniem słownictwa wulgarnego, co potwierdza przynależność badanych dowcipów do tekstów reprezentujących bulwarowy humor, w których stosowanie wulgaryzmów jest podstawowym zabiegiem osiągania komizmu, zaliczanym do prostych mechanizmów ogólnokomicznych (por. Buttler 2001)¹⁴.

Omawiany tu obraz kobiety jest obrazem jednostronnym, utrwalającym jej negatywny stereotyp, stojący w opozycji do wyidealizowanego modelu kobiecości zgodnego z oczekiwaniami społecznymi ukształtowanymi na przestrzeni wieków w kulturze Zachodu (por. Balowski 2018, s. 72n.). Dowcipy demaskują nierealność takiego podejścia i wskazują na trudności w dążeniu kobiety do osiągnięcia ideału i niemożność zrealizowania go w rzeczywistości, co ujmuje m.in. następujący przykład:

¹³ Autorka uwzględniła tu obszerną egzemplifikację tekstową: „Obraz ženy v této studii rekonstruujeme především prostřednictvím dokladů z české slovní zásoby včetně frazeologie, textů lidových písní, drobných folklorních žánrů a částečně i na základě klasické české literatury. [...] Primárními zdroji se proto v této práci staly jednak české výkladové, frazeologické, synonymické a etymologické slovníky (jež poskytují tzv. data jazyková, resp. systémová), jednak sbírky českých přísloví a rčení, sbírky českých a moravských lidových písní, a jednak též klasická česká literatura (zejm. kanonická díla 19. a 20. století)” (Christou 2020, s. 25). A. Christou przedstawia obraz kobiety w następującym porządku: młoda dziewczyna, żona, matka, stara kobieta, ciało kobiety.

¹⁴ Mamy tu na myśli tzw. dowcipy agresywne, wykorzystujące wulgaryzmy, słownictwo obraźliwe i brutalizację obrazowania. Na temat podziału dowcipów na agresywne i niewinne por. Brzozowska 2008.

Být ženou je těžké:
Musíte myslet jako muž,
chovat se jako dáma,
vypadat jako děvčátko
a dít jako kůn.

Z drugiej jednak strony mamy ideał kobiety widziany z perspektywy mężczyzny – anty-ideał w ujęciu humorystycznym:

Jaká je dokonalá žena?
Slepá, hluchá a hloupá nymfomanka, která vlastní obchod s lihovinami.

Konkludując, należy podkreślić, że zaprezentowane w artykule przykłady dowcipów odnoszących się do kobiety niejednokrotnie reprezentują męski punkt widzenia, co ma swoje źródło w androcentryzmie patriarchalnej kultury Zachodu. Jak bowiem słusznie zauważa Artur Rejter,

Gdy spojrzeć na przykład na historię zachodniej myśli filozoficznej dotyczącej kobiety i mężczyzny, łatwo zauważyć się bezdyskusyjną dominację męskości jako cechy człowieczeństwa w ogóle. Istota ludzka, według myślicieli, to właściwie tylko mężczyzna, a jeśli już pojawi się w refleksji wątek poświęcony kobietom, zyskuje on wymiar nacechowanego, występującego w roli znaczącego, najczęściej o przypisywanych mu negatywnych właściwościach, szczególnie na patriarchalnym, dominującym tle (Rejter 2013, s. 56).

Przedstawiony zatem w czeskich dowcipach wizerunek kobiety ma charakter uniwersalny, międzynarodowy.

Literatura

- Attardo S., 1994, *Linguistic Theories of Humor*, Berlin–New York.
- Balowska G., 2014, *Wizerunek mężczyzny w czeskich dowcipach*, [w:] *Mężczyzna w literaturze i kulturze*, red. Grażyna Różańska, Pruszczyk-Gadziński-Słupsk 2014, s. 335–348.
- Balowski M., 2018, *Obraz świata w czeskiej frazeologii*, Poznań.
- Bartmiński J., 2006, *O pojęciu językowego obrazu świata*, [w:] idem, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin, s. 11–21.
- Bartmiński J., 2007, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin.
- Bergson H., 2000, *Śmiech. Esej o komizmie*, Warszawa.

- Borecký V., 2000, *Teorie komiky*, Praha.
- Brzozowska D., 2008, *Polski dowcip etniczny*, Opole.
- Buttler D., 2001, *Polski dowcip językowy*, Warszawa.
- Chrisou A., 2020, *Žena v českém tradičním obrazu světa. Etnolingvistická studie*, Praha.
- Deaux K., Lewis L., 1984, *The structure of gender stereotypes: Interrelationships among components and gender label*, „Journal of Personality and Social Psychology” 46, s. 991–1004.
- Drewniak I., 2019, *Jak być kobietą? Kreowanie stereotypów i modele kobiecych zachowań prezentowane w reality shows*, „Studia krytyczne” 8, s. 91–114.
- Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej*, 2007, red. J. Mazur, M. Rumińska, Lublin.
- Humor w perspektywie kulturowo-językowej*, 2013, red. M. Karwatowska, L. Tymia-kin, Lublin.
- Kadłubiec D.K., 1995, *Górnicy śmiech. Komizm ludowy pogranicza czesko-polskiego*, Wrocław.
- Kąs J., *Kulturowy stereotyp mężczyzny i kobiety w środowisku wiejskim (na materiale gwar orawskich)*, [w:] *Płeć w języku i kulturze*, „Języka a kultura”, t. 9, s. 119–130.
- Kedron K., 2014, *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*, Praha.
- Krzyżanowski J., 1977, *Paralele. Studia porównawcze z pogranicza literatury i folkloru*, Warszawa.
- Mandal E., 2003, *Kobiecość i męskość. Popularne opinie i badania naukowe*, Warszawa.
- Rejter A., 2013, *Płeć – język – kultura*, Katowice.
- Richterová S., 1997, *Ticho a smích*, Praha.
- Simonides D., 1984, *Bery to nie tylko gruszki czyli rzecz o humorze śląskim*, Opole.
- Skudrzykowska A., 2000, *Czym bawi kawał śląski?*, [w:] *Świat humoru*, Opole, s. 149–155.
- Świat humoru*, 2000, red. S. Gajda, D. Brzozowska, Opole.

ÚSPĚCH v české frazeologii

Keywords: phraseology, idiom, cognitive linguistics, success

Klíčová slova: frazeologie, frazém, kognitivní lingvistika, úspěch

Abstract

This paper deals with the issue of the linguistic picture of the world of the SUCCESS concept. This is an initial and partial research focused on systemic data within the dissertation, which deals with the notion of SUCCESS in the linguistic picture of the world of Czech pupils. Its subject is cognitive linguistic analysis of phraseological material in order to get an initial idea about the conceptualization of said concept in the Czech language environment. Conceptual metaphors and image schemata associated with this concept are gradually revealed.

Príspevek je venovaný problematice jazykového obrazu sveta konceptu ÚSPĚCH. Jde o prvotní, dílčí výzkum zaměřený na systémová data v rámci disertační práce, která se věnuje pojmu ÚSPĚCH v jazykovém obrazu světa českých žáků. Předmětem je kognitivně-lingvistická analýza frazeologického materiálu s cílem udělat si počáteční představu o konceptualizaci tohoto pojmu v českém jazykovém prostředí. Postupně odhalujeme představová schémata a konceptuální metafory, které se s tímto pojmem pojí.

1. Úvodem

Úspěch je důležitou hodnotou v životě každého člověka, byť ne nezbytnou a nepostradatelnou. S tímto pojmem se setkáváme už v dětství. Děti ve svých představách o budoucím životě často reflektují úspěchy vzdělávací, pracovní, sportovní i rodinné. Vnímání úspěšnosti se akcentuje zejména s nástupem do školy, kde i děti, které nemají sourozence, mají více příležitostí k vzájemnému srovnávání. Postupem času jedinec zjišťuje, že za každým dílčím úspěchem v ja-

kékoliv oblasti života stojí obvykle tvrdá práce a čas, který je potřeba jí věnovat.

Tento příspěvek má za cíl být dílčí kognitivně-lingvistickou analýzou konceptu ÚSPĚCH¹ v českém jazykovém obrazu světa. Teoreticky se opíráme o principy kognitivní lingvistiky, o jejíž zakotvenosti v české jazykovědě svědčí domácí monografie (Vaňková et al., 2005; Vaňková 2007; Vaňková, Šťastná et al. 2018)², sborníky z konferencí zaměřených na různá témata z kognitivní lingvistiky (*Obraz světa v jazyce* 2001; *Obraz světa v jazyce II* 2007; *Tělo, smysly, emoce v jazyce / Tělo, smysly, emoce v literatuře* 2012) a četné příspěvky v odborných periodících (viz monotematické číslo časopisu *Didaktické studie*, 2014, roč. 6, č. 1, kde se témata kognitivně-lingvistická setkávají s tématy didaktickými).

V této koncepci je jazyk chápán jako součást poznávacích (kognitivních) schopností člověka, které mají zásadní podíl na tom, jak rozumíme světu kolem nás (Vaňková 2013, s. 5). Reprezentuje je především „schopnost konceptualizovat, tj. uchopovat určité situace nebo fragmenty skutečnosti v podobě pojmů (konceptů) či pojmových (konceptuálních) struktur, které jsou ze své podstaty spjaty s jazykem. Tyto pojmy a pojmové struktury mohou mít podobu lexikálního významu, ale i významů gramatických kategorií či konstrukcí.“ (Vaňková 2013, s. 5).

Kognitivní lingvistika tedy zkoumá význam z hlediska celého konceptuálního systému a jeho zakotvení v jazykovém obrazu světa³,

¹ Pro jednoznačnost a snadnější orientaci v textu používáme zažitou diferencii – formu ÚSPĚCH používáme, mluvíme-li o konceptu, formou *úspěch* označujeme lexém nebo pojmenování.

² Z hlediska formy stojí na pomezí monografie a slovníku také práce, které se věnují jednotlivým klíčovým slovům ve slovanských jazycích. Tyto práce vznikají v rámci projektu EUROJOS, v první fázi vznikly monografie věnované pěti konceptům. Pro češtinu byly zpracovány koncepty DOMOV (Vaňková 2015), SVOBODA (Vaňková, Vodrážková 2019) a PRÁCE (Janovec, Wildová 2016).

³ K termínu viz např. Vaňková 1999, s. 283–295; Vaňková et al. 2005, s. 46–59; Vaňková 2007, s. 58–64.

nikoliv pouze vztahy mezi lexikálními (i jinými) jednotkami jako je tomu v strukturalisticky orientovaných lingvistických směrech. Při analýze významu se pozornost věnuje nejen složce denotativní, ale i konotacím a asociacím, které jsou v daném momentu s určitým výrazem spjaté v pojmovém systému rodilých mluvčích.⁴

Myšlení a jazyk jsou z hlediska kognitivní lingvistiky natolik vzájemně propojené, že specifickým studiem jazyka je možné se dobrat zásadních poznatků o fungování lidské mysli v kontextu doby i daného jazykového společenství. Vaňková připomíná „pojetí jazyka jako základu národní svěbytnosti a kultury. V jazyce je totiž obsažena interpretace skutečnosti (nikoli její zrcadlový »odraz«), souhrn – nebo spíše struktura – soudů o světě, které jsou vlastní určitému lidskému společenství“ (Vaňková 2007, s. 58).

2. Systémová data

Představová analýza je prvotní sondou do studia konceptu ÚSPĚCH v českém jazyce, a to na základě systémových dat, neboť se zaměřuje primárně na frazeologický fond českého jazyka, jak je shromážděn v českých frazeologických slovnících a souborech frazémů a parémií. K deskripci sémantického spektra pochopitelně využíváme i informace získané z jiných druhů slovníků, výkladových, synonymických a etymologických. Nejde tedy o komplexní a úplnou deskripci pojmu, spíše o určitý výsek jazykového obrazu světa, na nějž je pozornost v této studii zaměřena⁵.

Jazykový materiál jsme získali ze základních příruček české frazeologie starší i současné. Jedná se o práce Čelakovského (2000, poprvé publikováno v roce 1852, dále Čel), Zaorálka (1996, dále Zao),

⁴ Rozdíl mezi konotací a asociací je chápán různě, my vycházíme z kognitivně-lingvistického chápání, podle něhož je konotace ukotvena v jazykovém systému a představuje podstatnou, kulturně sdílenou součást významu lexému, zatímco asociace jsou spíše subjektivní a nemusejí být kulturně sdílené.

⁵ V další fázi výzkumu budeme pracovat s daty textovými (např. korpusovými) a empirickými, která získáme na základě dotazníkového šetření.

Bittnerové a Schindlera (2003, dále Bitt) a Čermáka et al. (*Slovník české frazeologie a idiomatiky 1–5*, dále SČFI). Dále jsme pracovali se slovníky výkladovými (*Slovník spisovné češtiny* 1994, dále SSČ; *Slovník spisovného jazyka českého* 1966, dále SSJČ; *Příruční slovník jazyka českého* 1935–1957, dále PSJČ) a synonymickými (Haller, Šmilauer 1977; Klégr 2007; Pala, Všianský 2000). Dílčím zdrojem poznání při analýze pojmu byly rovněž české slovníky etymologické (Machek 1968; Rejzek 2012).

3. Etymologie, popis významu, synonymie

České etymologické slovníky uvádějí, že praslovanské **uspěchъ* (rusky *uspěch*, chorvatsky *uspjeh*, slovinsky *uspeh*, staroslověnsky *uspěchъ*) pochází z verba **uspěti* s významem uspět, prospět. Rejzek (2012, s. 624) i Machek (1968, s. 570) se shodují, že slovo *úspěch* bylo do češtiny pravděpodobně převzato z ruštiny. Lexém významově souvisí s praslovanským slovesem **spěti* s původním významem ‚prospívat, postupovat k cíli‘, který pochází z indoevropského **spē* s významem ‚prospívat, dobře růst‘.

SSČ (1994, s. 474) i SSJČ (1966, s. 1027) shodně popisují význam lexému *úspěch* jako ‚kladný výsledek nějaké činnosti, zdar‘, tedy jako lexém monosémní. PSJČ (1935–1957, s. 621) kromě významu primárního uvádí další dva významy:

1. *prospěch* (*Pana Viktora jsem prohlídnul. Jeho odstoupení k úspěchu mému – jak pravil – nepřijímám.*). Tento význam PSJČ uvádí jako řídký.
2. *uspěchání, úpad* (*Jeník tančil jako do úspěchu.*). Tento význam byl již v době práce na PSJČ vyhodnocen jako málo užívaný.

Koncept ÚSPĚCH je v českém jazyce realizován několika lexémy. Za neutrální jednotku stojící v centru slovní zásoby považujeme lexém *úspěch*. Dále jej je možné vyjádřit variantním lexémem *úspěšnost*, knižním výrazem *zdar* nebo přejatým lexémem *sukces*, který SSČ považuje za zastaralý, a tudíž málo frekventovaný. SSČ uvádí v rámci hesla *úspěch* i expresivní deminutivum *úspěšek*. *Tezaurus*

jazyka českého (Klégr 2007, s. 382) uvádí jako slova synonymní nebo blízká lexémy *úspěšnost, ohlas, skvělý výkon, pokrok, štěstí, triumf*. Ve *Slovníku věcném a synonymickém* (Haller, Šmilauer 1977, s. 627) najdeme jako významově blízké lexémy *úspěšnost, zdar, povedenost, prospěch, znamenání, výhra, vítězství, triumf, vavřín, palma, štěstí, prosperita, růst, vzestup, zdaření, výsledek, prospěch, vznik, vzkvět, sukces*.

Korpusový materiál nám ukazuje, že *úspěch* je lexém v češtině velmi frekventovaný⁶, užívaný jak v běžné komunikaci, tak v textech publicistických, v odborných textech různých oborů i v beletrii. Podle údajů ve *Frekvenčním slovníku mluvené češtiny* (Čermák et al. 2007, s. 509) patří adjektivum *úspěšný* a jeho nespisovná varianta *úspěšnej* mezi sto nejfrekventovanějších českých adjektiv.

4. ÚSPĚCH v české frazeologii

Frazémy představují důležitý zdroj pro posouzení axiologičnosti konceptu, neboť jde o ustálené, kulturně hluboce zakořeněné vyjadřovací jednotky, které reflektují myšlenkové procesy daného lidského společenství, protože fixují jeho obraznost, emoce a postojovost, a tím pádem i vnímání světa.

Na základě analýzy frazeologického materiálu bylo možné vymezit několik schémat podle toho, jakým způsobem je v nich pojem metaforizován. Pracujeme zde s některými z představových schémat, která v publikaci *Body in the Mind*, ale později i jinde, představil Johnson (Vaňková 2013, s. 43). Ta tvoří základ lidského pojmového systému, na jejichž základě jsou formovány konceptuální metafory, které jsou chápány jako základní prostředek konceptualizace v jazyce.

Pojetí metafory v kognitivní lingvistice se odlišuje od jejího tradičního vymezení jako básnického prostředku, tedy jazyka zpravidla psaného a neobvyklého. Lakoff a Johnson chápou metaforu nejen jako

⁶ Pro lexém *úspěch* se v korpusu SYN verze 8 z roku 2019 jedná o 1 117 855 výskytů.

prostředek jazykový, ale (a to zejména) jako prostředek lidského myšlení a chování, který prostupuje celý náš každodenní život (Lakoff, Johnson 2002, s. 15). Lakoff a Johnson nově také zavádějí tři typy metafor, a to metaforu orientační, metaforu strukturní a metaforu ontologickou.

Metafora strukturní je založena na principu přenášení významu mezi oblastí zdrojovou a oblastí cílovou. Zdrojové oblasti jsou obvykle vázány na smyslovou (konkrétní) zkušenost člověka, zatímco cílové oblasti mají povahu abstraktní. Jeden pojem tedy metaforizujeme na základě pojmu druhého.

Zdrojové oblasti orientačních metafor jsou obvykle různé druhy prostorově orientovaných opozic (např. NAHOŘE – DOLE, VPŘEDU – VZADU, CENTRUM – PERIFERIE), které vyjadřují význam pojmu jeho orientací v prostoru ve vztahu k lidskému tělu. Tyto metaforické systémy jsou velmi často kulturně podmíněny – co se nachází nahoře, směřuje vzhůru, je chápáno jako pozitivní a naopak co se nachází dole, nebo tam směřuje, chápeme negativně.

Metafory ontologické reflektují naše zkušenosti s konkréty a zkušenost s jejich materiální podstatou aplikují na abstrakta. O abstraktních pojmech se tedy v jazyce vyjadřujeme jako o konkrétech. K ontologickým metaforám řadí Lakoff a Johnson také personifikaci – abstraktní pojem má povahu živé bytosti (Vaňková 2007, s. 69–71).

V pracích Čermáka a Bittnerové, Schindlera nalezneme následující frazémy, které komponent úspěch obsahují – SČFI: *tajemství úspěchu; čestný úspěch; laciný úspěch; nesporný úspěch; střídavé úspěchy; těžce/tvrdě vydobytý/vybojovaný úspěch; draze zaplacený úspěch; být korunován úspěchem; úspěšně něco završit; dělat něco/pokoušet se o něco se střídavým úspěchem; setkat se s úspěchem; sklízet úspěchy*; Bitt: *Trpělivost je klíčem k úspěchu.; Je lepší umilovat se k smrti, než v domově duchodců vzpomínat na pracovní úspěchy*. U Čelakovského a Zaorálka frazémy s tímto komponentem nenajdeme vůbec. Dále vycházíme z cílových oblastí konceptu, analyzujeme tedy struktury „ÚSPĚCH JE XY“.

4.1 ÚSPĚCH JE NAHOŘE

Na prvním místě uvádíme metaforu založenou na konceptuálním schématu protipólů NAHOŘE – DOLE. Zdravé lidské tělo je za standardních podmínek vzpřímené, a proto je tento stav spojován s hodnotami veskrze kladnými, jako je úspěch, štěstí, zdraví atd. ÚSPĚCH se tedy v našem pojmovém systému nachází NAHOŘE. Dokládají to následující frazeologická vyjádření: *být korunován (úspěchem); (úspěšně) něco završit; na výsluní slávy/přízně/štěstí; být na výši situace/dne; mít nad někým (na)vrch; úspěšně něco završit; dostat se nahoru; dostat se vysoko; Pozdrav, když jdeš nahoru, aby tě lidi zdravili, až půjdeš dolů.; Čím výše kdo sedí, tím hlouběji padá.; Dostal se na koně.; Už je zas na koni.; Jde mu vzhůru.*

4.2 ÚSPĚCH JE CESTA

Na druhém místě uvedme konceptuální schéma CESTA, neboť je v našem materiálu zastoupeno velmi hojně. V první řadě je koncept ÚSPĚCH v české slovní zásobě metaforizován jako cíl cesty (*dobrý/šťastný/zdárný konec; dotáhnout/dovést to někam/daleko; je to na dobré cestě; vést k cíli; dobře pochodit; projít u zkoušky*). Proces dosahování úspěchu pak představuje cestu samu (*je to na dobré cestě; vést k cíli*).

Na cestě se jedinec může setkat s různými překážkami a nepříjemnostmi, které je potřeba překonat. Pokud se mu to podaří, může říct, že *to/něco má za sebou*. Úspěch rovněž bývá metaforizován jako bod na cestě, jako někdo/něco, s kým/čím se na cestě setkáváme (*setkat se/setkávat se s úspěchem*). Pokud na cestě za úspěchem zvolíme chybnou metodu, je cesta neúspěšná (*takhle daleko nedojde*).

Toto schéma stojí rovněž na pozadí přísloví a pořekadel jako: *Nevede to k žádnému cíli.; Tudy cesta nevede.*

4.3 ÚSPĚCH JE NÁMAHA, ÚSILÍ, BOJ

Úspěch má v lidském společenství svoji nezpochybnitelnou hodnotu a jeho dosažení vyžaduje určitou míru (často fyzické) námahy

a úsilí (*lámání rekordů; udělat díru do světa; prorazit smůlu; dotáhnout to někam/daleko; táhne na dobrém konci; tvrdě vydobytý/vybojovaný úspěch; rozlousknout tvrdý oříšek*), které je někdy potřeba opakovat (*do třetice všeho dobrého*), protože úspěch je nestálý, vrtkavý, nejistý (*se střídavým úspěchem; střídavé úspěchy; dělat něco se střídavým úspěchem*). Úspěch, kterého člověk dosáhne bez úsilí je chápán jako nezasloužený (*spadlo mu to do klína*).

4.4 ÚSPĚCH JE PLOD, ÚRODA

V dalším bodě zmíníme metafory, které ÚSPĚCH konceptualizují jako rostlinu, jejíž plody můžeme sklízet poté, co jsme o ni nějaký čas pečovali. Opět je zde implicitně akcentována námaha, již musíme pro dosažení kýženého výsledku vynaložit. Pokud o rostlinu nepečujeme, nemůžeme sklízet její plody (*požehnané ovoce; ovoce (něčí práce); palma vítězství; sklízet úspěchy; sklídit potlesk; kvete mu tam pšenice; svět mu kvete; obilí mu roste na zádech; žito mu na zádech roste; roste mu to pod rukou; práce mu kvete pod rukou; dohrabala se zrna; semlelo se mu na hody*).

4.5 ÚSPĚCH JE CENNOST

ÚSPĚCH je často metaforizován také jako cenný předmět, za který je potřeba zaplatit (*draze zaplacený úspěch; Za všechno se v životě platí.*). Pokud člověk nevynaloží dostatečné úsilí na jeho získání, je takový úspěch ve frazémech metaforizován jako bezcenný, levný (*laciný úspěch*).

4.6 ÚSPĚCH JE UVNITŘ

Dalším bodem je metafora založená na lakoffovsko-johnsnovském představovém schématu NÁDOBA, neboli UVNITŘ – VENKU. Úspěch je prostřednictvím tohoto schématu metaforizován jako obsah nádoby (představme si například trezor ukrývající poklad), za jejíž hranice se člověk musí dostat. Toho může dosáhnout opět buď prostřednictvím

námahy a úsilí (*udělat díru do světa; prorazit smůlu*), nebo prostřednictvím „klíče“, kterým může být například určitá vlastnost nebo dovednost (*Trpělivost je klíčem k úspěchu*).

4.7 ÚSPĚCH JE (HAZARDNÍ) HRA

V tomto schématu dochází k úzkému sepetí pojmů ÚSPĚCH a ŠTĚSTÍ, neboť v těchto metaforách již není akcentována námaha, již je pro dosažení úspěchu potřeba. Přesto však tento profil zařazujeme, jako další možnost, jak tento pojem chápat (*dobrý tah; trefa do černého; hlavní trefa; výhra z loterie; první vyhrání; vsadit na správnou kartu; de/jde/padá mu karta; jeho/má hra dobře stojí; dobře mu/mi kostka padá; vyhrál veliký los; Kdoví, jak kostka padne.; Padlo mi tak, jak jsem žádal.*).

5. Závěrem

Cílem tohoto příspěvku byla dílčí kognitivně-lingvistická analýza pojmu ÚSPĚCH nahlédnutá skrze jazyková data se zaměřením na frazeologii. Pojem ÚSPĚCH se uplatňuje v různých conceptualizacích spojených s pojmovými schématy NAHOŘE – DOLE, dále se schématem CESTA a schématem NÁDOBA. ÚSPĚCH je rovněž conceptualizován jako CENNOST, BOJ, PLODINA a HRA. Částečně se tak potvrdily počáteční předpoklady týkající se konotací daného konceptu ve frazeologii, a to, že akcentována je zejména pozitivní dimenze úspěchu. K řešení zůstává otázka aktuálnosti některých předložených frazémů. Domníváme se, že řada z nich (zejména pokud se jedná o materiál čerpaný ze starších slovníků) již není současným českým mluvčím známá. Dalším krokem ve výzkumu, bude rozšířit zkoumaný materiál o aktuální korpusová a textová data, aby bylo možné posoudit fungování stereotypu v současné češtině. Další otázkou, na kterou by bylo možné se z hlediska jazykového obrazu světa češtiny zaměřit, je vztah konceptů ÚSPĚCH a ŠTĚSTÍ, které jsou si velmi blízké a v některých metaforických vyjádřeních (viz podkapitolu 4.7 ÚSPĚCH JE (HAZARDNÍ) HRA) je obtížné rozhodnout, kdy se jedná o ten který pojem.

Literatura

- Bittnerová D., Schindler F., 2003, *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*. Praha: Karolinum.
- Čelakovský F. L., 2000, *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*. Praha: Lika klub.
- Čermák F. et al., 2007, *Frekvenční slovník mluvené češtiny*. Praha: Karolinum.
- Čermák F. et al., 2009, *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1. Přirovnání*. Praha: Leda.
- Čermák F. et al., 2009, *Slovník české frazeologie a idiomatiky 2. Výrazy neslovesné*. Praha: Leda.
- Čermák F. et al., 2009, *Slovník české frazeologie a idiomatiky 3. Výrazy slovesné*. Praha: Leda.
- Čermák F. et al., 2009, *Slovník české frazeologie a idiomatiky 4. Výrazy větné*. Praha: Leda.
- Čermák F. et al., 2016, *Slovník české frazeologie a idiomatiky 5. Onomaziologický slovník*. Praha: Leda.
- Filipec J. et al., 1994, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- Haller J., Šmilauer V. (ed.), 1977, *Český slovník věcný a synonymický 3*. Praha: SPN.
- Havránek B. et al. (ed.), 1966, *Slovník spisovného jazyka českého III (R–U)*. Praha: Academia.
- Janovec L., Wildová Z., 2016, PRÁCE v českém jazyce a jazykovém obrazu světa rodilých mluvčích. In *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 3 – PRACA*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 129–156.
- Klégr A., 2007, *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Křen M., Cvrček V., Čapka T., Čermáková A., Hnátková M., Chlumská L., Jelínek T., Kovaříková D., Petkevič V., Procházka P., Skoumalová H., Škrabal M., Truneček P., Vondříčka P., Zásina A., 2019, *Korpus SYN verze 8 z 12. 12. 2019*. Ústav českého národního korpusu FF UK, Praha. Online: <https://www.korpus.cz>.
- Lakoff G., Johnson M., 2002, *Metaforý, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Machek V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*. 2. vyd. Praha: Academia.
- Pacovská J., 2014, Kognitivní přístup k didaktice mateřského jazyka – inspirace ze Slovenska. In: *Didaktické studie*, roč. 6, č. 1, s. 171–178.

- Pala K., Všianský J., 2000, *Slovník českých synonym*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Příruční slovník jazyka českého (1935–1957). Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Rejzek J., 2012, *Český etymologický slovník*. Vyd. 1. Voznice: Leda.
- Šlédrová J. (ed.), 2007, *Obraz světa v jazyce II*. Praha: Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze.
- Vaňková I., 1999, Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. „Slovo a slovesnost“ 60, č. 4, s. 283–292.
- Vaňková I., 2007, *Nádob plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Vaňková I., 2013, *Základy kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace. Online: https://sites.ff.cuni.cz/ucjtk/wp-content/uploads/sites/57/2015/11/Zaklady_kognitivni_lingvistiky.pdf
- Vaňková I., 2015, Český pojem DOMOV ve světle jazykových, empirických a textových dat. In: Bartmiński J., Bielińska-Gardziel I., Żywicka B. (eds.): *Leksykon aksjologiczny Slowian i ich sąsiadów. Tom 1 – DOM*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 123–148.
- Vaňková I. (ed.), 2001, *Obraz světa v jazyce*. Praha: Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze.
- Vaňková I. et al., 2005, *Co na srdci to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Vaňková I., Čurdová V., 2014, Čelem k teorii pojmových profilů. Nové možnosti výkladu somatismů. In: *Didaktické studie*, roč. 6., č. 1, s. 66–78.
- Vaňková I., Šťastná L. et al. (eds.), 2018, *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky II. Metafory, stereotypy a kulturní rozrůzněnost jazyků jako obrazů světa*. Praha: Filozofická fakulta, Univerzita Karlova.
- Vaňková I., Vitkovskaya V., 2014, Hlava: profily, subprofily, konceptuální schémata. Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou. In: *Didaktické studie*, roč. 6, č. 1, s. 79–88.
- Vaňková I., Vodrážková V., 2019, SVOBODA v českém jazykovém obrazu světa. In: Abramowicz M., Bartmiński J. (eds.): *Leksykon aksjologiczny Slowian i ich sąsiadów. Tom 4 – WOLNOŚĆ*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, s. 245–304.
- Vaňková I., Wiendl J., 2012, *Tělo, smysly, emoce v jazyce / Tělo, smysly, emoce v literatuře*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace.
- Zaorálek J. 1996, *Lidová rčení*. Praha: Aurora.

ZE ZJAWISK WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO

Milan HRDLIČKA

DOI: 10.14746/bo.2021.3.11

Západočeská univerzita v Plzni

Košík angreštu, nebo malin?

Keywords: singular, plural, countability, material nouns, form, formal morphology, Czech for foreigners

Klíčová slova: číslo jednotné, číslo množné, počitatelnost, jména látková, formální stránka, formální morfologie, čeština pro cizince

Abstract

In order to express a definite as well as indefinite amount of fruits and vegetables (*kilo angreštu, několik jablek, spousta zelí* = „a kilo of gooseberry, some apples, lots of cabbage“), singular as well as plural are used in contemporary Czech. While with fruits, the plural is most often used in spoken communication (*200 gramů malin a třešní* = „200 grams of raspberries and cherries“), with vegetables, it is most often the singular (half a kilo of *onion* and *garlic*). Numerous exceptions exist, however. The size and countability of the fruits and vegetables as well as the form – e.g. the vocalic ending of the given word (*hodně kiwi* = „a lot of kiwi“) – all play a role in the choice of the grammatical number.

Pro vyjádření určitého i neurčitého množství ovoce i zeleniny (*kilo angreštu, několik jablek, spousta zelí*) se v současné češtině užívá čísla jednotného i množného. V případě ovoce se v komunikaci častěji vyskytuje plurál (*200 gramů malin a třešní*), ve spojení se zeleninou spíše singulár (*půl kila cibule a česneku*). Existuje však řada výjimek. Při volbě mluvnického čísla hraje roli velikost a počitatelnost plodů, někdy také jejich vokalizace zakončení (*hodně kiwi*).

Na lingvodidaktickém popisu a prezentaci mateřského jazyka jako jazyka cílového (tedy cizího, ev. druhého) pro potřeby jeho nerodilých mluvčích je nedocenitelná specifická skutečnost, a sice mimořádná inspirativnost a kreativita. Rodný jazyk, v našem případě čeština, je totiž nutně nahlížen z jiného zorného úhlu (stále častěji i mluvčími s neindoevropskou mateřštinou), což nevyhnutelně přináší četné náročné výzvy a zajímavé problémy, mnohá neočekávaná překvapení. Ta ovšem zpravidla stojí zcela stranou pozornosti běžných uživatelů daného jazykového kódu (tedy jeho

rodilých mluvčích), kteří v důsledku jiné optiky podobné záležitosti jaksi „neřeší“. Jeví se jim jako samozřejmé, přirozené; dotyční mluvčí si je osvojili intuitivně, jsou pro ně uzuální.

V příspěvku¹ se stručně zastavíme u jednoho detailu při prezentaci slovní zásoby (a doprovodné gramatiky) týkající se ovoce a zeleniny ve výuce češtiny pro cizince.

Dilema v názvu příspěvku naznačuje, že se při vyjádření určitého (a rovněž tak neurčitěho) množství různých druhů ovoce (a obdobně i zeleniny, viz dále) v současné češtině² užívá jak číslo jednotné (*hrst angreštu; 20 deka rybízu*), tak množné (*spousta malin; kilo třešní*). Přirozeně se proto nabízí otázka, zda pro řečovou distribuci jednotlivých plodin platí nějaké obecnější zásady. A je-li tomu tak, dají se vůbec spolehlivě vysledovat a formulovat? Anebo je situace nepřehledná, je třeba postupovat případ od případu, protože v podobných situacích hraje klíčovou roli úzus?

Abychom tuto zajímavou a doposud nepříliš zmapovanou problematiku přiblížili, provedeme malou průzkumnou sondu, v níž pojednáme o vybraných druzích ovoce a následně také zeleniny, a to s důrazem na nejběžnější případy.

Nejprve se budeme zabývat lingvodidaktickým popisem a prezentací lexika pojmenovávajícího ovoce.

Předesíláme, že mezi plodiny, jejichž plody se po výrazech množství užívají výlučně nebo obvykle v singuláru³ (ten se ve sledované oblasti ocitá v porovnání s plurálem ve výrazně menšině), se vedle již zmíněného *angreštu* a *rybízu*⁴ řadí rovněž *hroznové víno* (*Prosil bych půl kila hroznového vína*)⁵ a také některé exotické plodiny. Patří mezi ně morfologicky neohebné *liči* (*litchi*), *physalis*, *kiwi*, *goji*⁶ [godži], a to včetně jeho tuzemské obdoby nazývané *rakytník*. *Kiwi* se ovšem, jak známo, prodává jednak po váhových množstvích (*Vzala bych si půl kila kiwi*), jednak po jednotlivých kusech. Důvodem může být – podobně jako třeba u druhů citrusů, viz dále – potenciálně možná nestejná velikost a hmotnost plodů.

¹ Za podnět k napsání příspěvku autor děkuje kolegyním I. Starý Kořánové a B. Baštové.

² Zajímavé poznatky by zajisté přinesl i pohled kontrastivní, tedy porovnání analogické situace s jinými jazyky, typologicky podobnými i rozdílnými.

³ Podstatná jména v čísle jednotném označují v současné češtině vedle vlastních jmen denotáty nepočítatelné (*voda, písek, med, sklo*), abstraktní (*mír, slušnost, spánek*) či pojímané souborně (*studentsvo, listí, stromoví*). Hovoří se mimo jiné o jménech látkových, hromadných (blíže Miko 1964, Čechová et al. 2011, Cvrček et al. 2010, Štícha et al. 2013). Singulárové tvary jmen tak zpravidla označují objekty vnímané jako nestrukturované (nepočítatelné), neohraničené, souhrnné, homogenní, jedinečné apod.

⁴ Poznamenáváme, byť to patrně není příliš relevantní, že jsou tyto druhy ovoce rodu mužského.

⁵ Srov. ovšem výpověď *Dejte mi krabičku tady těch zlevněných hroznů*.

⁶ Toto „superovoce“ je v České republice známé rovněž jako *kustovnice čínská*. Do téže kategorie, resp. mezi neskloňná jména patří i *chia* [čia], které se u nás užívá ve spojení *chia semínka*, tedy – jak vidno – v plurálu (*balíček chia semínek*).

Nelze ovšem tvrdit, že se v podobných případech plurál uplatnit nemůže. Takové výskyty sice nalézáme, bývají však v jistém smyslu příznakové. Může se jednat o umělecké přirovnání (*Měla oči jako dva zelené angrešty*, Chobalko 2017, s. 34), vedle metafory slouží jako možná motivace rovněž poukaz na druhy dané plodiny (*V Česku se vyskytuje několik rybízů*), nebo na počet keřů (*Chystáme se vysadit ještě další čtyři angrešty*). K takové situaci může docházet z toho důvodu, že se pojmenování plodiny i jejího plodu v běžné komunikaci překrývá (obdobně *švestka, meruňka* atd.)⁷.

„Singulárová“ je – jistě z důvodu náležité velikosti – rovněž *kakikurma* (*Běž koupit nějakou zralou kakikurmu*) a dále rovněž *papaya*, *kiwano*, *karambola* nebo *dračí ovoce* (těž *pitaya*), které se počítají na kusy⁸ (*Přinesl troje dračí ovoce*).

Jednotného čísla se v komunikaci užívá také v případech jiných velkých kusů ovoce, které se obvykle počítá a distribuuje jednotlivě (*Koupila si pomelo, ananas, kokosový ořech, avokádo, meloun*). Singulár se objevuje i při počítání na váhové jednotky (*Přinesla dvoukilový meloun, dvě kila melounu*). Naopak plurál se logicky uplatňuje při jejich větším kusovém množství (*Přinesla dvě pomela, tři ananasy*⁹, *dvě avokáda, tři kokosy/kokosové ořechy, dva melouny*).

Ve výše zmiňovaných případech je tedy bázové a převažující uplatnění singuláru. Kde hledat příčinu jeho přednostního výskytu? Důvodů může být vícero. Jak z výše uvedeného nárysu vyplývá, jedním z rozhodujících faktorů je velikost plodů. V tomto smyslu rozlišujeme dva základní případy:

- a) Plody jsou malé, a v důsledku toho pak jednotliviny obtížně vyčlenitelné, nesnadně počítatelné (v komunikaci vystupují jako jména látková);
- b) Plody vykazují parametry právě opačné.

Ad a) Tento moment hraje bázovou roli v případech uváděného *rybízu* i *angreštu*, týká se rovněž *hroznového vína*. *Víno* jakožto nápoj se řadí mezi látková substantiva, a proto se nejspíše uplatnění singuláru mechanicky přenáší i na plody vinné révy. Ostatně, ony látkové parametry dotyčných druhů ovoce lze zřetelně vnímat i ve výpovědích typu *Pěstujeme jak angrešt, tak i rybíz* (oproti tomu nelze uvést kupř. *Máme na zahradě malinu i jahodu*) apod.

Počítatelnost, resp. nepočítatelnost ovocných plodů ovšem není, jak je zřejmé, pro uplatnění jednotného čísla motivem jediným. U cizozemsky znějících druhů ovoce zahraniční provenience (viz výše) přicházejí v úvahu důvody povahy formálně-morfologické. Máme na mysli jejich nezvyklé, resp. nečeské vokalizace zakončení,

⁷ Také zde se setkáváme s výjimkami, srov. *jabloň* versus *jablko*: *Minulý týden nám všechny jabloně* (nikoliv „jablka“) *krásně rozkvetly*.

⁸ V případě podobně rozměrných plodů však přesto nelze analogicky uvést např. *Zajdi do samoobsluhy pro jablko, hrušku* apod.

⁹ Nikoliv kupř. *dvě a půl kila ananasů*.

kteří nezapadá do stávajícího tvaroslovného systému současné češtiny. Užívá se jich proto v neměnné podobě, v komunikaci vystupují jako podstatná jména neohebná, invariantní¹⁰.

V kterých případech se naopak setkáváme s plody uváděnými v čísle množném?

S výrazně více zastoupeným plurálem se v řečové praxi setkáváme dílem u nevelkých plodin, kde se v řečové praxi v zásadě příliš neuvažuje o jednotlivinách (*kilo malin, borůvek, brusinek, ostružin, jeřabin* aj.), dílem u ovoce¹¹ většího, rozměrnějšího (*kilo jahod, třešní, višní, švestek, meruněk, broskví, nektarinek, (granátových) jablek, hrušek, blum, fíků, datlí* aj.), i když i zde bývá relevantní zohledňování a rozlišování jednotlivých plodů (*Podej mi ještě tady ty tři jahody, jablka, hrušky* atd.).

Zajímavou množinu tvoří citrusové plodiny¹²: *mandarinky, citrony, limetky, pomeranče, grepy (grapefruity)* apod. Vedle rozlišování na jednotlivé kusy (což vzhledem k jejich rozměrům nepřekvapuje) se často (srov. nabídku v letáčích obchodních řetězců aj.) počítají a prodávají na základě hmotnosti (*Kilo grepů teď stojí jen 25,- Kč!*).

Ad b) Přejdeme nyní k zelenině.

U zeleniny má převahu užívání jmen plodin v čísle jednotném. Podívejme se na následující spojení, kde hraje roli velikost druhů zeleniny (*kilo cibule*¹³, *česneku, celeru, mrkve / karotky, petržele, papriky, ačokči, špenátu, chřestu, bazalky, lilku* atd.). Tomu se vymyká kupř. pojmání nevelkých *ředkviček*, které vystupují v plurálu (*svazek / kilo ředkviček*). Výjimkou však ani zde nebývá počítání na kusy (*Vzala bych si tady ty tři červené papriky, dvě dýně, čtyři hokaida*), resp. distribuce po specifických kusech (*dvě hlávky zelí a salátu, růžičky kapusty a květáku, brokolice; dva stroužky česneku* apod.).

S číslem množným se setkáváme v ostatních případech, srov. kupř. *kilo kedluben, rajčat*¹⁴, *okurek*¹⁵, *cuket* aj., i zde je však díky velikosti zmíněných plodin běžné počítání na jednotliviny.

¹⁰ Není to ovšem nic výjimečného, podobný osud potkal rovněž mnohé jiné produkty s nezvyklým zakončením, srov. nápoje jako *brandy, soju, makkoli, saké* atd.

¹¹ Nezřídka bývá zařazení plodin mezi ovoce a zeleninu diskutabilní a problémové. Jako další případy konkurence singuláru a plurálu uvádíme proto pouze výčtově některé další doklady, srov. *hrst mandlí, oliv, ořechů, (jedlých) kaštanů, hromada brambor* apod. versus *půl kila dýzvoru, ženšenu* atd.

¹² Obdobný případ představují luštěniny, srov. *kilo hrachu, čočky, pohanky, prosa, ale fazolí*. Lexému *čočka* se užívá v plurálu v přeneseném významu, ve spojeních typu *kontaktní čočky, brýlové čočky* aj.

¹³ Tento lexém může mít i jiný význam, a to *hodinky*, srov. *Koupil si dvě cibule* (dva kusy zeleniny) versus *dvojí / dvoje cibule* (dva druhy hodinek / dva kusy týchž hodinek).

¹⁴ Roli dost možná hraje i vliv nezkráceného synonymního pojmenování *rajské jablko* (srov. výše).

¹⁵ Ani zde není situace jednoznačná: rozměrnější, salátové okurky se počítají po kusech, kdežto drobnější, tzv. nakládačky, po váhových jednotkách.

Jak z naší malé sondy vyplývá, je oblast užívání plodů ovoce a zeleniny zajímavá a pro nerodilé mluvčí češtiny poměrně složitá. Ke zmapování dané problematiky je možné přistupovat z dvojí perspektivy.

Z hlediska jazykového se mohou vysledovat určité faktory, které hrají relevantní roli (malá, či naopak dostatečná velikost plodů ovoce a zeleniny, jejich počitatelnost, ev. také formální stránka, charakter vokálního zakončení), není zde však nouze o různé odchylky a výjimky. Z pohledu lingvodidaktického, tedy pro potřeby výuky češtiny pro jinojazyčné mluvčí, bychom v tomto případě doporučovali nespoléhat příliš na ošidná jazyková pravidla řečové distribuce singuláru a plurálu a přikláněli bychom se spíše k aktivnímu (třeba i drilovému) osvojování výčtu nejběžnějších, komunikačně důležitých případů.

Literatura

Cvrček V. et al., 2010, *Mluvnice současné češtiny I. Jak se mluví a jak se píše*, Praha: Karolinum.

Čechová M. et al., 2011, *Čeština – řeč a jazyk*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Chobalko A., 2017, *Kategorie čísla a tzv. singularita tantum na základě výzkumu Českého národního korpusu*. Praha: FF UK [nepublikovaná bakalářská práce].

Miko F., 1964, *Rod, číslo a pád podstatných mien*, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Štícha F. et al., 2013, *Akademická mluvnice spisovné češtiny*, Praha: Academia.

Mezi tradicí a inovací ve výuce češtiny

Docent Stanislav Štěpáník se postupně vypracoval na špičkového odborníka v oboru teorie vyučování českému jazyku. Je vysoce vzdělaný v lingvodidaktice, v didaktice, orientuje se dobře v bohemistice, takže má nejlepší předpoklady pro konceptní práci v oboru. To také prokázal v předložené monografii.

Pro svou knihu¹ si vybral nejen téma aktuální, ale téma též nanejvýš v současnosti žádoucí a maximálně důležité: Autor předkládá s využitím tradice inovační představu o koncepci výuky češtiny na základní škole. Tak se po 45 letech objevuje poprvé promyšlený komplexní návrh, který by mohl být východiskem tvorby základních školských dokumentů pro výuku českého jazyka (viz Čechová 2020, s. 100–110).

Autor si práci rozvrhl do pěti kapitol logicky jdoucích za sebou: od obecných východisek postupuje k posouzení tradice ve výuce češtiny a jejího uplatnění při inovativním procesu vyučování. Jádrem monografie je metodologie výzkumného šetření a jeho výsledky, obsažené v kapitolách 4 a 5. Práci uzavírá 6. kapitola: *Diskuse* a následující závěr.

P r v n í k a p i t o l a reflektuje současné proměny socio-kulturní a komunikační. Tyto změny (ve spojitosti s dynamickým rozvojem informačních a komunikačních technologií) mají významný vliv nejen na komunikační procesy ve společnosti, ale také na procesy myšlení. Autor právem zdůrazňuje, že je třeba, aby výuka českého jazyka tyto změny reflektovala jak v obsahu výuky, tak v didaktické transformaci obsahu.

D r u h á k a p i t o l a se věnuje tradici ve výuce češtiny. Autor náležitě rozlišuje mezi tradicí výuky (pedagogické praxe), tradicí teorie vyučování českému jazyku (oborové didaktiky češtiny) a tradicí české lingvistiky (mateřské vědní disciplíny) a na tyto tradice navazuje, ale nepodléhá jim.

Zatímco jak lingvistika, tak teorie vyučování českému jazyku / oborová didaktika češtiny a i kurikulum (RVP) přijaly komunikačně-pragmatické paradigma jako základní axiom svého přístupu a jeho dalšího vývoje, pedagogická praxe stále setrvává na pozicích, jež autor označuje jako tradiční mluvnické vyučování. To charakterizuje jako logicko-gramatické a zaměřené na rozvoj formálně-poznávacích cílů. Autor na

konkrétních příkladech z výuky poskytuje přehled postupů, které se v současné výuce češtiny aplikují, z nichž mnohé označuje za problematické – mnohé ale lze označit přímo jako vadné.

T ř e t í k a p i t o l a představuje návrh koncepce, jež je hlavním výsledkem projektu PRIMUS/HUM/19 Didaktika českého jazyka v současném vzdělávacím kontextu, díky němuž monografie vznikla. Tuto koncepci autor nazývá komunikační naukou o českém jazyku. K názvu mám jisté výhrady, protože dle mého názoru nepostihuje podstatu věci: jde o výuku, nikoli o nauku o jazyce, předložkové spojení „o českém jazyku“ je zavádějící (viz stanovisko B. Havránka: učit jazyku, ne o jazyku); bylo by vhodné název pozměnit (po diskusi se zainteresovaným aktéry).

Kapitola objasňuje cíle předkládané koncepce, její teoretická východiska, program a základní charakteristiky. Návrh je promyšleně založen na konstruktivistických principech, textocentrismu a situačnosti. Obsah výuky vychází z komunikačních potřeb žáka, postupy ve výuce jsou proto výrazně orientovány na žákovu aktivitu ve výuce a především na práci s prekoncepty jazykových jevů a komunikačních procesů, respektuje se dosažený stupeň vývoje řeči dítěte.

Č t v r t á k a p i t o l a popisuje metodologii výzkumného šetření. Hlavní užitou metodou bylo pozorování autentické výuky. Autor analyzoval 83 vyučovacích hodin ve 3., 4., 6. a 7. ročníku u 11 učitelů. Z těchto 83 hodin získal 228 klíčových výukových situací a z tohoto souboru následně vybral 12, jež důkladně analyzoval s využitím metodiky 3A. Tato metodika umožňuje výzkumníkovi studovat komplexně práci učitele s žáky, sledovat integritu výuky, což autor považuje za jeden z nejdůležitějších faktorů hodnocení kvality výuky.

P á t á k a p i t o l a se soustředí na popis výsledků empirické studie. Sestává z 12 kazuistik analyzovaných uvedenou metodikou. Autor vždy nejprve popisuje klíčovou výukovou situaci, následně ji zachycuje a analyzuje, poté nabízí alterace, jež jsou založeny na postulátech komunikační nauky o českém jazyku (tady je výraz na místě). Analýzy výuky a následné alterace hodnotím jako nejlepší část monografie.

Každá kazuistika představuje samostatnou studii, přičemž dohromady poskytují jistý přehled o vybraných jevech ve výuce mateřského jazyka na české základní škole, dokonce lze říci, že podávají celkový pohled na výukovou realitu a ilustrují její hlavní problémy.

Podtrhuji: Autor má hluboký odborný i didaktický vhled do autentické výuky, postihuje ji v jejím procesu, ukazuje, jak lze o výuce přemýšlet inovativně a jak by bylo žádoucí a možné kvalitu výuky češtiny zvyšovat.

Za velmi cennou pokládám před závěrem umístěnou Diskusi, jež spolu se shrnutím výsledků zkoumání a posouzením stavu výuky naznačuje východisko dalšího vývoje.

Monografie má všechny náležitosti vědecké práce: Samozřejmostí je resumé a seznam odborné literatury. Ten je mimořádně rozsáhlý, svědčí o velkém rozhledu

¹ Stanislav Štěpáník, *Výuka češtiny mezi tradicí a inovací*. Praha: Academia, 2020, 326 s. ISBN 978-80-200-3119-8.

autora po odborné literatuře naší i zahraniční, nejen úzce zaměřené k oboru. Seznam obsahuje i publikace z oborů příbuzných, s nimiž autor v monografii cíleně pracoval. A právě to Štěpáníkovi umožnilo nazírat problémy výuky v plné šíři a z nadhledu. Text je stylizačně propracovaný, je v souladu s normou spisovného jazyka.

Následně by bylo záhodno integrovat a syntetizovat pohledy na komunikaci a styl uplatňované různými autorskými týmy. Domnívám se, že by bylo vhodné vyjít od Jedličkových pojmů (1970), od jeho typů, vrstev a stylových sfér, námi později širě pojatých jako sféry komunikační/sféry komunikace (postupně v různých verzích naší Stylistiky, naposledy 2008), s nimiž pracuje i tým J. Hoffmannové (Hoffmannová, Homoláč, Chvalovská... 2016), ale nezůstat u nich, propojit je s jím nadřazenými komunikačními faktory, zahrnujícími komunikační činitele (včetně komunikační situace) rozhodujícími pro tvorbu textů (viz Čechová, Chloupek, Krěmová, Minářová 2008, zvl. s. 76, 196).

Monografie Stanislava Štěpáníka *Výuka češtiny mezi tradicí a inovací* je zásadní dílo současné teorie vyučování českému jazyku, dílo, jež může být východiskem tvorby budoucí koncepce vyučování českému jazyku.

Literatura

- Čechová M., Chloupek J., Krěmová M., Minářová E., 2008, *Současná stylistika*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čechová M., 2020, *Historické perspektivy výuky češtiny aneb Nadějně vyhlídky v minulosti*. „Didaktické studie“ XII, č. 1, s. 100–110.
- Hoffmannová J., Homoláč J., Chvalovská E., Jílková L., Kaderka P., Mareš P., Mrázková K., 2016, *Stylistika mluvené a psané češtiny*, Praha: Academia.
- Jedlička A., Formánková V., Rejmánková M., 1970, *Základy české stylistiky*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Mieczysław BALOWSKI
Poznań

DOI: 10.14746/bo.2021.3.13

Najnowsza bibliografia frazeologiczna

Początkiem roku 2021 ukazała się praca Ludmyły Danylenko poświęcona czeskiej frazeologii i paremiologii¹. Autorka postawiła sobie za cel zebrać wszelkie prace na ten temat, ponieważ – jak pisze L. Danylenko – ta dyscyplina naukowa posiada już

¹ Людмила Даниленко, *Чеська фразеологія і пареміологія. Бібліографія джерел XIX – 20-х років XXI ст. / Česká frazeologie a paremiologie. Bibliografie pramenů 19. – 21. století*, Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021, 191 s. ISBN 978-966-489-576-4.

na tyle obszerną ilość prac, że należałoby je usystematyzować, co pomoże kolejnym badaczom frazeologii czeskiej w ich orientacji.

Упродовж другої половини XX ст. слов'янська фразеологія збагатилася численними працями як у межах класичних лінгвістичних парадигм (порівняльно-історичної та системно-структурної), так і новітніх інтегрованих напрямів – етнолінгвістичного, лінгвокультурологічного, лінгвопрагматичного тощо. Властиво, що виникла потреба в бібліографічних довідниках, які б системно відобразили фразеологічні і фразеографічні праці, але головне – слугували б показниками розробленості фразеологічних проблем і характеризували тематичні кола і межі (s. 5).

Wprawdzie wcześniej ukazywały się podobne prace, to jednak ich rozmiar był o wiele mniejszy i niepełny. Na potrzebę całościowego opracowania bibliografii czeskiej frazeologii i paremiologii zaś wskazywał dużo wcześniej Walerij Mokienko, a ostatnio Olesia Sergienko z Uniwersytetu w Sankt Petersburgu. Tego zadania podjęła się w ostatnich latach Ludmyła Danylenko.

Praca składa się z 5 działów: monografie i tomy zbiorowe (*Монографії. Тематичні збірники*, s. 10–30), słowniki (*Словники*, s. 31–48), artykuły (*Статті*, s. 49–153), zagadnienia lingwodydaktyczne czeskiej frazeologii i paremiologii (*Лінгводидактичний потенціал чеської фразеології і пареміології*, s. 154–162) i recenzje (*Рецензії*, s. 163–177). Całość zamyka indeks osobowy (*Іменний покажчик*, 178–191). Najobszerniejszy jest dział artykułów, który Autorka postanowiła podzielić na następujące zagadnienia szczegółowe: etapy powstawania i badań czeskiej frazeologii i paremiologii (*Етапи становлення й дослідження чеської фразеології і пареміології*, s. 49–56), ogólne zagadnienia teorii i praktyki (*Загальні питання теорії і практики*, s. 57–74), historyczno-etymologiczne i dialektologiczne studia (*Історико-етимологічні та діалектологічні студії*, s. 75–84), frazeologia i paremiologia biblijna (*Біблійна фразеологія і пареміологія*, s. 85–90), językowy obraz świata w czeskiej frazeologii i paremiologii (*Мовна картина світу в інтерпретації чеської фразеології і пареміології*, s. 91–103), komunikatywny i pragmatyczny aspekt czeskiej frazeologii i paremiologii (*Комунікативно-прагматичний аспект чеської фразеології і пареміології*, s. 104–112), czeska frazeologia i paremiologia a lingwistyka korpusowa (*Чеська фразеологія, пареміологія і корпусна лінгвістика*, s. 113–119), czeska frazeologia i paremiologia a problemy tłumaczeniowe (*Чеська фразеологія, пареміологія і проблеми перекладу*, s. 120–125), oraz czeska frazeologia i paremiologia w perspektywie porównawczej (*Компаративний ракурс чеської фразеології і пареміології*, s. 126–177).

Jak każda praca bibliograficzna, również i ta wymagała wielkiego wysiłku, o czym świadczy ilość zebranych publikacji naukowych na temat czeskiej frazeologii i paremiologii wydanych nie tylko w Czechach, ale także w innych krajach (1451 publikacji).

Матеріал, який ми збирали, розпорошений по різних друкованих та електронних джерелах – журналах, збірниках і монографіях, – опублікованих не лише в Чехії, але в різних слов'янських країнах. Ми свідомі того, що об'єктивно не вдалося охопити всі існуючі на сьогоднішній день джерела, але намагалися максимально наблизитися до такого рівня (s. 8).

Ekscerpceja dotyczyła nie tylko znanych czasopism slawistycznych, jak „Slavia”, „Slovo a slovesnost”, „Naše řeč”, „Časopis pro moderní filologii”, „Bohemistika”, „Opera Slavica” czy „Мовознавство”, ale także tomów konferencyjnych, monografii zbiorowych czy samodzielnych prac zwartych wydanych w czeskich czy innych wydawnictwach uniwersyteckich. Ponadto okres ekscerpceji prac naukowych (od roku 1804 do 2020) jest bardzo rozległy, dzięki czemu daje pełny obraz badań czeskiej frazeologii i paremiologii.

Należy tu podkreślić wysiłek Autorki, jaki musiała pokonać, aby wykonać to bardzo cenne dla badaczy frazeologii zestawienie. Z tego względu *Чеська фразеологія і пареміологія. Бібліографія джерел XIX – 20-х років XXI ст. / Česká frazeologie a paremiologie. Bibliografie pramenů 19. – 21. století* będzie wykorzystywana nie tylko przez środowisko czeskich czy zagranicznych bohemistów, ale także i innych neofilologów-frazeologów, może być przydatna także dla studentów i doktorantów.

Literatura

- Мокиєнко Валерій, 1983, *Советские библиографические указатели паремнологической и фразеологической литературы*. „Советская этнография”, № 3, с. 156–161.
- Sergienko Olesya S., 2019, *Main trends of the current research of Czech paremiology*, „Bohemistika” XIX, nr 1, s. 49–70.

DOI: 10.14746/bo.2021.3.14

Jiří HASIL

Univerzita Karlova

Ohlédnutí za Milanem Šárou a Janem Holubem

Konec zimy a nástup jara roku 2021 přinesl dvě smutné zprávy. V této době opustily řady českých učitelů češtiny pro cizince dvě zakladatelské osobnosti tohoto oboru – Milan Šára a Jan Holub, dlouholetí členové akademické obce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a učitelé Ústavu bohemistických studií, kteří se nesmazatelným písmem zapsali i do historie pražské Letní školy slovanských studií.

Doc. PhDr. Milan Šára se narodil 29. 10. 1932 v Praze. Po absolvování oboru čeština – angličtina na pražské Filozofické fakultě nastoupil v roce 1958 jako učitel do Studijního střediska Univerzity 17. Listopadu v Mariánských Lázních a začal se věnovat výuce češtiny pro cizince. Setkal se zde s řadou inspirativních kolegů, především s Antonínem Bytlem a Helenou Confortiovou. A společně promýšleli nové didaktické postupy, jak co nejefektivněji a nejrychleji připravit zahraniční studenty ke studiu na českých vysokých školách. V roce 1963 přešel na pražskou Filozofickou fakultu a nastoupil jako odborný asistent na tehdejší katedru češtiny pro cizince a na tomto pracovišti (měnicím svůj název a statut podle nastalé společenské situace) působil až do svého penzionování v roce 2005. Získal titul PhDr., docentem mohl být jmenován až v roce 1990. V letech 1989–2005 zastával funkci zástupce ředitele Ústavu bohemistických studií.

Milan Šára vyučoval praktické jazykové kurzy a vedl přednášky a semináře zaměřené zejména na syntax českého jazyka. Po roce 1989 navázal na Hanu Hrdličkovou z Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK a otevřel i seminář didaktiky češtiny pro cizince. Popis češtiny jako cizího jazyka promýšlel již od šedesátých let vždy prizmatem didaktiky tohoto oboru, a to s hlubokou znalostí odborné lingvistické i didaktické literatury domácí i zahraniční, „východní” i „západní”. Především pro zahraniční bohemisty se mu jevilo pro výuku české syntaxe jako velmi přínosné pojetí britského lingvisty Michaela Alexandera Kirkwooda Hallidaye, zakladatele tzv. funkční systémové lingvistiky. Výsledkem tohoto Šárova pohledu na českou syntax je

jednak skriptum *A Basic Course of Czech Syntactic Structures*, dnes bohužel poněkud pozapomenuté, jednak jeho výklad české gramatiky v popisu češtiny na úrovni B2 dle Společného evropského referenčního rámce pro jazyky. Svůj přístup k prezentaci české syntaxe prosadil i do kolektivní učebnice *Czech 1, 2, A Multi-Level Course for Advanced Learners*. Jako vedoucí autorského kolektivu Milan Šára výrazně ovlivnil i podobu popisu češtiny na úrovni B1 dle SERR. A opomenout nelze ani Šárův vklad do kolektivního monumentálního Slovníku české frazeologie a idiomatiky.

Studenti vždy obdivovali Milana Šáru pro jeho široký lingvistický rozhled i pro jeho hluboké znalosti české a evropské kultury a umění. Kolegové si ho vážili jako čestného, laskavého a přátelského kolegu a oceňovali též jeho přátelský, ale náročný přístup ke studentům.

PhDr. Jan Holub zemřel po dlouhé nemoci 22. března 2021. Bylo mu 83 let.

Pražský rodák (nar. 6. 12. 1937) vystudoval anglistiku, bengálštinu a bohemistiku na FF UK v Praze a hned po studiích se začal věnovat výuce češtiny pro cizince, zprvu v letech 1962–1964 ve studijním středisku Univerzity 17. listopadu v Dobrušce a od roku 1964 až do odchodu do důchodu na pražské Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Působil v Ústavu bohemistických studií a od roku 1965 soustavně věnoval své síly a pedagogické mistrovství Letní škole slovanských studií, zpočátku jako lektor a později též jako vedoucí lektorského sboru, tajemník a zástupce ředitele. Nelze zapomenout, s jakou noblesou a rozvahou vždy dokázal sestavit pro jednotlivé běhy letní školy lektorský sbor sestavený z mladších nadšených a inovativních lektorů a z lektorů zkušených, starších, kteří tak mohli své zkušenosti předávat pod Holubovým dohledem mladším.

Brzy se na svém pracovišti etabloval jako úspěšný, náročný a oblíbený učitel zahraničních studentů a vyrostl vedle Jiřího Hronka, Františka Čermáka, Milana Šáry, Aleny Trnkové, Kamily Filipové jako výrazná osobnost druhé generace učitelů češtiny pro cizince na FF UK. Své zkušenosti a znalosti záhy začal vkládat do řady úspěšných učebnic češtiny pro cizince. Za všechny zde jmenujme například velmi úspěšnou učebnici *Czech for Beginners*, z níž se učili cizinci česky nejen na FF UK, ale i na jiných českých univerzitách, ale i na četných bohemistických pracovištích zahraničních, a skriptum *Syntagmatika a paradigmatica českého slova*, které napsal spolu s Františkem Čermákem.

Své didaktické zkušenosti promítl jako spoluautor i do publikace *Prahová úroveň, čeština jako cizí jazyk*, tj. do popisu češtiny na úrovni B1 podle Společného evropského referenčního rámce pro jazyky a jako vedoucí autorského kolektivu, který vypracoval popis češtiny na úrovni B2. Jan Holub se od počátku aktivně zapojil jako rozený kolektivní hráč do náročné práce, jejímž výsledkem je kolektivní pětidílný *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, vedoucím autorského kolektivu byl František

Čermák. Holubův podíl na konečné verzi rukopisu v průběhu let rostl a poslední díl *Onomaziologický slovník* je z velké části jeho dílem. První čtyři díly slovníku se dočkaly již druhého vydání.

Holubovy kolegy zpráva o jeho odchodu hluboce zarmoutila. Odešla výrazná osobnost nejen Ústavu bohemistických studií. Filozofická fakulta jeho odchodem ztratila oddaného skromného pracovníka, odborářského funkcionáře, výrazného učitele, pro kterého práce se studenty a pro studenty stála vždy na prvním místě.

I po odchodu do důchodu Jan Holub udržoval kontakt se svým pracovištěm a se svými spolupracovníky, kteří na něho vždy budou vzpomínat jako na spolehlivého vzdělaného a přátelského kolegu, který byl vždy ochoten předávat své zkušenosti mladším, jako na dobrého a veselého člověka hledajícího smysl svého života v práci pro rozvoj oboru i pracoviště a v péči a starost o rodinu.

Šárovy a Holubovy žáky najdeme doslova po celém světě. Oba svou práci pedagogickou i badatelskou vyorali hlubokou brázdou, na níž bude možno ještě dlouhou dobu navazovat.

Čest jejich památce!

INFORMACJA O AUTORACH

GRAŻYNA BALOWSKA, dr hab., profesor uczelni, bohemistka, językoznawczyni, kierownik Katedry Języków Słowiańskich w Instytucie Językoznawstwa Uniwersytetu Opolskiego. Główne zainteresowania: sytuacja językowa w Republice Czeskiej w aspekcie socjolingwistycznym, frazeologia czeska, przestrzeń sepulkralna, leksykografia, leksykologia, laski mikro-język literacki. E-mail: grazyna.balowska@uni.opole.pl. ORCID 0000-0002-8175-2313.

MIECZYSLAW BALOWSKI, prof. dr hab., bohemista, językoznawca, kierownik Zakładu Języków i Literatur Zachodniosłowiańskich Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Główne zainteresowania naukowe: współczesny język czeski, rozwój języka czeskiego, onomastyka zachodniosłowiańska, frazeologia zachodniosłowiańska. E-mail: balowski@amu.edu.pl. ORCID 0000-0002-5301-9819.

JANA BÍLKOVÁ, dr, bohemistka, językoznawczyni, kierownik Zakładu Językoznawstwa w Katedrze Języka i Literatury Czeskiej Uniwersytetu Hradec Králové. Główne zainteresowania naukowe: słowotwórstwo, gramatyka języka czeskiego, leksykologia. E-mail: jana.bilkova@uhk.cz. ORCID 0000-0001-9367-3383.

RADEK ČECH, dr hab., bohemista, językoznawca, docent w Katedrze Języka Czeskiego Uniwersytetu Ostrawskiego. Główne zainteresowania naukowe: składnia (stosunki zależnościowe, walencja, szyk wyrazów enklityki), analiza tekstu, wybrane zagadnienia językoznawstwa ogólnego, lingwistyka kwantytatywna, lingwistyka korpusowa. E-mail: cechradek@gmail.com. ORCID 0000-0002-4412-4588.

MARIE ČECHOVÁ, prof. dr hab., bohemistka, językoznawczyni, profesor w Katedrze Bohemistyki Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Zachodnioczeskiego w Pilźnie, profesor w Instytucie Studiów Bohemistycznych Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Karola w Pradze. Główne zainteresowania naukowe: stylistyka czeska, frazeologia, morfologia języka czeskiego, współczesny język czeski, lingwodydaktyka. E-mail: m-cechova@seznam.cz.

LUBOMÍR HAMPL, dr hab., profesor uczelni, bohemista, polonista, językoznawca, profesor w Instytucie Językoznawstwa na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Główne zainteresowania naukowe: frazeologia, językowy obraz świata, stereotypy narodowościowe, język religijny, sytuacja współczesnego języka czeskiego i polskiego. E-mail: lubekhampl@poczta.onet.pl. ORCID 0000-0002-9549-8360.

JIŘÍ HASIL, dr, bohemista, językoznawca, adiunkt w Instytucie Studiów Bohemistycznych Uniwersytetu Karola w Pradze; w latach 2009–2016 dyrektor Letniej Szkoły Studiów Słowiańskich; adiunkt w Katedrze Bohemistyki Uniwersytetu Jana Evangelisty Purkyniego v Ústí nad Labą. Główne zainteresowania naukowe: morfologia języka czeskiego, rozwój języka czeskiego, teoria kultury języka, lingwodydaktyka czeszczyzny, czeska kultura i historia. E-mail: jiri.hasil@ff.cuni.cz. ORCID 0000-0002-9245-4493.

MILAN HRDLIČKA, dr hab., bohemista, językoznawca, zastępca dyrektora Instytutu Studiów Bohemistycznych Uniwersytetu Karola w Pradze, docent w Katedrze Języka Czeskiego Uniwersytetu Zachodnioczeskiego w Pilźnie, były profesor Narodowego Uniwersytetu Seulskiego w Seulu (2016–2018). W latach 1997–2000 i 2006–2007 był profesorem na Université libre de Bruxelles. Główne zainteresowania naukowe: gramatyka współczesnego języka czeskiego, lingwodydaktyka, teoria przekładu artystycznego. E-mail: Milan.Hrdlicka@ff.cuni.cz. ORCID 0000-0002-4976-8286.

MARTIN JANEČKA, Mgr. et Mgr., Ph.D., bohemista, językoznawca, adiunkt w Katedrze Języka Czeskiego Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Karola w Pradze. Główne zainteresowania: morfosyntaktyka, językoznawstwo ogólne, semiotyka, komunikacja niewerbalna. E-mail: martin.janecka@pdf.cuni.cz. ORCID 0000-0003-0085-4922.

MIROSLAV KUBÁT, dr, bohemista, językoznawca, adiunkt w Katedrze Języka Czeskiego Uniwersytetu Ostrawskiego. Główne zainteresowania naukowe: językoznawstwo kwantytatywne, stylometria, językoznawstwo ogólne, język czeski. E-mail: miroslav.kubat@gmail.com. ORCID 0000-0002-3398-3125.

ŠÁRKA NETOLICKÁ, mgr, bohemistka, nauczycielka w Szkole Podstawowej w Chrašcie. Główne zainteresowania naukowe: literatura czeska do XIX wieku. E-mail: netolicka.sarka@skola-chrast.net.

JÁN MAČUTEK, dr hab., matematyk, docent w Instytucie Matematyki Słowackiej Akademii Nauk, docent w Instytucie Matematyki Uniwersytetu Konstantego Filozofa w Nitrze. Główne zainteresowania naukowe: rachunek prawdopodobieństwa, statystyka, lingwistyka. E-mail: jmacutek@yahoo.com. ORCID 0000-0003-1712-4395.

JIŘÍ MURYC, dr, bohemista, polonista, językoznawca, kierownik Katedry Sławistyki Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Ostrawskiego. Główne zainteresowania naukowe: konfrontatywne studium języka polskiego i czeskiego, kontakty językowe, przekładoznawstwo, przekład specjalistyczny. E-mail: jiri.muryc@osu.cz. ORCID 0000-0002-2721-6093.

JANA RAČLAVSKÁ, dr hab., polonistka, językoznawczyni, docent w Katedrze Sławistyki Uniwersytetu Ostrawskiego. Główne zainteresowania naukowe: gramatyka języka polskiego, stylistyka, historia języka, język Śląska Zaolziańskiego. E-mail: ORCID 0000-0003-2789-5820.

MARTIN SCHACHERL, dr hab., bohemista, językoznawca, docent w Katedrze Słowiańskich Języków i Literatur, Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Południowoczeski w Czechach Budziejowicach. Główne zainteresowania naukowe: stylistyka, przede wszystkim styl tekstów fachowych i artystycznych. E-mail: schacherl@pf.jcu.cz. ORCID: 0000-0002-2719-8075.

JOSEF ŠTĚPÁN, dr hab., bohemista, językoznawca, emerytowany docent Instytutu Języka Czeskiego i Teorii Komunikacji Uniwersytetu Karola w Pradze. Główne zainteresowania naukowe: gramatyka języka czeskiego – składnia. E-mail: stepan.josef@centrum.cz.

KAROLÍNA TÁBORSKÁ, mgr, bohemistka, językoznawczyni, doktorantka w Katedrze Języka Czeskiego, Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Karola w Pradze. Główne zainteresowania naukowe: lingwistyka kognitywna, leksykologia, neologizacja. E-mail: karolina.taborska@pdf.cuni.cz.